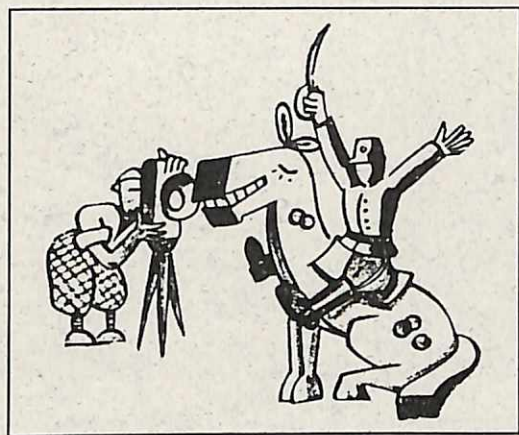

*Historisk
Tidskrift
för
Finland*

3 · 1992 årg. 77

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Professor Max Engman
Historiska institutionen, Åbo Akademi, 20500 Åbo

Redaktionssekreterare:

Fil.mag. John Strömberg Fil.mag. Henrik Meinander

Ekonom: Fil.kand. Pertti Hakala

Redaktionens adress: Berggatan 6 A 9
00100 Helsingfors

REDAKTIONSRÅD

Eljas Orrman (ordförande) · Martti Ahti · Max Engman
Derek Fewster · Matti Klinge · Rainer Knapas · Henrik Meinander
Beatrice Moring · Alexandra Ramsay · Kerstin Smeds
Henrik Stenius · Nils Erik Villstrand · Anna-Maria Åström

Människan, landsbygden och det moderna

Tre drag i icke-fiktiv film i Finland 1919–1939

JOACHIM MICKWITZ

I denna uppsats kommer jag att behandla film som gjorts med syfte att skildra verkligheten. Jag kommer att använda begreppet icke-fiktiv film enligt Richard Barsams definition: en filmgenre som dramatiserar fakta, d.v.s. visar regissörens och fotografens personliga bild av verkliga händelser eller förhållanden. I fiktionsfilm dramatiseras fiktiva händelseförlopp¹.

När filmtekniken utvecklades under 1900-talets två första årtionden, skedde en genreindelning. Film var inte längre enbart levande bilder, bilderna fick mer och mer innehåll och man insåg snabbt de levande bildernas möjligheter att föra fram information. Efter första världskriget började en professionaliseringsprocess inom alla stadier av filmproduktion och distribution. Detta gällde även den icke-fiktiva filmen.

Under spansk-amerikanska kriget 1898 började man använda filmen som nyhetsmedium och vid boerkrigets slut 1902 var den stumma nyhetsfilmen i praktiken färdigt utvecklad. Man insåg att film kunde skildra samtidighet och förkorta tidsförlopp. Stämningsskapande närbilder togs före och efter händelserna för att sedan klippas in i nyhetsfilmen. Nyhetsfilmarna lärde sig att en nyhetsfilm är en tolkning av ett händelseförlopp på samma sätt som ett tidningsreferat. Det var enbart händelser som filmen kunde förmedla

¹ Richard Meran Barsam, *Nonfiction Film – A critical History* (New York 1973), s. 3 f. Inom filmteorin har begreppet dokumentärfilm definierats på många olika sätt. Barsams definitioner och hans indelning av den icke-fiktiva filmen bygger på britten John Griersons definitioner från 1930-talet. Barsams text uppfattas i övrigt numera som föråldrad. Se Raimo Kijärvi, *Elokuvateorian historia* (Helsinki 1990), s. 126.

effektivt, inte t.ex. politiska beslut. Internationella nyhetsbolag grundades och deras mest framgångsrika tid var under första världskriget. Ljudfilmens genombrott under 1920-talets slut gav nyheter på film bättre uttrycksmöjligheter².

Under 1920-talet utvecklades den icke-fiktiva filmen som genre speciellt i Sovjetunionen och Tyskland där man i huvudsak producerade samhällsriktade filmer. I Storbritannien och USA producerades främst etnologiska filmdokument. Även i Finland spelade man in etnologiska dokument från 1920-talets början vilket internationellt sett var tidigt³.

I USA blev spelfilmsbolagen under 1920-talet så dominerande att också de etnologiska filmerna blev allt mer underhållande och till slut uppgick i fiktionsfilmen. De fick en viss betydelse för exotiska temata och miljöer i amerikansk spelfilm och påverkade också strukturen i spelfilmerna⁴. Flera amerikanska filmer om exotiska folk visades på biograferna i Finland.

I England producerades från och med slutet av 1920-talet film som benämndes dokumentärfilm.⁵ Första gången användes termen av samhällsvetaren John Grierson i en filmrecension år 1926. Han tog det från franskan där det hade använts som beteckning för resefilmer. Under Griersons ledarskap började en grupp unga entusiaster göra dokumentärfilm i början av 1930-talet. De skapade ett system där olika samhällsinstitutioner och storföretag sponsorerade deras filmer. Själv drog Grierson klara gränser mellan dokumentärfilm, nyhetsfilm och undervisningsfilm. En äkta doku-

² Pronay Nicholas, 'The newsreels: the illusion of actuality', Paul Smith (ed), *The historian and film* (Cambridge 1976).

³ Jfr Hilikka Vallisaari, *Kansantieteellisen elokuvan alkuvaiheet Suomessa*, Helsingin Yliopiston Kansantieteen laitoksen tutkimuksia 11 (Helsinki 1984).

⁴ William K. Everson, *Amerikan Silent Film* (New York 1978), s. 234 f. nämner som exempel Ernst B. Schoedsack och Merian C. Cooper som 1925 gjorde filmen *Grass* om samer och renar i Lappland, 1927 filmen *Chang* i Thailand djunglar och 1933 filmen *King Kong*. Enligt Everson hade *King Kong* både sina innehållsmässiga och strukturella rötter i de etnologiska filmerna.

⁵ I Finland används uttrycket naturfilm även om filmer inspelade i städer ännu år 1933 samt uttryck som industrifilm etc. Detta framgår t.ex. av de tryckta ansökningsblanketter som användes för ansökningar om skattelättnadsintyg. Granskningsbeslut, Statens Filmgranskningsbyrås arkiv 1933 f. I filmtidskrifter slår begreppet dokumentärfilm småningom igenom under mitten av 1930-talet, se tex. *Filmnytt* 5/1934 och 3/1935, år 1934 används ordet inom citationstecken.

mentärfilm blir enligt Grierson ett konstverk. Från att bara beskriva verkligheten blir dokumentärfilmen en metod att redigera eller forma verkligheten på ett skapande sätt. Men i motsats till spelfilmer handlar dokumentärfilmer alltid om verkligheten. För Grierson var filmen ett sätt att fostra folket, ett sätt att ge medborgarna den kunskap de behövde som medborgare i en demokratisk stat.⁶

I Finland debatterade man under 1920- och 1930-talet filmens väsen och filmens inverkan på publiken. Generellt kan man säga att filmmediet under dessa årtionden nådde en ställning som godkänd underhållning. Under 1920-talet diskuterades filmens fördärlighet och filmen som medel för folkupplysning. Debatten under 1930-talet gällde filmens status som konst och underhållning. I diskussionen förde filmbranschens representanter ofta fram nationella aspekter på den finska filmproduktionen.⁷

Bland de politiska partierna fanns varierande uppfattningar om film. Under 1920-talet gällde den politiska debatten främst frågan om statsmonopol på filmimport och -produktion. Svenska folkpartiet och vänstern motsatte sig statskontroll av rädsla för att förslaget skulle inskränka yttrandefriheten. Högerpartiernas kyrkligt sinnade riksdagsmän var rädda för filmens demoraliserande verkan. Vid kyrkomötet 1918 hade ett förslag om statsmonopol lagts fram, men trots att många borgerliga riksdagsmän stödde förslaget erhöll det inte majoritet.⁸ Den politiska debatten fördes i kyrkokommittén, i arbetsgrupper som hade tillsatts av olika ministerier och delvis i tidningspressen, men mycket sällan i riksdagen. Statsmakten var i första hand intresserad av så stora skatteintäkter från film som möjligt.⁹

Under början av 1920-talet gällde kulturdebatten om film närmast frågan om huruvida film var en konstform, medan man under 1930-talet diskuterade hur god film skulle se ut. Ett speciellt intresse för filmteori, experimentell film och dokumentärfilm fanns hos en del av de svenskspråkiga moder-

⁶ Kinisjärvi, s. 120-127.

⁷ Se t.ex. enkäten 'Till frågan om en inhemsk filmkonst', *Filmrevyn* 3-4/1921. 'Kantamme' *Elokuva* (näytenumero 1928) och 'Suomen ensimmäinen filmikoulu - SF:n huomattava aloite elokuva- kulttuurimme kohortamiseksi', *Elokuva-Aitta* 5/1938.

⁸ Veli-Matti Autio, *Opetusministeriön historia 4* (Helsinki 1986), s. 290 samt Kyrkomötets protokoll 1918, s. 896f.

⁹ Paula Tuomikoski-Leskelä, *Taide ja politiikka - kansanedustuslaitoksen suhtautuminen taiteen edistämiseen Suomessa*, Hist.tutk 103 (Helsinki 1977), s. 51f.

nistiska författarna på 1920-talet och inom gruppen kring *Tulenkantajat*. Från mitten av 1930-talet var filmklubben *Projektio* ett centrum för filmdebatten¹⁰.

I den allmänna debatten fördes den icke-fiktiva filmen ofta fram som en motvikt till den demoraliserande spelfilmen. Nyhetsfilmer, pedagogiska filmer, folkupplysningsfilmer och etnologiska filmer uppfattades av de flesta som uttryck för filmens "goda" sidor¹¹.

Bilden av människan

Finn Lökkegaard har konstaterat att bilden av människan i dansk dokumentärfilm ger ett intryck av att alla danskar mellan åren 1914 och 1945 var glada, duktiga och arbetsamma. De bodde i en lantlig idyll eller i livliga städer, de idrottade och tillbringade sin fritid i skogen eller vid stranden. Underhållningsevenemang, utställningar och invigningar av nya broar fyllde deras tid. Olyckor förekom, men de bekämpades av tappra brandmän och poliser. De fattiga fick allmosor i filantropiska insamlingar och välskötta sjukhus och institutioner tog hand om de gamla och sjuka¹². Lökkegaard har naturligtvis tillspetsat sitt resonemang, men han vill visa att historiska filmer ger en bild av verkligheten som är fylld av värderingar.

I Finland kan man ganska tydligt se generella utvecklingslinjer i den icke-fiktiva filmens utveckling och människosyn. Under tiden efter inbördeskriget och fram till mitten av 1920-talet ger filmerna en ganska realistisk bild av de människor som visas. År 1918 spelade bolaget *Pathé* in en sju minuter lång film om kalkbrottet i Pargas, *Fabriken Pargas kalk*. I filmen förekommer människorna mest i vida bilder långt borta i dagbrottet. Men

¹⁰ Clas Zilliacus, 'Erhållit Europa / vilket härmed erkännes - Modernism i finlandssvensk och östeuropeisk 20-tals lyrik' och Johan Wrede, 'Om politiska ideologier och litteratur i Finland 1918-1948' Sven Linnér (red.), *Från dagdrivare till feminister*, SSLF 537 (Helsingfors 1986) samt Sakari Toiviainen, *Nyrki Tapiovaaran tie* (Helsinki 1986), s. 94 f. Aktiva i *Projektio* var, förutom Tapiovaara, bl.a. Alvar Aalto, Maire Gullichsen, Göran Schildt, Nils Gustav Hahl, Gunnar Castrén och Väinö Aaltonen.

¹¹ Ett gott exempel är Einar Fieandt, 'Den levande bildens betydelse som undervisningsmedel', *Tidskrift Utg. av Pedagogiska föreningen* 1930, s. 136 f. där författaren hävdar att goda undervisningsfilmer hör hemma i biograferna, inte i klassrummen. Se även notisen 'Även skolläxorna skola filmas', *Filmrevyn* 3/1921.

¹² Finn Lökkegaard, *Dansk dokumentärfilm fra 1914 til 1945 som udtrykk for tidstypiske samfundsoptattelser*, otryckt stenlith vid Nordiska Historikermötet i Umeå 1991.

en person, en laddare, visas i tätare bilder. Han är skäggig, dammig och är betsklädd. Det som lyfts fram i filmen är ett tag, arbetaren visas uppenbarligen helt realistiskt¹³.

Samma sak gäller filmen om centralandelslaget SOK. Här är bönderna och arbetarna personer som utför betydelsefulla sysslor. Bolagets direktörer skildras som mycket förnäma. De är välklädda, sitter vid skinande skrivbord och har många underlydande. Filmens börjar med att visa andelslagets butiker runt om i landet, här köper vanligt folk vanliga saker. De är uppenbarligen litet till sig inför filmkameran, men klädda i vardagskläder och ute på sina dagliga uppköp. Dessa människor är skildrade som en sorts bas för andelslagen, men vem är det då som betjänar dem? Ja, i sista hand är det direktörerna i centralagren och framför allt direktörerna i SOK:s huvudkontor vid Järnvägstorget i Helsingfors. Långa panoreringar understryker att huvudkontoret ligger i stadens centrum, lädersoffor och fina kontorsutrymmen understryker direktörernas status. I filmen förekommer således inte några försök att dölja klasskillnaderna inom bolaget eller mellan bolagets ledning och kunder¹⁴.

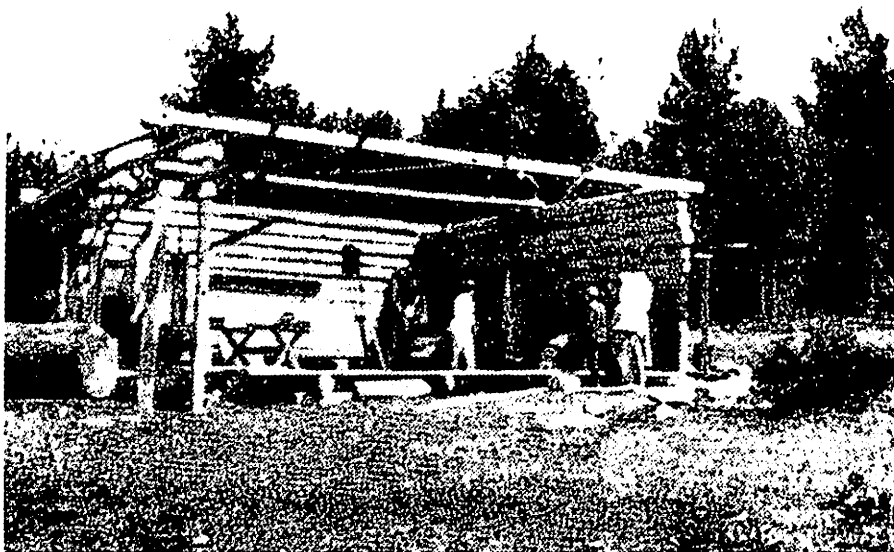
I filmen *Bröllopsfest i Karelen runobygder* (1921) är huvudobjektet seder och bruk bland karelarna. Vid inspelningen användes statister i ganska stor utsträckning och man strävade efter att visa seder och kläder som tillhörde en förgången tid. Filmens producerades av *Kalevala-seura* för att dokumentera en utdöende kultur och visar ett rekonstruerat karelskt bröllop. I filmen är bruden huvudpersonen. Hon skildras som dotter till en bonde med en stor gård vid Ladogas nordkust. Även brudgummen kommer från en rik gård, detta uttrycks i filmens mellantexter. De gummor som sköter korna eller hjälper brudens mor att baka och städa kommenteras inte alls i mellantexterna. Det finns alltså en klar ideologisk skillnad mellan bild och text eftersom texten enbart behandlar kulturhistoriskt intressanta företeelser som gråterskor, folketro, odlingar, boskap, medan bilderna inte arrangerats så att klasskillnader på något sätt skulle förbigås¹⁵.

I Kalevala-seuras årsbok 1921 beskrivs hur det gick till då filmen spelades in. Den är en dramatisering med utvalda personer i rollerna och innescener-

¹³ *Pargas kalk* 19.1.1918, Pathé, 130m, YLE Ark.

¹⁴ S.O.K filmi 1923, Filmarkivet.

¹⁵ *Häiden vietto Karjalan runomailla*, Kalevala-Seura. 1500m Olympia 28.2.1921.

Vid 1920-talets början var filminspelningar inomhus svåra att genomföra på grund av de svaga lampor som fanns att tillgå. Man kunde ta inbilder endast i studio, men man spelade även in spelfilmer på hustak och andra öppna platser där solljuset var jämnt och det var lätt att bygga kulisser. I denna kuliss spelade man in innescenerna till filmen Bröllop i Karelen runobygd 1921.

na är tagna mot en för tillfället uppförd kuliss. I artikeln betonas att medlemmarna i expeditionen erhöll ny kunskap då de äldre karelarna visade och berättade hur man förr i tiden utförde olika sysslor. Filmens källvärde kan alltså jämföras med andra former av insamlat etnologiskt material¹⁶.

Suomi-Filmi spelade under 1920-talet och början av 1930-talet in några filmer om finska dagstidningar. I sitt nuvarande skick är de klippta som skattelättnadsfilmer i enlighet med 1932 års lag.¹⁷ I de två första, som är

¹⁶ U. T. Sirelius, 'Suojärven Filmiretki', *Kalevala-seuran vuosikirja* 1921.

¹⁷ Enligt lagen om stämpelskatt nr 360/1932 skulle stämpelskatten på biografbiljetter sänkas med 5 procentenheter ifall en inhemsk upplysnings-, industri- eller naturfilm på minst 200 m visades som förfilm. Lagen trädde i kraft våren 1933 och resulterade i att de flesta gamla icke-fiktiva filmer klipptes i delar om 200m; ifall de var för korta klipptes flera filmer ihop. Lagen innehöll inga som helst kvalitativa krav.

stumfilmer, betonas tryckeriet på redaktionens bekostnad. Redaktörernas arbete kan egentligen presenteras först i en ljudfilm från 1930-talet. På 1920-talet visas alltså i huvudsak människor som gör något konkret: tryckeriarbetarna, en faktor, en sättare etc. Arbetarna vid tidningens tryckeri blir något prydligare och renare vid 1930-talets början, men skillnaden är inte så stor som i andra företagsfilmer¹⁸.

I skogsindustrins film *Finlands Trä- och Pappersindustri*, som spelades in i slutet av 1920-talet, är de kvinnliga arbetarna unga och vackra med ny-stärkta förkläden. De arbetar vid blänkande rena maskiner och ser mycket lyckliga ut. Män som arbetar inomhus är också prydliga, medan de som arbetar i skogen eller vid flottningsrännan ser hyfsade ut, men de är inte mer uppklädda än att de är hela och rena. Det kunde vara intressant att jämföra SOK:s tändsticksfabrik, som presenteras i denna film, med arbetarna i SOK-filmen 5–6 år tidigare. Under dessa år hade företaget tydligen blivit av med alla gamla, slitna kvinnliga arbetare som arbetade där år 1923¹⁹.

Det är tydligt att man under 1920-talet blev medveten om filmens uttrycksmöjligheter. De som beställde filmerna, regissörerna och fotograferna blev alla mera kritiska och mera medvetna om mediets möjligheter. Den förändrade människobilden hänger också samman med en förändrad samhällsuppfattning hos de inblandade personerna.

Ute i världen debatterades film i ganska detaljerade termer. De kändaste namnen var John Grierson som skrev om dokumentärfilm och Sergei Eisenstein som under 1920-talet skrev om filmspråk och betonade klippets betydelse. Bela Balazs²⁰ lyfte fram filmernas enskilda scener i polemik och dialog med Eisenstein²¹. Man kan se utvecklingen inom filmen

¹⁸ *Helsingin Sanomat: Kuinka suurlehti valmistuu*, Suomi-Filmi 1922 300m. *Uusi Suomi: Miten Suurlehti valmistuu*, Suomi-Filmi 1930 400m. Den tredje filmen handlar om *HeSa* men är inte klart daterad, c:a 1932, samtliga Filmarkivet

¹⁹ *Suomen puu- ja paperiteollisuus* 1930, YLE Ark.

²⁰ Balazs var ungrare, en lärjunge till Lukacs, och under slutet av 1920-talet var han verksam i Berlin. Han såg kort sagt filmen som en möjlig förlösare av människosläktet då filmen till sitt innersta väsen stod i konflikt med kapitalismen. Se Raimo Lukkarila, *Bela Balazs ja sininen valo* (Oulu 1991).

²¹ Raimo Kinisjärvi, 'John Grierson ja dokumenttielokuvan estetiikka', Ywe Jalanders, 'Eisensteinin elokuvateorioista' och Matti Lukkarila, 'Bela Balazs ja elokuvakulttuuri', Raimo Kinisjärvi & al. (toim.), *Elokuvateorian historia* (Helsinki 1990).

som en professionaliseringsprocess i två steg, först inom stumfilmen och sedan inom ljudfilmen då man anpassade ljudet till filmmediet.

I Finland skrev *Henry Parland* filmmessäer under början av 1920-talet, han introducerade och kommenterade den sovjetiska filmestetiken²². *Olavi Paavolainen*, som under 1920-talets slut skrev om den sovjetiska filmestetiken på finska, erhöll dock större uppmärksamhet²³. En direkt kontakt till den europeiska filmdebatten knöts, då *Alvar Aalto*, som var mycket intresserad av film, blev vän med *Laszlo Moholy-Nagy*, som förutom formgivning sysslade med avantgardistisk film²⁴. Regissören *Nyrki Tapiovaara* introducerade genom tidningsartiklar 1934–39 mellan-europeisk filmteori i Finland. En viktig kanal för att införa utländsk filmteori i Finland var filmklubben *Projektio*²⁵.

I de sista stumfilmerna och de första ljudfilmerna förekommer element som sedan går tillbaka eller försvinner under senare hälften av 1930-talet. Det moderna betonas, människorna skall bli upplysta och de skall vara prydliga och duktiga. Filmerna från 1920-talets sista år motsvarar således ganska väl *Lökkegaards* danska dokumentärer. I den icke-fiktiva filmen i Finland förekom under denna tid en stor mängd marscher av olika slag. Politisk propaganda var i praktiken förbjuden i filmform, men i samband med idrottstävlingar, möten och jubiléer kunde både de vita skyddskårerna och de röda arbetaridrottsföreningarna göra filmer med ståtliga, militäriskt välordnade marscher²⁶. Speciellt åren 1928–1930 blir den disciplinerade människan ett ideal i många filmer. Ett gott exempel är filmen *Nyrkkeilyn Taito* (Konsten att boxas) från början av 1930-talet där den ädla, justa kampen och den vältränade kroppen idealiseras²⁷. Människobilden är således

²² *Toiviainen*, s. 101. Texten finns i *Den stora Dagenesfier. Samlad prosa 1*, red. *Oscar Parland* (Borgå 1966).

²³ *Johan Wrede*, 'Om politiska ideologier och litteratur i Finland 1917–1948' *Linnér* (red), *Från dagdrivare till feminister*.

²⁴ *Toiviainen*, s. 94. *Aalto* var själv en ivrig filmare och hade skaffat sig en egen kamera redan 1929.

²⁵ *Toiviainen*, s. 95 f., 154. Censurlagarna omfattade inte slutna tillställningar; *Projektio* kunde alltså visa bl.a. förbjudna sovjetiska filmer.

²⁶ T.ex: *Sos.dem Työläisnuorisoliiton liittojuhlat Hämeenlinnassa 5–6p kesäk 1927*, *Suomi-Filmi 252 m. Talonpoikaismarssi 7/7 -30*, 800m *Suomi-Filmi*, Filmarkivet.

²⁷ Lahyn-filmi: *Nyrkkeilyn taito 1932*, Filmarkivet.

kraftigt idealiserad i filmerna kring 1930. En liknande tendens kan ses i nyhetsfilmerna, men detta har drivits till sin spets i filmer om företag och i undervisningsfilmer av olika slag.

Under 1930-talet skedde en kraftig utveckling inom filmen i Finland. Ljudfilmen förstärkte spelfilmens ställning. Samtidigt började flera producenter göra olika former av icke-fiktiva filmer. Människor ur alla samhällsklasser visades i filmerna, men oftast handlade filmerna om företag, om politiker och andra offentliga personer eller om lantbruksproduktion. En stor del av filmerna gjordes för att upplysa medelklass och underklass. Konstgjorda intriger om hur någon lärde sig sköta sina svin genom ett besök på en större gård eller att städa och vädra för att förebygga tuberkulos förekom i dessa filmer som huvudsakligen hade ett dokumentärt syfte. Den upplysta människan bodde i ett städat hem med familj och barn, det goda uppnåddes genom flitigt arbete och familjen fick som belöning väluppfostrade barn och ett visst välstånd. Samma ideal förekom i de få politiska propagandafilmer som gjordes kring mitten av 1930-talet. Hotbilderna var arbetslöshet, fattigdom, bristande hygien och okunskap.

På vänsterhåll krävde de intellektuella under 1930-talet att man skulle bygga upp en egen arbetarfilmproduktion. Arbetarföreningarna bekostade en del av sin verksamhet genom biografverksamhet i sina lokaler. Deras repertoar torde ha motsvarat de opolitiska biografernas²⁸.

Tytti Soila, som vid Stockholms Universitet skrivit en doktorsavhandling om kvinnobilden i svensk film under 1930-talet (1992), har konstaterat att kvinnorna i filmerna förutom att de är stereotypa, alltid kan placeras in i en bestämd socialgrupp²⁹.

Kvinnorna i den finska icke-fiktiva filmen under mellankrigstiden kom mer oftast ur de lägre socialgrupperna. De är byggnadsarbetare då hus och gator byggs eller jordbrukare som arbetar på åkrarna. Medelklasskvinnor förekommer främst som konsumenter, de handlar i butiker och varuhus. Kvinnor som tillhör de högre socialgrupperna förekommer närmast som

²⁸ Raul Palmgren, 'Puolueen kulttuuripolitiikka', *Soihtu* 3/1934. Risto Kekarainen, *Työväenliike ja elokuva Suomessa vuosina 1897–1947*, avhandling pro gradu, Helsingfors universitet 1988.

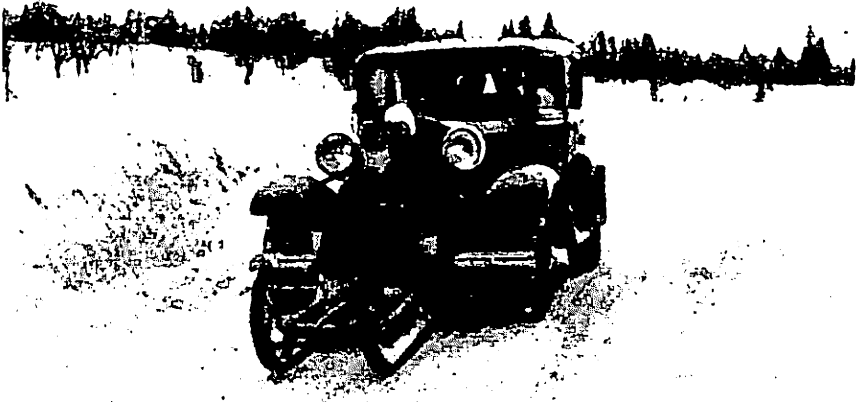
²⁹ Tytti Soila, *Kvinnobilden i svensk trettiosalsfilm – stereotyper och karaktärer i folklustspel och melodram*, otryckt stencil vid XXI Nordiska Historikermötet i Umeå 1991.

Nyhetsfilmer och reportagefilmer gjordes ofta med ett minimum av personal. Därför innehöll de sällan synkroniserat ljud. Sådär såg det ut då Suomi Filmis kameragrupp Leistelä och Pihlström filmade stockflostning i östra Lappland. Här förevisas vidderna och skogen.

hustrur till framgångsrika män. Bland männen förekommer, förutom arbetare, fiskare och jordbrukare, även professorer, ingenjörer, arkitekter, direktörer och politiker. Yrkesgrupper som professorer, ingenjörer och arkitekter blir vanligare i filmerna under slutet av 1930-talet.

Sammanfattningsvis kan man säga att bilden av människan i den finska icke-fiktiva filmen under mellankrigstiden är beroende av det politiskt-mentala klimatet. I början av 1920-talet visade filmerna klassamhället sådant det var, men började under slutet av 1920-talet fram till tiden för Mäntsäläupproret 1932 visa en allt mer idealiserad människobild. De nya skattelagarna som trädde i kraft 1933 skapade en ny funktion för korta icke-fiktiva filmer. Man producerade allt fler kortfilmer och människobilden splittrades. Det förekom både idealiserade och naturalistiska människor, ett småborgerligt ideal är framträdande och småningom blir bilden av människan allt mindre klassbunden i den bemärkelsen att människorna inte förses med yttre kännetecken på socialgruppstillhörighet.

Undervisningsfilmerna var under 1930-talet ofta utan ljud. I stället berättade och kommenterade läraren. Eftersom filmerna oftast var importerade så sparade man på det sättet alla redigeringskostnader.

Den splittrade människobilden är samtida med kraftiga intryck från Mellaneuropa, Sovjet och Storbritannien. Den ekonomiska krisen hade lett till att bolagen i filmbranschen splittrades och delades och att nya bolag grundades. Vid mitten av 1930-talet började filmproduktionens volym växa kraftigt. De oenhetliga uttrycksformerna har naturligtvis också ett samband med att filmspråket förändrades då man småningom lärde sig ljudfilmens nya uttrycksmedel.

Landsbygden i de icke-fiktiva filmerna

Om man granskar de finska icke-fiktiva filmernas bild av landsbygden kan man för det första säga att synvinkeln genomgående är stadsbans. När de unga herrarna Heikki Aho och Björn Soldan filmade ute på landet gav deras filmer ibland intryck av att ha gjorts av stadspojkar som aldrig tidigare varit utanför Helsingfors. Det beror antagligen på att de försökte fotografera sådant som skulle göra sig på film. I sju minuter visar de t.ex. re-

nar, samer och kala fjällvidder i Lappland, i en film som handlar om skogsbruk och skogsindustri³⁰.

Landsbygden är en grundpelare i den finländska idévärlden under hela mellankrigstiden, bilden av landsbygden i den icke-fiktiva filmen utvecklades speciellt under 1920-talet. Det finns egentligen tre slags filmer där landsbygden skildras: informations- och reklamfilmer (såsom filmen om Fiskars plogar), etnologiska filmer samt reseskildringar och turistfilmer. Infallsvinkeln är alltid stadsbons.

De brittiska dokumentärfilmerna skildrade mest stadsmotiv, även om Grierson själv gjorde sin första film *Drifters* 1929 om sillfiskare. Den har intentionen att visa samhällsföreteelsen sillfiske och försäljning av fisken i kronologisk ordning så som det gick till. Han försökte visa hur de olika samhällsskikten hade olika uppgifter men bildade en funktionell enhet. Det fanns alltså en klart samhällelig intention bakom Griersons filmer³¹. I Mellaneuropa gjorde man filmer om människan och staden som också visade städernas avigsidor, i Sverige gjordes en motsvarande film *Gamla stan* år 1931³².

Den amerikanska icke-fiktiva filmen undanträngdes vid slutet av 1920-talet av filmindustrin i Hollywood. De mest framgångsrika dramatiserade dokumentärfilmerna handlade om exotiska folk som eskimåer, samer och thailändare och i dem ställdes människan mot svåra naturförhållanden³³.

Finn Lökkegaard ser två genomgående huvudtemata i dansk dokumentärfilm: En nationalistisk, patetisk dyrkan av landskapet, folklivet, det idylliska lantlivet och kulturhistorien samt en progressiv, dynamisk dyrkan av framtidsoptimism, teknologiutveckling och det moderna stadslivet³⁴.

Landsbygdens funktion och intentionen i de filmer som handlar om landsbygden varierar i de icke-fiktiva filmer som inspelades i Finland. Det finns några enstaka exempel där landsbygden är en ren illustration. Enligt Barsams terminologi är det då frågan om "factual films", d.v.s. filmer som

³⁰ Aho & Soldan, *Suomen puu- ja paperiteollisuus 1930*, Filmarkivet.

³¹ Kinisjärvi, s. 126.

³² Barsam, s. 27 f.

³³ Everson, s. 234–236.

³⁴ Lökkegaard, Umeå-stencil 1991.

i motsats till dokumentärfilmer saknar specifikt budskap³⁵. I *Fiskars plogar* och *Gengasbilen* kan man säga att landsbygden varken har positiva eller negativa konnotationer³⁶.

Jämförbar med Griersons sillfiskare är filmen *Possusta siaksi* där grisar föds upp, skinkor röks och äts, men också säljs i en köttbutik vid Järnvägstorget. Det är frågan om en klart redigerad kronologisk berättelse som i första hand har ett informativt budskap riktat till stadsbor som äter svinkött köpt i närmaste affär³⁷. Filmen gjordes under första hälften av 1930-talet, alltså samtidigt som Grierson både skrev om film och själv gjorde film. De finländska filmmakarnas utländska kontakter fanns främst i Tyskland (Berlin) och Sverige. Både Grierson själv och filmmakarna i Finland fick en stor del av sina intryck från Sovjetfilmen och de sovjetiska filmteoretikerna via Tyskland under 1920-talet och början av 1930-talet. Sovjetfilmen hade introducerats i Tyskland av vänsterintellektuella som samhällsvetaren Siegfried Kracauer³⁸.

Filmen *Finlandia* (1922) var en turistfilm bekostad av utrikesministeriet och exportindustrin. Den gjordes av Suomi-Filmi och marknadsfördes som en geografisk film om Finland, men kopplingen till statsmakten och industrin hemlighölls³⁹. I filmen är landsbygden en viktig råvaruproducent både för skogsindustrin och mejeriproduktionen. Filmen strävar efter att ge en bild av Finland som en rik och välmående nation vars välstånd bygger på skog, ost och smör⁴⁰.

Landsbygdens funktion i filmer om företag förändrades under mellankrigstiden. Redan i SOK-filmen år 1923 hade fabrikenas betydelse som skapare av rikedom ökat. Ståndsgränserna är klara och befolkningen på landsbygden är fortfarande viktig för företaget både som varuproducent och

³⁵ Barsam, s. 5.

³⁶ *Fiskars aurojen esittely* (ca 1934), AHO 14 YLE. Suomen Filmitoimisto (1938) *Gengasbilen*, Filmarkivet.

³⁷ *Possusta siaksi* 185m, AHO 20 YLE.

³⁸ Kari Uusitalo, *Meidän poikamme – Erkki Karu ja hänen aikakautensa* (Helsinki 1988), s. 59–61, 134. Toiviainen, s. 97. Barsam, s. 4. Frisby, s. 157.

³⁹ Maarit Saukkonen, *Finlandia luomassa Suomi-kuvaa 1920-luvulla – tutkimus elokuvan synnystä, sisällöstä ja kansainvälisestä levityksestä*, avhandling pro gradu, Helsingfors universitet 1988, s. 16.

⁴⁰ *Finlandia*, Suomi-Filmi 1922, Filmarkivet.

som konsument. Lantbruksprodukter säljs till SOK:s mejerier och fabriker och i andelsbutikerna på landet säljs många olika sorters varor. Samarbetet leds av fint folk i staden och fungerar bra⁴¹. En liknande syn på landsbygden som en bas för samhället finner vi i de pedagogiska filmer om lantbruket som började produceras under slutet av 1920-talet. Dessa filmer blev vanligare i och med ljudfilmen. År 1931 gjordes en film om lantmannaföreningarnas verksamhet, två filmer om svinhushållning, en film om en korvfabrik, en om påsldjursfarmer och en om biodling. Av 28 kortfilmer 1931 var alltså sex lantbruksfilmer⁴². Dessa filmer gjordes för att fungera som illustration vid upplysningsarbete bland allmogen på samma sätt som nykterhetsrörelsens filmer användes bland både allmoge och arbetarbefolkning.

På landsbygden och i de mindre städerna fanns många biografer och lokaler med rätt att anordna filmföreläsningar. Arbetarföreningar, men också skyddskårer, ungdomsföreningar och idrottsföreningar hade biografer på mindre orter⁴³. Mot denna bakgrund är det förvånande att nyhetsfilmerna och framför allt de politiska propagandafilmen är så stadsfixerade.

Jag har inte påträffat en enda ansats till stads-, teknik-, eller kulturkritik i de icke-fiktiva filmerna. När man gör filmer om landsbygden så handlar de om de gamla karelarna eller om gammal trolldomskonst, alltså om sådant som redan håller på att försvinna. Men filmerna görs utan större nostalgi och tar absolut inte ställning för att detta borde bevaras, annat än just som film⁴⁴.

Om civilisationskritiken saknas så finns landskapen, de romantiska gårdarna, insjöarna och solnedgångarna – alltså tavlorna – väl företrädda i de finska icke-fiktiva filmerna. Olika slag av turistfilmer och reklamfilmer, antingen om hela Finland eller om olika regioner, producerades med jämna mellanrum. Utrikesministeriet, industrin och andra intressegrupper deltog i finansieringen av dessa filmer. De större satsningarna gjordes som beställningsarbeten. Den första var *Finlandia* som blev färdig år 1922. Dessa filmer blev från mitten av 1920-talet ganska stereotypa. I filmerna efter *Fin-*

⁴¹ *S.O.K. filmi* (1923), Filmarkivet.

⁴² Kari Uusitalo, 'Filmografia Fennica 1931–1939', *Lavean tien sankarit – Suomalainen elokuva 1931–1939* (Helsinki 1975).

⁴³ Statens filmtekniska nämnd, register över beviljade tillstånd för biografverksamhet, Riksarkivet.

⁴⁴ *T.ex. Taikojen teko entisaikaan c:a 1930*, YLE ark 88.

landia är landsbygden romantisk, vacker och problemfri – en utsikt från en ångbåt på Saimen eller en biltur i vackert solsken. Detta berodde på att åtminstone några av dessa filmer i första hand gjordes för att fungera som skattelättnadsfilmer och att de fotograferades i samband med fotografernas egna semesterresor⁴⁵. Man kan också tänka sig att det var svårare att finansiera en turistfilm om en mindre ort, vilket ledde till att filmerna gjordes med mindre resurser.

I *Danmarksfilmen*, en motsvarande film som det danska utrikesministeriet lät göra år 1935 skildras däremot Danmark utan försköning. Den motsvarade det brittiska idealet för dokumentärfilm, men fyllde inte sin funktion som turistfilm. Enligt kriiken gav den en ofördelaktig bild av den danska nationen, en grå och oskön vardagsbild⁴⁶. I Finland förekom efter *Finlandia* inte någon nämnvärd utveckling inom denna genre. Under 1930-talet blev filmerna tekniskt bättre och försågs med berättarröst och musik.

Matti Klinge har konstaterat att landsbygdens symboler är och har varit viktiga för den finländska identiteten. Från landskapsmålarerna Edelfelt, Gallen-Kallela och Halonen ser han en koppling till den nationella fotograferingskonsten med insjölandskap och sommarmoln och framför allt till en sommarideologi med utfärder och sommarstugor, som han ser som en sorts symboliskt landsbygdsliv. Andra viktiga symboler med anknytning till landsbygden ser Klinge i folkdräkter, spelmansfester, folkdans och ungdomsföreningar samt i nationaldiktningen⁴⁷.

Denna identitetsskapande funktion finns även i filmerna, speciellt under 1930-talet. Ett gott exempel är *Itäkarjalan heimojuhlat Tampereella* (1937), där publiken skildras minst lika ingående som de som uppträder på festen⁴⁸. I *Midsommarfest i Forssa* kan man säga att festen på landsbygden fyller en

⁴⁵ I Sverige är bondetemat i filmen vanligt under 1920-talet medan det starkt går tillbaka under 1930-talet. Per-Olof Qvist ser en del civilisationskritik i de svenska 1920-talsfilmerna. Andra filmer uppfattar han närmast som taylor ur allmogens värld. Qvist, 'Filmen som speglare av tidens idéer, uppfattningar och fördomar: Bonden och hans miljö i svensk film under 1920- och 30-talen', Brändström & Åkerman (red.), *Icke skriftliga källor, XXI Nordiska Historikermötet*, Umeå 1991.

⁴⁶ Rune Waldekrantz, *Filmhistorien del 2: Filmen 1920–1940*, s. 824.

⁴⁷ Matti Klinge, *Suomen sinivalkoiset värit* (Helsinki 1981), s. 285–286.

⁴⁸ *Itäkarjalan heimojuhlat Tampereella 1937*, Suomi-Filmi, Filmarkivet.

År 1927 gjorde Heikki Aho och Björn Soldan den första långa naturfilmen i Finland, *Vildfåglar*. Då trodde man ännu på att icke-fiktiv film kunde vara kommersiellt lönsam. Filmen fick ett gott mottagande i pressen och visades på biograferna.

symbolisk funktion där tätortsborna förs till sitt ursprung på en björkprydd präå för att fira midsommar⁴⁹.

Bolaget Kansantieteellinen filmi grundades år 1936, dess filmer handlar ofta om samer och skärgårdsbor. Direktör för bolaget var sociologen Esko Aaltonen. Kopplingen mellan samhällsvetare och vetenskaplig filmproduktion hade därmed nått även Finland⁵⁰.

I de etnologiska filmerna skildras landsbygden inte som en ställföreträdare, i stället blir filmerna i sig en ställföreträdande upplevelse av att återgå till sina rötter. Det producerades detaljerade filmer om bl.a. tjärbränning, notfiske, folktro och höbärgning. Under 1930-talet visades dessa filmer som förfilmer till långfilmerna. Ofta var dessa filmer uppbyggda så att de började med att visa byn med omgivningar i vida bilder. Sedan visades människorna och deras sysslor. Filmerna slutade med att visa vädrets makter, i vida bilder ser vi storm på havet eller snöstorm i Lappland⁵¹.

I *Elokuva-Aitta* ingick 1938 ett försvar för den inhemska kortfilmen, där man betonade att kortfilmerna fyllde en uppgift då de gav tittarna en bild av fosterlandets kära modersanlete. Artikeln var ett svar på en filmdebatt

⁴⁹ *Midsommarfest i Forssa* 1932, YLE ark.

⁵⁰ Uusitalo, 'Filmografia Fennica 1931-1939', s. 145.

⁵¹ Se t.ex. *Suonikylän talviclämmä, kansantieteellinen filmi* 282m 1938, samt *Kallankari Kansantieteellinen filmi* 85m 1938, Filmarkivet.

inom vilken man speciellt i landsortspressen hade utdömt kortfilmerna som tråkiga och onödiga⁵².

Det moderna

Modernitet har av sociologer definierats på många olika sätt. Gemensamma faktorer är de förändrade ekonomiska och sociala förhållanden som uppstått efter den industriella revolutionen, kapitalekonomin och den kraftiga urbaniseringen. Kännetecknande drag för det moderna är stora materiella framsteg, rationalitet och civilisation som bl.a. ger upphov till en kommersiell masskultur och en ny social hierarki⁵³. Filmen i sig är således en del av det moderna samhället.

I det moderna samhället producerar den icke-fiktiva filmen mening d.v.s. vid sidan av att producera ett direkt budskap bidrar den till att ge struktur, form och motiv åt medborgarnas mottaglighet för fakta och kunskap, den är med om att forma deras världsbild. Filmen är en del av det moderna samhället, men är också med om att skapa det moderna samhället. Film är samtidigt ett resultat av ideologier och en ideologiskapare. Filmens frammarsch sammanfaller tidsmässigt med en brytningstid i det finländska samhället, därför är det inte förvånande att den nya tidens ankomst blir ett genomgående inslag i den icke-fiktiva filmen. Bortsett från korta nyhetsinslag finns det moderna i nästan alla icke-fiktiva filmer från mellankrigstiden.

Filmen är ett modernt medium och man kan anta att alla som var med om att göra film på 1920-talet och 1930-talet upplevde själva filminspelningen som en representant för det moderna, för det nya samhället. Analogt med detta finns det ett stort intresse för att dokumentera det moderna på film, samtidigt är det i en del fall svårt att göra en klar skillnad mellan nyhetsvärde och modernitetsvärde. Ett exempel på detta är Graf Zeppelins besök i Helsingfors 1930, en nyhet som samtidigt hade ett starkt symbolvärde⁵⁴.

I Finland inspelades den första filmen om flygplan år 1922 och därefter förekom flygplan ofta i de icke-fiktiva filmerna⁵⁵. O h t o M a n n i n e n har

⁵² R-n, 'Kotimainen lyhytfilmi, Sananen niidenkin puolustukseksi', *Elokuva-Aitta* 5/1938 (1.3.38).

⁵³ Frisby, s. 266 f.

⁵⁴ *Elettiinpä ennenkin*, YLE: LK 231.

⁵⁵ Kari Uusitalo, 'Filmografia Fennica 1971', *Eläväksi syntyneet kuvat – Suomalaisen elokuvan mykät vuodet 1896–1930* (Helsinki 1972).

konstaterat att det under 1920-talet var tekniskt svårt att med tidens ganska orörliga stativ följa flygplan som cirklade över städerna med filmkamera⁵⁶. Detta slag av bilder uppfattades som viktiga och problemet var således mycket reellt. Redan i *Finlandia* ingick flygbilder⁵⁷. Vid mitten av 1920-talet togs flygbilder över Helsingfors. På dessa ser man att fotografen haft svårt att manövrera sin kamera inne i planet, under en längre tagning skymmer vingen en del av motivet⁵⁸.

Ett gott exempel på hur flygplan användes som symbol för den nya tiden är filmen "Midsommarfest i Forssa" från år 1929. Festen avbryts emellanåt av bilder av ett flygplan som startar och landar på sjön invid. Den nya tiden är ständigt närvarande, det är således den nya tidens människor som får uppleva en traditionell fest⁵⁹.

Också bilarna var en viktig symbol för det moderna, för den nya tiden. Redan kring 1910 blev bilar vanliga i finsk icke-fiktiv film och tendensen fortsatte in på 1930-talet. I SOK-filmen från 1923 understryks flera gånger att varutransporterna sköts med lastbilar, de hästdragna lassen visas endast i bakgrunden.

I en film om bondetåget 1930 kommer den nya tiden med bil till staden. Den högerradikala Lapporörelsen ordnade en stor bondemarsch i Helsingfors 7.7.1930. Filmen börjar med att visa hur marschens ledare och arrangörer med glänsande bilar kör genom ett odlat landskap, sedan anländer de till Helsingfors. Bilkaravanens bilar är nya och glänsande och visas i många och långa bilder. Marschdeltagarna, omkring 12 000 människor från hela landet, anländer sedan med tåg; alla anländande tåg visas i filmen⁶⁰. I *Automatka Pallakselle* kör man genom Finland med bil, på väg till Yteri fotograferas landskapet från en bro. Bilens nos syns i förgrunden och täcker omkring en fjärdedel av bilden, landskapet syns bakom bilen och man förstår att det rinner en fors under bron. Naturen är underordnad den nya tekniken⁶¹.

⁵⁶ Ohto Manninen, 'Filmen i historieforskningen: inledning', Brändström-Åkerman (red.) *Icke skriftliga källor*.

⁵⁷ *Finlandia*, Suomi-Filmi (1922) 2200m, Filmarkivet.

⁵⁸ *Ilmailupäivät Helsingissä 1927*, Suomi-Filmi, Yle ARK 22.

⁵⁹ Yle: Arkisto 31.

⁶⁰ *Talonpoikaismarssi 7/7 -30*, 800m Suomi-Filmi, Yle ark.

⁶¹ *Automatka Pallakselle (kesä)* 264m (Pori-Yteri-Pallas-Napapiirit-Koli-Kultaranta) ca: 1934, Aho & Soldan, YLE: AHO 14.

Det nya, den nya tiden lovsjungs i de flesta icke-fiktiva filmer och budskapet blir bara tydligare efter ljudfilmens genombrott. I stället för att slåss skall man boxas, är man kunnig i modern teknik spränger man gropar för äppelträd i stället för att gräva dem o.s.v.⁶². Texten understryker ofta just det nya, det moderna. *Heikinkadun historia*, handlar om hur Henriksgatan, alltså nuvarande Mannerheimvägen i Helsingfors, blir en modern stadsgata. Träd flyttas, hus rivs, gatuarbeten görs och till slut börjar man bygga Glaspalatset vid busstationen. Hela tiden påpekar berättarrösten hur fint och nytt allt skall bli. Det är på tiden att de gamla husen rivs, de som bor i närheten har visserligen blivit störda men det är för en god sak – Helsingfors skall få en gata jämförbar med gatorna i de europeiska storstäderna⁶³.

I *Staden växer* 1938 visas hur Mejlans byggs. Gamla trähus rivs för att ge plats åt de nya vackra husen och naturen besegras. Då filmens berättare säger att "den nya tidens fältherre står på sin besegrade fiende", visas en byggmästare som står på en hög av sprängsten. I filmen betonar berättaren att man bygger dessa fina nya hus med potatiskällare, tvättstugor och centralvärmepanna för familjernas husmödrar⁶⁴.

Till och med i de etnologiska filmerna, som handlar om den äldsta landsbygdskulturen finns det moderna i bakgrunden. I en förhandsartikel om "Kalevalas nejder" år 1935 påpekades att filmen hade ett stort värde eftersom den typ av människor som medverar i filmen snart kommer att dö ut⁶⁵. Även bröderna Aho och Soldan är vid mitten av 1930-talet intresserade av filmens etnografiska möjligheter. Exempel på detta är filmerna *Possusta siaksi*, *Heinäntekoa ja laiduntaa* och *Maalaiselämää* där landsbygden skildras som det gamla och omoderna. Av speciellt intresse är *Maalaiselämää* som följer studenter som reser omkring och intervjuar landsbygdens invånare och samtidigt visar glimtar av hur man lever på landsbygden. Studenterna cyklar och vandrar, men framför allt åker de bil⁶⁶.

Under perioden 1919–1939 kan man se en utveckling där det moderna

⁶² *Nyrkkeilyn taito*, Lahyn Filmi 1932. *Hankkijafilmi – Minustako puutarhuri?* (början av 1930-t), Filmarkivet.

⁶³ *Heikinkadun historia*, Jerker A. Erikssons privatsamling.

⁶⁴ *Kaupunki kasvaa-Staden växer*, Suomifilmi 1938 /15.11 210m, Filmarkivet.

⁶⁵ *Filmnytt* 3/1935.

⁶⁶ *Possusta siaksi*, 185m, AHO 20 YLE. *Heinäntekoa + laidunfilmi* (kesä) 264 m, AHO 19 YLE. *Maalaiselämää* (kesä) 169m, AHO 21 YLE.

elementet i filmerna går från kuriosa till funktionalism, från form till innehåll, från främmande till eget. Man kan kanske säga att den moderna tiden under 1920-talet är kuriosa eller har nyhetsvärde, medan den moderna i filmerna under andra hälften av 1930-talet berör allmänheten eller kommer att fylla någon funktion för åskådarna i framtiden. Tiden 1928–1934 är en typisk övergångsperiod under vilken även de samhälleliga faktorerna drar åt mycket olika håll.

Film och samhälle

Det är förenat med stora svårigheter att analysera vilken ideologisk funktion underhållning, såsom filmer, böcker och bildkonst, egentligen har i samhället.⁶⁷ Ofta har man analyserat ett verk för att nå dolda strukturer och symboler och för att härigenom nå en djupare betydelsenivå och kunna förklara växelverkan mellan verk och åskådare eller läsare. Problemet med detta tänkesätt är att man håller sig med en "antagen mottagare" och hans "antagna världsbild". På vems villkor gör man sin tolkning? Denna typ av undersökningar har ofta gällt populärlitteratur och de har oftast gjorts utan att man problematiserat t.ex sociala och etniska skillnader inom mottagargruppen⁶⁸. Då det gäller film måste man komma ihåg att mottagarsituationen är en helt annan än då det gäller litteratur.

Förhållandet mellan film och samhälle är en ständig växelverkan både med avseende å kommunikation och produktion. Institutionellt gäller denna växelverkan på ett ekonomiskt, kulturellt och ideologiskt plan. I en differentierad kontext har de olika aspekterna olika tyngdpunkt och de kan stå i konflikt med varandra.

I stora drag har den finska icke-fiktiva filmen utvecklats i takt med den internationella utvecklingen inom genren. Man har varit lyhörd för nya idéer och strömningar och skillnaderna har närmast uppkommit som en följd av begränsade ekonomiska resurser.

⁶⁷ T.ex Kivikuru, s. 27–47 refererar en del av forskningen på området men lyckas inte egentligen själv nå längre än att "...cultural identity, /.../ its linkage to publicity is much more problematic." (s.47).

⁶⁸ Jaana Wahlforss, 'Soita minulle, Helena! – tulkinta viihteen suosikin sisällöstä ja vastaanotosta', *Sociologia* 4/1969.

Armén i rampljuset

Finlands armé i mellankrigstidens spelfilmer

KENNETH LUNDIN

Finlands armé hade första gången huvudrollen i en inhemsk spelfilm år 1929. Den 18 februari hade stumfilmen *Våra gossar* premiärföreställning på Kino-Palats i Helsingfors. Den hade regisserats av Erkki Karu¹, den finska filmens grand old man, som grundade Suomi-Filmi och senare Suomen Filmitoimisto (SF), den inhemska filmindustrins två dominerande bolag före andra världskriget. Filmen blev en publiksuccé som inspirerade Karu till ytterligare två filmer om försvarsmakten: *Våra gossar till sjöss* (1933) och *Våra gossar i luften – vi på jorden* (1934)². Som titlarna anger, skildrar filmerna livet i flottan respektive flygvapnet, medan handlingen i den första filmen utspelar sig bland beväringar i landstridskrafterna.

Fyra år efter den sista filmen i serien om "Våra gossar" inspelades den första inhemska soldatfarsen, *Regementets sorgebarn*. Även den gjorde succé och fick snabbt efterföljare: före vinterkrigets utbrott inspelades ytterligare tre soldatfarsor, *Dragon Kalle Kollola*, *Rödbyxor* och *Serenad på signalhorn*. Till dessa filmer värvade man trettioalets stora filmstjärnor som Ansa Ikonen och Tauno Palo, Kaarlo och Siiri Angerkoski samt Aku Korhonen och Kullervo Kalske.³ Både i filmerna om "Våra gossar" och i soldatfarserna medverkade försvarsmakten med statister, militär expertis och rekvisita.

Att filmerna, med ett par undantag, blev stora publikframgångar berodde

¹ Kari Uusitalo, *Eläviksi syntyneet kuvat. Suomalaisen elokuvan mykät vuodet 1896–1930*, (Helsinki 1972), s. 203–204. Mera om Erkki Karu, se Kari Uusitalo, *Meidän poikamme. Erkki Karu ja hänen aikakautensa* (Helsinki 1988).

² Kari Uusitalo, *Lavean tien sankarit. Suomalainen elokuva 1931–1939* (Helsinki, 1975), s. 186, 198.

³ Uusitalo, *Lavean tien sankarit*, s. 228, 239, 243–244.

säkert delvis på att en stor del av (den manliga) publiken hade egna erfarenheter av livet i det grå och sålunda ett förhållandevis intresse för filmerna. Man lockade förstås också publik med humor, romantik och kända skådespelare. Men att armén överhuvudtaget togs upp i filmerna hade mycket att göra med det samtida samhällspolitiska läget, försvarets roll i samhället och de allmänna attityderna till armén.⁴

Många filmforskare och de flesta filmhistoriker poängterar filmens samhälleliga kopplingar. Filmen är en produkt av sin tid och kan liksom andra konstformer även ses som en kulturprodukt. Men filmens samhällsanknytning är kanske starkare, mera omfattande och tydligare än andra kulturformers. Filmskapandet är t.ex. starkt beroende av ekonomiska resurser. För att en idé skall bli en färdig film krävs stora ekonomiska investeringar, teknisk apparatur och en hel armé av personal: tekniker, assistenter, manuskriptförfattare, regissörer, skådespelare o.s.v. Detta betyder att filmproducenterna måste ta hänsyn till ekonomiska och kommersiella faktorer, d.v.s. göra filmen så attraktiv att publikintäkterna täcker investeringarna och i bästa fall möjliggör fortsatt filmskapande. Ur detta perspektiv är det lätt att inse att filmskaparna anstränger sig för att tillmötesgå den stora massans smak och göra filmer vars innehåll och tendens motsvarar publikens synsätt. Det ekonomiska och kommersiella tänkandet har varit tydligt i t.ex. den amerikanska filmindustrin.⁵

Det finns emellertid även andra yttre faktorer som påverkar filmskapandet. De rådande politiska och ekonomiska förhållandena samt myndigheter-

⁴ Med ett par undantag (*Våra gossar i luften – vi på jorden*, *Dragon Kalle Kollola*) var filmerna stora publikframgångar. Detta konstaterande baserar sig på antalet visningar. Se "1920- ja 1930-luvun suosituimmat kotimaiset elokuvat" och "vuoden 1929, 1933, 1934, 1938, 1939 ensi-iltojen esityskertaindeksit", Kari Uusitalon kokoamat esityskertaindeksit kansallista filmografiaa varten, Finlands filmarkiv.

⁵ T.ex. Jerker A. Eriksson, 'Elokuva aikansa kuvastajana', *Taide aikansa kuvastajana*, Kari Immonen(toim.), *Historian perintö* 6, (Turun yliopisto, historian laitos, 1980), s. 97. Marc Ferro, 'Film as Agent, Product and Source of History', *Journal of Contemporary History*, vol 18/3 (1983) s. 357–358. Karsten Fledelius, 'Fields and Strategies of Historical Film Analysis', K.R.M. Short & Karsten Fledelius (ed.), *Studies in History, Film and Society 2. History & Film: Methodology, Research, Education* (Copenhagen 1980), s. 56. William Hughes, 'The Evaluation of Film as Evidence', Paul Smith (ed.), *The Historian and Film* (London, 1976) s. 54–55, 65–72. Pierre Sorlin, *The Film in History. Restaging the Past* (Oxford, 1980) s. 20–21, 211–212.

nas reglering kan starkt inverka på filmindustrin. Den inhemska filmindustrin kunde under 1920- och 1930-talet enbart drömma om statligt filmstöd, i stället reglerade myndigheterna från första början verksamheten med skatter och censurföreskrifter – på samma sätt som i de flesta andra länder. Ur detta perspektiv var det viktigt för producenterna att skapa goda relationer till myndigheterna, t.ex. genom att producera filmer som föll censorerna i smaken. Det bör observeras att censurmyndigheterna under tjugotalet även fastställde filmernas skatteklasser, en skattefri vetenskaps- och utbildningskategori, en konst- (15 % skatt) eller underhållningskategori (30 %). Den finska filmproduktionen gynnades fr.o.m. 1930 genom att de inhemska spelfilmerna befriades från stämpelskatt.⁶

Debatten kring armén

Tidpunkten för *Våra gossar* är intressant. Under denna tid förändrades attityderna till armén, åtminstone på det offentliga planet, småningom. Samtidigt förändrades även arméns attityd till det övriga samhället. Inställningen till armén var ännu under slutet av 1920-talet starkt tudelad till följd av såren från 1918. Skiljelinjerna gick i stort sett mellan det borgerliga vita Finland och de röda socialisterna. På borgerligt håll såg man försvarsmakten som en garanti för det rådande samhällssystemet medan socialisterna uppfattade armén som den direkta orsaken till nederlaget 1918 med alla dess följerknningar.⁷

I riksdagen dryftades försvaret och armén livligt under hela 1920-talet. Diskussionen gällde främst huruvida armén skulle ställas på ordinarie fot eller inte, men den avslöjade också starka åsiktskillnader mellan partierna om själva försvaret. Socialistiska arbetarpartiet var enhälligt emot den existerande armén som ansågs tjäna enbart det kapitalistiska samhällssystemet till arbetarbefolkningens fördärv. Socialdemokraterna var också negativt inställda till försvarsmakten och strävade till en internationell nedrustning. Väns-

⁶ Viktor Savtchenko, 'Elokuvasensuuri'. *Mitä missä milloin. Elokuvakirja* (Jyväskylä 1972), s. 183–189. Kari Uusitalo, *Suomalaisen elokuvan vuosikymmenet. Johdatus kotimaiseen elokuvan ja elokuva-alan historiaan 1896–1963* (Helsinki 1965), s. 149–157.

⁷ Jarl Kronlund, *Suomen puolustuslaitos 1918–1939. Puolustuslaitoksen rauhanajan historia* (Helsinki 1988), s. 274–275. Juhani Paasivirta, *Suomi ja Eurooppa 1914–1939* (Hämeenlinna 1984), s. 244. Veli-Matti Syrjö, *Puolustusvoimien asema yhteiskunnassa 1918–1939* (Sotatieteen laitos 1988), s. 6–7.

terpartiernas motvilja riktade sig dock främst mot skyddskårsorganisationen, vars främsta uppgift efter kriget 1918 var tryggheten av samhällslugnet, d.v.s. att förhindra ett nytt uppror.⁸

Samtliga borgerliga partier var i praktiken välvilligt inställda till armén. Det enda undantaget var Agrarförbundet som av sparsamhetsskäl ville minimera försvarsbudgeten och i stället satsa på de frivilliga skyddskårerna. Då jägarna, som hade nära kontakter till partiets ledande medlemmar, lyckades ta över arméledningen, ökade partiets förståelse för försvarsmakten, men man poängterade fortfarande behovet av sparsamhet.⁹

Socialdemokraternas inställning till armén blev långsamt positivare först på 1930-talet. En viss beredskap att ompröva partiets försvarspolitiska linje fanns dock redan under partikongressen år 1926. Under kongressen behandlades ett förslag till nytt försvars- och utrikespolitiskt program som fastslog att varje stat hade rätt att försvara sig mot anfall. Förslaget förkastades dock som alltför militaristiskt, men visade, att det fanns grupper inom partiet som inte var nöjda med den rådande försvarspolitiska linjedragningen. Då partiet samma år tog regeringsansvaret tvingades man att ta ställning till armén och försvarsfrågor på ett annat sätt än förut.¹⁰

Försvarsmaktens flaggfest den 16.5.1927 till minnet av de vitas seger över de röda 1918, väckte stor uppmärksamhet då statsministern, socialdemokraten Väinö Tanner, tog emot paraden i stället för president Relander som insjuknat. Den dåvarande befälhavaren för krigsmakten gen.maj. Aarne Sihvo har i sina memoarer lagt stor vikt vid händelsen och vill se den som ett socialdemokratiskt ställningstagande för armén. Utöver paradens symboliska värdeladdningar, stod det klart att det socialdemokratiska regeringspartiet, eller åtminstone dess ledning, frivilligt eller inte, godkände försvarsmakten som en del av statsmaskineriet.¹¹

Om attityderna till armén var starkt delade i offentligheten under 20-talet, var situationen inom armén inte mycket bättre. Ett enhetligt reglemente saknades och disciplinen varierade från garnison till garnison. Ofta var den

⁸ Vilho Tervasmäki, *Eduskuntaryhmät ja maanpuolustus valtiopäivillä 1917–1939* (Mikkeli 1964), s. 251–257. Syrjö, s. 22 ff.

⁹ Tervasmäki, s. 260ff. Syrjö, s. 23.

¹⁰ Tervasmäki, s. 256–257. Syrjö, s. 27

¹¹ Kronlund, s. 355. Syrjö, s. 12–13. Jaakko Paavolainen, *Väinö Tanner – sillanrakentaja. Elämäkerta vuosilta 1924–1936. 3* (Helsinki 1984), s.120–128. Aarne Sihvo, *Muistelmani II* (Keuruu 1956), s. 152–155.

mycket sträng och "pimsning" (livande, pennalism) förekom allmänt. Befälet var mycket heterogent och omfattade f.d. ryska officerare och män som tidigare tjänat i den gamla finska armén samt jägare som fått sin utbildning i Tyskland. Mellan dessa grupperingar rådde oenighet om hur armén skulle utvecklas och under vems ledning. Ett resultat nåddes genom att de flesta f.d. ryska officerarna avskedades och jägarna övertog de högsta posterna. Dessa frågor behandlades flitigt i tidningspressen vilket naturligtvis bidrog till en ofördelaktig bild av armén bland allmänheten.¹²

Det var inte bara riksdagsledamöternas debatt om försvaret eller officerarnas maktkamp som höll armén framme i offentligheten. Hösten 1928, samtidigt som Erkki Karu bearbetade sin film, utkom novellsamlingen *Kenttä ja kasarmi* av den unga, lovande författaren Pentti Haanpää. I boken beskriver Haanpää armén och livet innanför kasernmurarna på ett mycket negativt sätt. Haanpääs befäl är allt annat än sympatiskt, hans soldater är bönder från landsorten som inte kan begripa avsikten med värnplikt och arméöverhuvudtaget. Boken väckte en enorm uppståndelse och arméledningen yrkade t.o.m. på beslag. Debatten gällde i mindre grad novellsamlingens litterära egenskaper än dess bild av armén. På högerhåll beskyllde man författaren för att ha "skändat försvarsmakten och den finska soldaten" och betecknade honom som en kommunistisk agitator och sovjetisk agent. Följden av bokkriget var att Haanpää blev utan förläggare fram till år 1935, men till följd av uppståndelsen togs emellertid fyra upplagor av boken under en mycket kort tid.¹³

Den livliga debatten kring Haanpääs bok visade att armén å ena sidan uppfattades som en viktig samhällsinstitution, men å andra sidan också som ett mycket känsligt ämne för offentlig debatt, nästan som ett tabu. Debatten om försvaret kan ha varit en av orsakerna till att armén under 1920-talet isolerade sig från det övriga samhället. Någon aktiv pr-verksamhet utåt hade armén inte idkat, tvärtom gällde stränga regler för vad som fick offentliggöras. Inom försvarsmakten ansågs, att det som skedde inom armén var interna angelägenheter som inte angick omvärlden.¹⁴

¹² Syrjö, s. 8.

¹³ Markku Envall, *Kirjailijoiden kentät ja kasarmit* (Rauma 1984), s. 30–35. Eino Kauppinen, *Pentti Haanpää I. Nuori Pentti Haanpää 1905–1930* (Keuruu 1966), s. 178–194. Syrjö, s. 67.

¹⁴ Kronlund, s. 328–329.

Isoleringen medförde att då något läckte ut i offentligheten, blev publiciteten ofta starkt färgad och skandalaktig, vilket i sin tur försämrade arméns anseende. Kanhända som en följd av detta, bad Sihvo år 1927 teologieprofessorn A.J. Pietilä granska upplysningsverksamheten i armén¹⁵. Upplysningen var en viktig del av soldatutbildningen och inverkade indirekt på det sociala klimatet i det grå och på förhållandet mellan garnisonerna och deras närmaste omgivning. Ett verksamhetsområde var nämligen beväringarnas fritidssysselsättning som skapade kontakter till den civila världen bl.a. i form av idrottstävlingar, militärmusikkonserter o.s.v. I början av 1920-talet koncentrerades utbildningen dock på att förbättra rekryternas skriv- och läskunighet. Många rekryter från avsides orter saknade dessa färdigheter. Då folkskolväsendet utvecklades, ersattes denna grundundervisning med undervisning i bl.a. nykterhet och sedlighet samt fosterlandets historia, samhällslära och inhemsk litteraturhistoria.¹⁶

Resultatet av professor Pietiläs undersökning var föga smickrande för armén. Han kritiserade skarpt befälet bl.a. för att officerarna ofta levde mycket isolerade från sin omgivning, innanför kasernmurarna¹⁷. En konkret åtgärd i riktning mot en större öppenhet var de första anhörigas dagar som arrangerades år 1929 vid Tammerfors regemente i Lahtis. Festligheterna varade i tre dagar och lockade en stor publik.¹⁸ Även samarbetet med Erkki Karu kring serien om "Våra gossar" var ett inslag i arméns nya pr-politik¹⁹.

Från början av 1930-talet befäste armén sin ställning i samhället och fick den arbetsro den eftersträfvade. Också allmänhetens attityder till försvaret blev långsamt positivare eller åtminstone mindre känsloladdade under 1930-talet, alltefter som sårn från 1918 läktes, de sociala och ekonomiska

¹⁵ Syrjö, s. 10–11.

¹⁶ Kronlund, s. 256–258, 325–326.

¹⁷ Pöytäkirja neuvottelutulaisuudesta 2.2.1927, T/18001/20, Yleisesikunnan arkisto, koulutusosasto, Krigsarkivet (KrA).

¹⁸ Kronlund, s. 354–355.

¹⁹ Paavo Talvelas arkiv, PK/1542/12, KrA. Dagboksanteckningarna i original förvaras (hösten -91) hos dottern Tulema Talvio. General Talvela var i slutet av 20-talet chef för generalstabens kommandoavdelning till vars uppgifter hörde bl.a. pr-verksamhet och sålunda övervakning av t.ex. inspelningarna av *Våra gossar*. Åren 1929–1932 var Talvela anställd hos Suomi-Filmi som biträdande chef. Han var också aktieägare i bolaget. Se även Paavo Talvela, *Muistelmat I. Sorilaan elämä*, toim. Vilho Tervasmäki, Sampo Ahto (Jyväskylä 1976), s. 69, 85, 87.

förhållandena förbättrades och hotet om ett nytt världskrig ökade.²⁰ Ett klart bevis för att armén inte längre var ett så känsloladdat ämne som på 1920-talet är Mika Waltaris *Siellä missä miehiä tehdään* (1931). I motsats till Hanpääs bok är Waltaris en hyllning till armén och karakteriserades också av samtida kritiker som en motbok till *Kenttä ja kasarmi*. *Siellä missä miehiä tehdään* väckte inte någon liknande uppståndelse som *Kenttä ja kasarmi* hade gjort tre år tidigare – uppståndelsen kring armén hade lagt sig.²¹ Soldatfarserna från slutet av 1930-talet kan också ses som ett tecken på att polemiken kring armén hade avtagit i styrka och att armén hade en liberalare inställning till det omgivande samhället. Det var nu möjligt att behandla försvarsmakten i farsform. Armén marscherade alltså in på vita duken vid en tidpunkt då den hätska debatten kring försvarsfrågorna hade avtagit. Arméns popularitet hade småningom börjat öka och den hade öppnat sina portar för allmänheten.

Nedan behandlas några temata och rollfigurer som upprepas och/eller starkt betonas i de aktuella filmerna. Forskningsmetoden är att utgående från dessa upprepade eller starkt betonade temata och rollfigurer samt deras ömsesidiga relationer, skapa en helhetsbild av hur armén och soldaterna framställdes i filmerna. Dessutom kan dessa upprepningar och starka betoningar ses som konventioner som har sin betydelse utöver filmen själv. De kan förklaras utgående från yttre omständigheter, yttre faktorer, ur den kontext i vilken filmerna fötts. Filmernas innehåll kan naturligtvis tolkas ur flere olika synvinklar. Frågor som berör de estetiska värden eller filmens kommunikativa egenskaper, dess ”språk”, behandlas inte här. Undersökningen är historisk och tyngdpunkten ligger på filmernas samhällspolitiska och -ekonomiska kontext.²²

Armén – en skola för män

Arméns smeknamn, ”en skola för män” (”miesten koulu”) och ur detta härledda uttryck som att någon befinner sig ”där man gör män av ynglingar”

²⁰ Kronlund, s. 355, 412. Paasivirta, s. 425. Syrjö, s. 74–80.

²¹ Envall, s. 36–39. Syrjö, s. 69–73.

²² Denna uppsats baserar sig på min avhandling pro gradu i Finlands och Skandinavien historia: *Våra gossar på vita duken. Bilden av det självständiga Finlands armé och dess soldater i inhemska spelfilmer före andra världskriget*, Historiska institutionen vid Helsingfors universitet 1991.

(”siellä missä miehiä tehdään”), är ännu i dag välkända fraser. Uttrycken alluderar på socialisation, på att ynglingen har nått en fullvuxen mans ställning i samhället. Eftersom socialisationen uttryckligen uppnås genom värnplikten, syftar fraserna också på initiation, d.v.s. på att ynglingen – genom värnplikten – stiger i den sociala hierarkin.²³

Grundtanken bakom dessa uttryck är, att deltagandet i rikets försvar är manligt, ärorikt och förpliktande. Tanken går tillbaka till den svenska tiden, en tid som präglades av många krig och då varje man i princip var skyldig att försvara sin hemort. Dessa uppfattningar fortlevde även under autonomins tid, men när allmän värnplikt infördes i Finland fr.o.m. år 1881, började man anse att endast den som var duglig att försvara sitt land var en man. Uppbåden med sina krav på god fysisk kondition framhävde tydligt manlighetskraven och införde gallring som ett nytt drag: nu dög inte vem som helst att försvara landet. Då behovet av manskap var litet (5 000 man i de reguljära trupperna) och soldaterna dessutom utsågs genom lottning bland de värnpliktiga vid uppbåden, betydde detta att alla män inte i praktiken behövde avtjäna sin värnplikt. Och eftersom värnplikten inte berörde alla män – inte ens alla som var ”manliga” – är det klart att begreppen inte fick någon större spridning bland allmänheten. Det var först efter självständigheten då värnplikten blev obligatorisk för alla som dessa tankar fick en mera omfattande spridning. Nu var det varje ynglings skyldighet att även genomföra värnplikten för att uppfylla de manliga måtten. Det räckte inte längre, såsom under 1800-talet, att infinna sig vid uppbåden, man måste också lära sig soldatens färdigheter. De allmänna uppfattningarna om rikets försvar baserade sig alltså mera på de krav försvaret ställde på manligheten och som visade att man var fullvuxen, än på patriotism eller stark försvarssanda. Uppfattningen att armén är ”en skola för män”, har sin grund i dessa tankegångar.²⁴

Med stor sannolikhet har dessa tankar och uppfattningar uppstått bland maktthavarna och arméns representanter som en propaganda för stärkandet av försvaret. Uppfattningarna har knappast under århundraden obetingat omfattats av befolkningen, men det låg naturligtvis i myndigheternas intresse att en positiv attityd till försvaret fick en allt större spridning.

²³ Pekka Leimu, *Pennalismi ja initiaatio suomalaisessa sotilaselämyssä* (Jyväskylä 1985), s. 9–10.

²⁴ Leimu, s. 9–13.

Den moderna Sven Dufva

Hur förmedlade då filmerna uppfattningen att armén är "en skola för män"? Inledningsvis kan vi kartlägga hur man i filmerna skildrar rollfigurernas utveckling i det grå från yngling till man. Då filmmakarna skall skildra utvecklingen från rekryt till soldat, utnyttjar de i nästan varje film Runebergs berättelsen om Sven Dufva, vars panna var "klen och arm" men hade en "ädel och tapper" barn. Filmens stereotypa soldat var en modern Sven Dufva vars fysiska egenskaper vanligtvis överträffade de psykiska.

Man kunde egentligen beskylla Erkki Karu för att i *Våra gossar* plagiera verser ur Sven Dufva. Huvudfiguren i filmen, jordbrukarsonen Matti, är under exercisen lika bortkommen som sin förebild, vänder alltid åt fel håll o.s.v. Även korpralen som skrikande och skrattande leder exercisen, finns med i filmen. Karakteristiken av Matti motsvarar också bilden av Sven Dufva. Trots sina klavertramp har Matti, precis som Dufva, tålmod och med målmedvetenhet lär han sig de färdigheter som krävs av en soldat. Att filmens huvudrollsinnehavare lätt förknippades med Sven Dufva kan också bero på att samma skådespelare, Axel Slangus, spelade rollen ett par år tidigare i en svensk version av Fänrik Ståls sägner.²⁵

Berättelsen om Sven Dufva slutar dramatiskt. Han stupar efter att ha slagits som "en finne slåss" och ensam ha avvärjt ett ryskt anfall. En liknande avslutning i en film om den finska armén under fredstid var knappast tänkbar. Mattis hjältemod understryks i stället genom att han under en manöver räddar en flicka från att drunkna. I motsats till Sven Dufva lider Matti inte hjältedöden då han räddar flickan, men som bevis på att han också är en hjälte, befodras han till korpral. Innebörden i Mattis räddningsoperation, som han dessutom utför ensam, motsvarar i det stora hela Sven Dufvas avvärjning av det ryska anfallet.

Sven Dufva-temat var särskilt populärt i 1930-talets soldatfarsor. I alla farsor, utom i *Rödbyxor*, är hjältarna beväringar som i det civila var bönder med karaktärsdrag som starkt påminde om Runebergs soldathjälte. I *Regementets sorgebarn* kommer det t.ex. tydligt fram hur den finska soldaten karaktäriseras – i positiv bemärkelse. Sorgebarnets (Kaarlo Angerkoski) kompanichef (Aku Korhonen) anser att en lärd galning (avser en rekryt som är

²⁵ Uusitalo, *Lavean tien sankarit*, s. 104.

1.

2.

magister och har för avsikt att slutföra sin doktorsavhandling om fjärlar! – i armén) är ännu värre än en enkel man som är lättare att omforma till soldat ("/--/ oppinut hullu on vielä pahempi kuin Aaltonen [sorgebarnet] joka on alunperinkin tehty yksinkertaisista aineksista /--/"). I filmens avslutande scener, då all villervalla och alla missförstånd som sorgbarnet ställt till med har klarats upp, anser generalen (Jalmari Rinne) som kommit för att inspektera regementet att sorgbarnet trots allt är guld värt ("/--/ mutta pohjimmitaan ovat nämäkin miehet sitä terveintä ja kultaisinta /.../ tiukan paikan tullen seisoo Aaltonenkin varmasti paikallaan").

Skillnaden mellan den Sven Dufva-aktiga soldattypen i *Våra gossar* och i

1. Den moderna Sven Dufva. Det skolkande sorgebarnet klagar på sina krämpor och på livet i det grå...

2. men efter en tid i den manliga skolan utvecklas han till en hurtig soldat...

3. som efter avtjänad värnplikt återvänt hem till sitt torp med sin fästmö och konstaterar att armén gav kraft i arm, mod i barm. (Kaarlo och Siiri Angerkoski i Regimentets sorgebarn, SF/1938, reklambilder, Finlands filmarkiv).

3.

soldatfatfarserna är, att i det förra fallet inser soldaten från första början det betydelsefulla i värnplikten, medan han i det senare fallet är kritiskt inställt till förhållandena i armén. Detta kan eventuellt återspegla de samtida liberalare attityderna till försvaret som möjliggjorde en dylik kritik. Å andra sidan är kritiken skenbar eftersom den förs fram som ett resultat av okunnighet – beväringen har ännu inte insett det goda med armén. Till slut blir han ändå en god soldat som förstår varför han avtjänat sin värnplikt. I *Regementets sorgebarn* och i *Dragon Kalle Kollola* framträder denna utveckling tydligt. Till en början klagar sorgebarnet över livet i det grå, över den stränga disciplinen som kräver att man hela tiden måste stå i givakt, göra honnör och

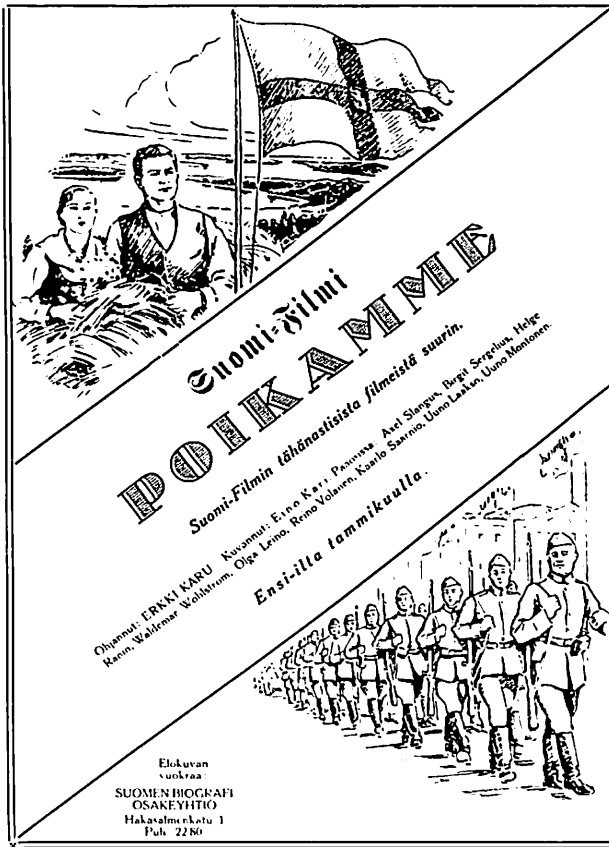
smälla med klackarna samtidigt som fältväbeln ryter åt en. Men efter en tid i denna skola blir sorgebarnet en hurtig soldat som bl.a. hjälper sin svagare vapenbroder genom att bära dennes gevär under marschen. Dragon Kalle Kollola låtsas vara en fullständig idiot för att slippa tjänstgöringen, men inser snart – dock efter en del hotelser – att simulering är ett självbedrägeri och dessutom omanligt.

Det är lätt att förstå varför filmmakarna utnyttjade Sven Dufva-temat så flitigt. Det var en konvention som var bekant för de flesta finländare. Man kunde alltså ekonomisera filmberättelsen och hjältens handlingsmotiv: filmens intrig utvecklades och hjälten agerade enligt en bestämd konvention, det handlade om en modern Sven Dufva.

Jag ser inte filmernas Sven Dufva-stereotyp som negativ eller som ett objekt för löje trots att man lockade publiken att skratta på hans bekostnad. Också om han framställdes som en man med en klen panna, klappade ett manligt hjärta under hans vapenrock. Filmens hjältar representerade en jordnära livstil som betonade kärlek till hembygden, ärlighet och handlig framom tanke. De var alltså positiva till sin karaktär och deras livsstil var eftersträvansvärd – i alla fall ur arméns synvinkel som ville skapa en starkare försvarsanda.

Genom att hjältarna alla är bönder som värderar sin hembygd som givit dem deras levebröd, konkretiserar filmerna ett allmänt ideologiskt budskap: försvarsmotivationen. Den kära hembygden, fosterlandet, skänker människorna livet och därför är det värt att försvara dessa värden. I *Våra gossar* personifieras och konkretiseras temat på ett mycket klart sätt. Mattis hjältemod då han räddar flickans liv, visar sig vara mycket mera värt än korpralsbandet på axelklaffen. Flickan råkar nämligen vara dotter till godsägaren som äger Mattis torp och som tack skänker han Matti äganderätten till torpet. Matti har alltså vunnit striden (den lyckade räddningsoperationen) och erövrat (erhållit äganderätten till) sitt fosterland (torpet). Allt detta hade varit omöjligt utan värnplikt och budskapet är att jorden, hembygden, fosterlandet skall värdesättas och är värda att försvaras, men detta är inte möjligt utan en armé. På det individuella planet förmedlades tanken att värnplikten var nyttig även i det civila livet och att man får sin belöning om man fullgör sin plikt på bästa sätt.

I soldatfarserna rör sig tankegångarna kring försvarsmotivationen tydligt på ett individuellt plan. I *Regementets sorgebarn* klagar hjälten på livet i lum-

Suomi-Silmi

EDOKAAMIN

Suomi-Filmin tähnostisista filmeistä suurin.

Ohjannut: ERKKI KARU Kuvannut: Eino Kari, Pentti Aal Slegva, Ragni Serénus, Hege Raun, Waldemar Wohlström, Olga Leno, Reno Volanen, Kaarlo Saarimo, Uno Laakso, Uno Mononen.

Ensi-iltana tammikuulla.

Elokuvan suokkaa

SUOMEN BIOGRAFI
OSAKEYHTIO
Hälsalmelälu 1
Puh. 2280

Armén som garant för det självständiga fosterlandet med dess tusen sjöar, milsvida skogar och bördiga åkrar, annons för Våra gossar, (Elokuva 20/1928).

pen och längtar med jämna mellanrum hem till sitt torp. För att trösta och upplysa honom, förklarar fästmon att sorgebarnet först måste bli en rejäl soldat, så att arbetet löper bättre hemma på torpet. Då sorgebarnet efter avtjänad värnplikt, återvänt till sitt torp, kan han stolt konstatera att "armén gav kraft i arm och mod i barm, nu går arbetet som en dans" ("Voi Mimmi kulta, kyllä siellä väessä tuli vaan eri voima käsivarsiin ja mieheen – nyt se luistaa työ kuin leikiten vaan"). I *Serenad på signalhorn*, har hjälten Malakias Paavonen (Kaarlo Angerkoski, som också spelade rollen som sorgebarnet)

lärt sig två saker i lumpen: en man skall hålla fast vid den jordmån där han vuxit upp och leva enligt en systematisk tidtabell.

Dessa filmers hjältar var alltså jordbrukare eller jordbrukarsöner i det civila. På detta sätt konkretiseras för deras del motivationen att försvara landet, sin egen jord. Filmmakarna utnyttjade detta också för identifikation. En majoritet av befolkningen och därmed en majoritet av den potentiella publiken bodde på landsbygden och fick sin utkomst av jordbruket. De kunde säkert lättare identifiera sig med dessa hjältar än om de t.ex. skulle ha varit filosoferande stadsbor.

För en publik av idag kan dessa filmer och deras budskap te sig skrattretande och naiva, men man bör komma ihåg att speciellt soldatfarserna inspelades under en mycket orolig tid då mörka moln började hopa sig över Europa och även över Finland.

Sorgebarn, kronovrak och bortskämda mammasgossar

Ett sätt att ytterligare betona de goda egenskaperna hos dessa enkla men hurtiga hjältar från landsorten var att man konfronterade dem med en utbildad person, ofta stadsbo. En del är beväringar liksom hjältarna, andra civilpersoner. Dylika konstellationer utnyttjas t.ex. i *Regementets sorgbarn* där Lauri Auermaa (Leo Lähteenmäki) figurerar. Han är en bortskämd, tafatt och blyg magister som ämnar skriva sin doktorsavhandling (om fjärlar!) samtidigt som han avtjänar sin värnplikt. I *Rödbyxor* figurerar Unto Lattas-koski (Hannes Häyrinen), även han magister med liknande karaktärsdrag som Lauri Auermaa. Dessutom agerar han rival till ryttmästare Kyrö (Kullervo Kalske) om kommerserådsdotterns gunst. I *Serenad på signalhorn* återfinns Sylvester Sointuperä (Jalmari Rinne), en fjantig kantor, också han rival till en officer, major Harteinen (Tauno Palo). Även i *Våra gossar* återfinns en liknande konfrontation mellan Matti och Santtu (Uno Laakso), en plågoande och troligtvis en stadsbo.

I dessa konfrontationer mellan enkla och utbildade soldater eller mellan soldater och utbildade civila, är skillnaden, att i det förra fallet blir de forna antagonisterna vänner, medan hjältarna, soldaterna, i det senare fallet drar det längsta strået i kampen om kvinnans gunst; civilisten måste resignerat retirera. Intresset för en och samma kvinna var så allvarligt att en försoning inte var möjlig. Men då åntagonisterna bägge var soldater – tillhörde samma gemenskap – kunde en försoning äga rum och en stark kamratanda uppstå.

Soldaten "inspekterar" det föraktade kronovraket som simulerat vid läkargranskningen. (Kaarlo Angerkoski och Aku Käyhkö i Serenad på signalhorn, SF/1940, reklambild, Finlands filmarkiv).

Föraktet för intelligentsian och även stadslivet i motsats till det sunda landsortslivet, kan sannolikt förklaras med att farserna var folkliga, de var avsedda att locka publikens breda lager som bodde på landsbygden och vanligen saknade utbildning utöver folkskolan. Identifikationen var även här av vikt: en skildring av det vardagliga, lantliga livet i motsats till ett filosoferande, småborgerligt stadsliv.

Soldaternas förträfflighet jämfört med civilpersoner betonas tydligt genom att de konfronteras med s.k. kronovrak. Begreppet härstammar från det svenska ordet kronvrak och spred sig snabbt efter de första uppbåden på basen av lagen om allmän värnplikt. Ett stort antal värnpliktiga klarade inte uppbåden, utan klassificerades som icke vapenföra, kronovrak. Dessa kronovrak föraktades ofta på grund av sin oduglighet till att försvara fosterlandet, men främst för att de inte uppfyllt mannens mått.²⁶

²⁶ Leimu, s. 10–11.

I *Våra gossar* figurerar godsägarsonen Otto från Oikarila (Reino Volanen). Kronovraket i *Serenad på signalhorn* (Aku Käyhkö) kallas för "Raakki-Kustaa" (den finska motsvarigheten till kronovrak är "ruununraakki", härav epitetet Raakki-). Han är dräng på en gård dit soldaterna anländer under en manöver. Gemensamt för dessa kronovrak är att de framställs som mycket lata. Otto är en tjockis och hans lättja betonas särskilt i en scen där han dricker limonad och slafsar i sig bakelser, medan han får höra smädelse av Pekka (Helge Ranin) som skall rycka in tillsammans med Matti. Under sin färd stannar de för att göra uppköp i boden. Kerttu (Birgit Sergelius), Mattis käresta som också befinner sig i boden, är föremål för Ottos intresse. Mellantexten förtäljer typiska tankar om armén och värnplikten:

OTTO: Jaså, pojkarna måste nu också börja tugga kronans kaka.

PEKKA: Alla kan ju inte stanna kvar i skydd av örflar och röda batterier.

OTTO: Någon måste ju också bli kvar som FLICKORNAS beskyddare.

"Raakki-Kustaa" är den verkliga måltavlan för smädelse. Det som gör honom ytterst motbjudande är att han avsiktligt, genom att simulera vid läkarundersökningen, lyckats bli klassificerad som icke vapenför. Därför kategoriseras han också som något annat än en man. Några stickprov av dialogen få belysa detta:

SANDRA: Oikeita miehiä tulee, eikä mitään tekoraakkeja

"RAAKKI-KUSTAA": Sotahousut on pannut tyttöjen leuat keikkumaan

SANDRA: Ja se kun ei sellaista liikuta jota ei mieheksi huomaa edes housuistakaan ...

[Ijudet otydligt] jota itse ei edes väkeen kelvannut

"RAAKKI-KUSTAA": Olisi kyllä kelvattu ja sinne kelpaa kuka vaan

SANDRA: Ei kelpaa kuka vaan – miehen värkit siinä taksverkissa pitää olla – ja sen vähemmän siinä on puhumista semmotille joka sotasyynistä tekopoikakin ruikuttaa

Sandras tal om "miehen värkit" (karladon) har en för alla välkänd tvetydig betydelse och hänvisar följaktligen till soldaternas mandom i kontrast till dem som inte avtjänat värnplikten.

Konflikten mellan soldaterna och kronovraken förorsakas av att deras intresse gäller samma kvinna. Liksom i konflikten mellan soldaterna och de utbildade civilpersonerna, utgår soldaten som segrare i kampen om kvinnans gunst.

Soldaterna som hjärtekrossare

Att soldaterna är riktiga män och att armén skolar män kommer tydligt fram då man iakttar förhållandet mellan soldater och kvinnor i filmerna. Det behöver knappast påpekas att filmernas soldater agerar stora hjärtekrossare. Uppfattningen att soldater är populära bland kvinnor var troligen utbredd eftersom man utnyttjade den också i annonserna för filmerna. "Soldatgossarnas förbimarsch har en god publikframgång – uniformen har som bekant genom tiderna haft en inverkan på fruntimren...", marknadsfördes bl.a. *Serenad på signalhorn*.²⁷ Devisen "vapenrocken förpliktar – den är inte bara avsedd att imponera på damerna", förekom i annonseringen för *Dragon Kalle Kollola*.²⁸

Filmmakarna upptäckte tidigt att ett lämpligt tidsfördriv för filmens soldater var att erövra kvinnor. Redan i de första inhemska spelfilmerna med soldater agerade dessa kvinnotjusare. I *När lyckan sviker* (1913) ses en löjtnant (Oskar Tengström) och *I ett livs tragedi* (1916) uppträder en officer i tsarens tjänst. Officerarnas fortsatta öden går däremot skilda vägar: i det förra fallet gör löjtnantens rival, den eftertraktade kvinnans äkta man självmord, i det senare fallet blir officeren skjuten av sin rival – kanske för att han tjänstgjorde i den ryska armén.²⁹ Även i trettiofilmsfilmer med soldater på rollistan, handlar det om charmörer av högsta klass. Den populära skådespelaren Aku Korhonen spelar en pensionerad överste i *Pigga pensionärer* (1936). Hans stora intresse är naturligtvis kvinnor och tack vare sina kunskaper i "strategi", uppnår han betydande resultat i sina förförelseansträngningar. I *Toffelhjältar* (1939) figurerar "Suomen Leijona", en beväring som med sin vapenbroder kurtiserar ett par hembiträden.

En intressant detalj i soldaternas förföringsteknik, som förekommer i nästan alla filmer, är att man jämför erövringen av en kvinna med ett fältslag. För att lyckas måste soldaten sålunda behärska strategi. I *Regementets sorgebarn* råder sorgebarnet sin kamrat som alltför ivrigt "angripit" kompanichefens dotter, att behärska sig: med fruntimmer liksom med fästningar gäller det att först omringa, sedan småningom belägra målet. Det var inte enbart infanteristerna som utnyttjade sina militära kunskaper då de skulle impone-

²⁷ *Elokuva-Aitta*, 22/1939, bildtext.

²⁸ T.ex. *Hufvudstadsbladet* 10.9.1939.

²⁹ Kari Uusitalo, 'Sotilas suomalaisessa elokuvassa', *Suomen mies* 4-5/1973.

Officerare friar till kommerserådsdöttrar. (Helena Kara och Kullervo Kalske i Rödbyxor, Suomi-Filmi 1939, reklambild, Finlands filmarkiv).

ra på kvinnorna, även flottisterna behärskade tekniken. Båtsmannen i *Våra gossar till sjöss* förkunnar under sin sista kväll före sjömanövern, att "nu börjar det stora sjökriget /...!" då han förbereder sig för att kyssa sin käresta. Det är dock kavalleristerna som utnyttjar den mest avancerade tekniken för att vinna kvinnans gunst. I *Dragon Kalle Kollola* använder man sig av reglementet för inre tjänstgöring, närmare bestämt reglementet för skötsel av hästar. Tillvägagångssättet är enkelt: man ersätter ordet häst med kvinna och applicerar sedan reglementet i praktiken. I *Rödbyxor*, den andra soldatfarsen om kavallerister, är romantiken ett centralt ledmotiv genom hela filmen. Kavalleristerna i sina ståtliga uniformer gjorde säkert ett starkt intryck på unga kvinnor också i verkligheten och motiverade att temat utnyttjades i filmerna.

Beväringen charmar pigor och köksor. (Kaarlo och Siiri Angerkoski i Regementets sorgebarn, SF 1938, reklambild, Finlands filmarkiv).

Kasernlivet – de jämlika beväringarna

För de flesta manliga finska medborgare utgjorde värnpliktstiden ett stort avbrott i det civila livet. Allehanda Münchhausenhistorier om armén skrämde säkert många yngling som skulle rycka in. Erfarenheterna av armén och kasernlivet kvarstod sannolikt livet ut i reservisternas minne. I och med att en stor del av den presumtiva (manliga) publiken hade eller i framtiden skulle få erfarenheter av armén, torde filmproducenterna ha fäst stor vikt vid skildringen av beväringarnas liv i garnisonerna. Även arméns representanter kan antas ha varit intresserade av vilken bild filmerna förmedlade av kasernlivet.

En annan avgörande orsak till att armén blev ett populärt filmtema, är

att arméns organisationsstruktur med dess strikta hierarki utgjorde en ypperlig ram för en filmberättelse. Komediernas och farsers typsituationer, rollbyten, förväxlingar o.s.v., kunde med framgång utnyttjas i denna omgivning.

Arméns organisationsstruktur karakteriseras av en strikt hierarkisk rangordning från soldat till general, som fastställer subordinationsförhållanden samt reglerar det sociala livet. Utgående från denna hierarki, indelas soldaterna i befäl (officerare), underbefäl (underofficerare) och manskap (soldater) med klart fastställda befogenheter och skyldigheter. Rangordningen motiveras med att armén skall kunna fungera effektivt i krig. Under fredstid existerar, vid sidan av den ovannämnda, en parallell, delvis dubbel organisationsstruktur som indelar soldaterna i stamanställda och beväringar. I denna kan de stamanställda jämföras med civila tjänstemän med en fastställd arbetstid, medan armén för beväringarna är total. Detta avser att beväringarna i princip är i tjänst dygnet runt, de bor på kasernområdet och deras vistelse utanför kasernmurarna är begränsad. Avsikten är att man för beväringarna söker skapa förhållanden som motsvarar dem som råder under krig.³⁰

Händelserna i både Erkki Karus filmer om "Våra gossar" och i soldatfarserna utspelas bland beväringar inom kasernmurarna. Suomi-Filmis *Rödbyxor* utgör i detta fall ett undantag. Filmen handlar om två stamanställda kavalleriofficerares (kvinno-)äventyr i civil miljö, bland den välbemedlade befolkningen i Villmanstrand. Kasernlivsskildringarna i *Våra gossar i luften – vi på jorden* är obetydliga, sannolikt på grund av att luftstridskrafterna som vapenslag hade en speciell karaktär.

Gemensamt för filmernas skildringar är, att stampersonalen och beväringarna tydligt identifieras som två separata grupper. Det är inte bara de yttre kännetecknen, t.ex. uniformen och gradbeteckningarna med vilkas hjälp åskådaren kan placera rollgestalten i respektive grupp. De stamanställda visas t.ex. oftare i civil omgivning: hemma, bland civila vänner och bekanta, på restauranger o.s.v. Beväringarna vistas för det mesta innanför kasernmurarna eller på manövrar tillsammans med sina kamrater i lumpen. Skillnaden är tydlig och verklighetstrogen: stampersonalen identifieras som civila tjänstemän med fastställd arbetstid, för beväringarna är armén total, de är i tjänst hela tiden och deras rätt att vistas utanför garnisonen är starkt begränsad.

³⁰ Leimu, s. 23–39.

Förhållandet mellan de stamanställda och beväringarna är av funktionell art: förmannen (stamanställd) ger order, tillrättavisar, upplyser och utbildar beväringen. Förhållandet är mycket sällan av kamratlig, social karaktär. Det sociala umgänget är däremot allmänt inom beväringgruppen. Bland beväringarna råder ofta en god kamratanda, man delar gemensamma erfarenheter eller sysselsätter sig med allehanda fanstyg till fältväbelns förtret.

Filmerna utnyttjar kanske mest de beteendemönster som bygger på och regleras av arméns strikta hierarki. Beväringen betar sig t.ex. överdrivet stramt inför förmannen, en order delegeras skämtsamt av en förman till en underordnad som i sin tur delegerar den vidare. Ett bra exempel finns i *Rödbyxor* där man utnyttjar de militära gradskillnaderna i helt civila omständigheter. Filmens hjälte, ryttmästare Kyrö ombeds sitta barnvakt medan barnets moder, stadsfiskalens fru, går på uppköp. Då ryttmästaren fullföljer sin uppgift råkar han på sin kamrat, löjtnant Terä som skadeglatt skojar om ryttmästaren och dennes nya roll som barnpiga. Genom att utnyttja sin förmansställning i förhållande till vännen, beodrar ryttmästaren löjtnanten att ta hand om barnet. Trots vädjan om vänskap får Terä foga sig i sin roll som underordnad och lyda order. Efter en stund upprepas situationen och löjtnanten ger i sin tur order åt dragon Vilhunen att ta hand om barnet.

Intressant är, att framhävandet av rangordningen mellan militärer endast gäller förhållandet bland de stamanställda och mellan stamanställda och beväringar. Förhållandet inom beväringgruppen är avvikande: beväringarna är sinsemellan jämlika.

Liksom bland stampersonalen, existerar det i verkligheten gradskillnader bland beväringarna, från soldat till fänrik (numera aspirant). Ur beväringarnas synvinkel kan dessa skillnader te sig mycket stora då armén för dem är en total inrättning. T.ex. en undersergeants befogenheter kan för en nyinryckt rekryt verka enorma. Dessutom kunde och kan beväringens förmän tillskansa sig inofficiella befogenheter som överstiger vad de formella graderna tillåter. Dessa skillnader uppstår dock mera på basen av vilken kontingent beväringen tillhör än enligt formella militära grader. Tidpunkten för inryckningen är avgörande för beväringens befogenheter och förhållande till andra beväringar. På basen av detta kontingenttänkande indelas beväringarna, också officiellt, i äldre och yngre.³¹

I filmerna förbigås dock dessa rangskillnader mellan beväringarna. Oftast

³¹ Leimu, s. 23–39, 58.

har man löst frågan så, att det helt enkelt inte förekommer beväringförmän eller äldre soldater. I *Regementets sorgebarn* framkommer nog antydningar om en viss rangskillnad, men den är endast temporär. Sorgebarnet, som är iförd uniform och införstådd med den militära disciplinen, som helt klart gör honom till en äldre soldat, påpekar för en nyinryckt, civilklädd rekryt att denne verkligen inte är något annat än en rekryt, en simpa ("sinusta tulee monni!"). Sorgebarnet skämtar också med att ryta exerciskommandon åt den vettskrämda rekryten. Senare blir dessa två goda vänner och konstaterar explicit att alla beväringar är jämlika. Även filmens kompanichef gör antydningar i denna riktning då han deklarerar att armén behandlar alla soldater rättvist oberoende av börd:

Kartanosta tai kartanon torpasta – ei mitään etuoikeuksia – sama kohtelu kaikille. Hän [rekryten] on tullut sotaväkeen eikä mihinkään muijien johtamaan sotalaitokseen.

Också *Våra gossar* innehåller scener där statusskillnader mellan beväringarna framhävs, men endast temporärt, varefter skillnaderna utsuddas. Den första scenen utspelar sig i stugan där rekryterna provar sina uniformer och andra persedlar. I stugan finns också Santtu, "kompaniets plågoande" som retas med de villrådiga rekryterna. Santtu kan klart identifieras som en äldre soldat då han, i motsats till de andra, har en välsittande uniform och välputsade stövlar samt känner till den i stugan inrusande soldatens militära grad (korpral och för tillfället dejour). Det är intressant, att filmens mellantext endast förtäljer att Santtu är en plågoande, medan mellantexten i manusskriptet avslöjar att han också tillhör en äldre kontingent³². Några scener senare inträffar en sammanstötning mellan Matti och Santtu i matsalen. Som straff för att Santtu roffat åt sig Mattis matportion, ger denne honom remappell³³. Efter detta fogar sig Santtu och blir god vän med Matti. Att en yngre soldat på detta sätt bestraffade en äldre hade knappast kunnat ske i verkligheten, i varje fall inte utan vedergällning från de äldre.³⁴

³² *Våra gossar*, filmmanuskript, s. 11, Finlands Filmarkiv.

³³ Remappell är en form av kamratdisciplin som var vanlig i den finska armén på 20- och 30-talen. Ifall en beväring gjort något som hans grupp led av, blev han bestraffad av sina kamrater.

³⁴ *Leimu*, s. 60–72. Det var inte bara beväringförmän som förtryckte de yngre, även äldre soldater som formellt hade samma militära grad som de yngre (efter att rekryterna svurit faneden och blivit soldater), höjde på samma sätt sin egen status jämfört med de yngres.

En liknande betoning av beväringarnas jämlikhet framkommer i så gott som alla filmer: genom att filmen visar endast beväringar ur samma kontingent eller genom att deras grupptillhörighet utsuddas; ifall det finns rangskillnader, är de obetydliga och endast temporära.

Att filmer, särskilt farsor och komedier, som till stor del skapar och bygger på egna lagar och konventioner, inte alltid är verklighetstroga, var och är allmänt accepterat. Men då filmernas skildringar av kasernlivet påvisar så likartade drag och då t.o.m. *Våra gossar*, som ändå karakteriserades som en halvdokumentär, förmedlar en bild av kasernlivet som inte är verklighetstrogen, blir man förundrad. Ur dessa rangskillnader skulle filmmakarna nämligen ha kunnat få otaliga fräscha och komiska inslag för att ytterligare krydda filmens intrig. I de skådespel som låg till grund för alla fyra soldatfarsor utnyttjades just dessa skillnader i beväringarnas status friskt, men i filmversionerna har man helt resolut strukit dylika scener eller omvandlat dem på ett eller annat sätt³⁵.

På grund av den strikta hierarkiska organisationen och rangskillnaderna mellan beväringarna, förekom pennalism eller pimsning allmänt i den förkrigstida finska armén³⁶. Pimsningen kunde ibland få dramatiska följder och då sådana fall läckte ut i offentligheten var dagspressen inte sen att kommentera händelserna. För arméledningen var detta naturligtvis mycket pinsamt. Generalmajor Aarne Sihvo uppfattade problemet som mycket allvarligt och ville redan från första början utrota pimsningen från armén.³⁷ Befällets inställning var dock ambivalent. Man förbjöd stampersonalen och i viss mån beväringsofficerarna att utöva pimsning som betraktades som en direkt överträdelse av formella befogenheter. Trots att pennalismen bland beväringarna var officiellt förbjuden, godkändes den inofficiellt. Orsaken till det

³⁵ Lundin, s. 73–80.

³⁶ Pennalism är en form av kamratförtryck. En grupp med högre status (äldre) förtrycker en annan grupp med lägre status (yngre). På detta sätt visar medlemmarna sin lojalitet mot den egna gruppen och överlägsenhet gentemot den andra gruppen. Det i vardagstal använda uttrycket pimsning är en mera omfattande term och avser också befällets (d.v.s. dem som också formellt innehar en högre status som t.ex. beväringsofficerarna och de stamansställda) förtryck gentemot andra.

³⁷ Kronlund, s. 411. Sihvo, s. 129–130. Sihvo oroade sig mest för befällets förtryck och opassande beteende mot beväringarna. Beväringarnas pimsning och pennalism befattade han sig inte så mycket med. Tvärtom såg han denna form av pennalism som ett medel att stärka enheternas sammanhållning.

tysta godkännandet var att man såg pimsningen (ifall befälet överhuvudtaget uppfattade aktiviteten som pimsning) som ett medel att upprätthålla disciplinen samt höja kamratandan och stoltheten över den egna enheten.³⁸ Detta tankesätt kan förklara varför scenen med remappell förekommer i *Våra gossar*.

I vissa enheter (t.ex. i kavalleriet) försökte man dock utrota beväringspennalismen genom att låta rekryterna bo i egna kaserner, avskilda från de äldre soldaterna. Efter faneden flyttades truppen dock ihop med den påföljden att pimsningen började igen. Alla dessa försök var sporadiska och kortvariga och upphörde småningom. Orsakerna var i många fall praktiska: man saknade helt enkelt utrymmen. Troligtvis hade befälet inte heller intresse av att motarbeta pennalismen som blev allt vanligare när ett större antal officerare från den finska kadettskolan började tjänstgöra som utbildare i enheterna. Kadettskolan var känd för sin pennalism som dessutom var accepterad av skolans ledning.³⁹

De få scener i filmerna som gör anspelningar på pennalism – de är temporära och leder till försoning och kamratskap – motsvarade helt befälets uppfattning av pennalismen, nämligen att den var en form av initiation. De förtryckta initierades med andra ord genom pennalism och höjdes i status till jämbördiga medlemmar av samfundet (armén) – de initierades till socialisation. Det är alltså fråga om en pennalism som motsvarar den som rådde t.ex. i kadettskolan där första årets kadetter först blev förtryckta, varefter de blev ”du” eller ”broder” med de äldre. De blev alltså initierade i kadettskolans samfund. Den verkliga pennalismen bland beväringarna ledde aldrig till initiation. De äldre förblev alltid äldre tills de hemförlovades och då en ny kontingent ryckte in, upphöjdes de forna yngre till äldre och fortsatte med pennalismen – nu mot de nya rekryterna.⁴⁰ På denna punkt återspeglar filmerna sålunda arméledningens tankegångar.

Det är dock självklart att förekomsten av pennalism och pimsning befläckade arméns anseende i offentligheten. Ur denna synpunkt är det förstaeligt att man inom armén inte ville att filmerna skulle skildra situationer som

³⁸ W. H. Hagman, 'Vapaan Suomen puolustuslaitos', *Suomen sotaväki* (Porvoo 1936), s. 35. Leimu, s. 250. Sihvo, s. 141–142.

³⁹ Leimu, s. 251–252.

⁴⁰ Leimu, s. 252.

innehöll dylikt förtryck. Filmmakarna var säkert medvetna om arméns inställning i frågan och för att inte riskera att bli utan bistånd, undvek man sådana scener. I stället betonade man beväringarnas jämlikhet.

Armén och filmerna

Då filmmakarna planerade sina filmer, behövde de hjälp av armén med rekvizita, statister o.s.v.; inspelningar gjordes på kasernområden eller på manövrar. Det är klart att armén skulle ha tvekat att stöda en film som – enligt armén – gav en negativ bild av försvarsmakten eller t.o.m. ifrågasatte hela försvaret.

Man kan anta att samarbetet mellan armén och filmproducenterna var rätt omfattande trots att dokument som heltäckande skulle belysa detta inte påträffats⁴¹. Av de pusselbitar som står till buds, kan man trots allt skapa sig en uppfattning om förhållandena.

Samarbetet mellan Erkki Karu och armén kring den första filmen i serien om "Våra gossar" inleddes troligtvis redan ett par år före premiären i februari 1929. Det är möjligt att försvarsmakten t.o.m. medverkat i planeringen och författandet av manuskriptet. Ett av de första utkastet till filmen visar intressanta idéer som aldrig förverkligades i den färdiga versionen. Ett framträdande drag i utkastet är soldaternas kurtiserande som enligt planerna skulle skildras rätt utförligt. Enligt utkastet skulle även de äldre soldaternas "terror" mot de yngre få sin beskärda del i filmen. Som ovan framkommit, förvrängdes denna terror i filmen till de yngres (Mattis) tillrättavisning. Likaså avslöjar utkastet upphovsmakarnas intentioner. Avsikten var att skildra armén och livet i det grå på ett verklighetstroget och okonstlat sätt, men dock så, att den väckte sympati för försvarsmakten samt fosterländsk sinnestämning bland åskådarna.⁴²

En bedömning av filmen av befälhavaren för krigsmakten Aarne Sihvo och chefen för generalstabens kommandoavdelning, överstelöjtnant Paavo Tal vela fogades till en förhandsgranskningsansökan. De ansåg att filmen var

⁴¹ Då jag arbetade med min avhandling pro gradu, var Suomi-Filmis och SF:s arkiv inte tillgängliga. Numera finns de i Finlands filmarkiv, men är ännu oordnade. Med all sannolikhet har samarbetet från arméns håll behandlats på det lokala planet, i respektive enheter och troligtvis på muntlig bas. Sålunda gav krigsarkivets samlingar föga information om denna fråga.

⁴² Paavo Talvelas arkiv, PK/1542/12, KrA.

mycket lyckad och värdefull ur försvarsmaktens synpunkt. Bilden av armén var enligt dem realistisk och filmen gav en "riktig" bild av livet och arbetet i armén. Vidare ansåg man att filmen stärkte försvarsviljan och skapade en "riktig" uppfattning av försvarsmakten. Därför ansåg Sihvo och Talvela det önskvärt att denna film som ".../ direkt främjade försvarsmaktens och statens intentioner /.../" skulle klassificeras som en skattefri undervisningsfilm, vilket också visade sig motsvara censorernas åsikt.⁴³

Överstelöjtnant Talvela granskade inspelningarna av *Våra gossar* upprepade gånger åtminstone redan fr.o.m. 19.4.1928 och vid ett senare tillfälle, 9.1.1929, granskades filmen av bl.a. Sihvo, Talvela och chefen för generalstaben, överste Kurt Matti Wallenius. Filmen gjorde ett gott intryck åtminstone på Talvela.⁴⁴

Våra gossar var inte det första samarbetsprojektet mellan Karu och armén. Den sexdelade reklamfilmen *Finlandia* som regisserades av Eero Leväluoma och producerades av Karu, blev färdig år 1922⁴⁵. Filmens femte del, *Hakkapeliternas ättlingar* (Hakkapeliittain jälkeläiset), behandlade den finska armén som också medverkat i inspelningarna.⁴⁶ Arméns egen reklamfilm, *Suomen armeija*, inspelades under åren 1925–1927. Filmen innehöll delar av andra filmer och av innehållsreferatet att döma innehöll den också en scen ur *Våra gossar*.⁴⁷ Ifall detta stämmer inleddes samarbetet kring *Våra gossar* i ett mycket tidigt skede.

Arméns samarbete med Karu i hans följande *Våra gossar*-filmer är mycket svagt dokumenterat, likaså soldatfarserna. Förtexterna i *Våra gossar i luften – vi på jorden*, avslöjar att filmen framställts i samarbete med Generalstaben, Luftstridskrafterna, Finlands gasskyddsorganisation och Arméns truppavdelningar. Dessutom hade befälhavaren för krigsmakten, general H. Österman, granskat och godkänt manuskriptet.⁴⁸ Beträffande soldatfarserna vet vi att

⁴³ Granskningsbeslut 15 404/13.2, Statens filmgranskningsbyrå.

⁴⁴ Paavo Talvelas dagboksanteckningar 1928–1936 i original.

⁴⁵ Uusitalo, *Eläviksi syntyneet kuvat*, s. 109, 191.

⁴⁶ Maarit Saukkonen, *Finlandia luomassa Suomi-kuvaa 1920-luvulla. Tutkimus elokuvan synnystä, sisällöstä ja kansainvälisestä levityksestä*, otryckt avhandling pro gradu i allmän historia, Helsingfors universitet, historiska institutionen 1988, s. 44–49.

⁴⁷ *Suomen armeija*, filmens innehållsreferat och produktionsdata, (Huvudstabens filmarkiv).

⁴⁸ *Meidän poikamme ilmassa – me maassa*, manuskript, Finlands filmarkiv.

chefen för generalstabens informationsexpedition, överstelöjtnant Eino Honko, granskade *Rödbyxor*.⁴⁹

Av allt döma bistod armén knappast filmmakarna villkorslöst. Huruvida att t.ex. bearbetningen av *Våra gossar* – med modifieringen av t.ex. de äldres ”terror” – påverkades av arméns inflytande, är svårt att bedöma. Det är dock klart att armén var mån om att filmerna skulle ge en fördelaktig bild av försvarsmakten och följaktligen inverkade detta på slutresultatet.

Ett varnande exempel på hurudana svårigheter filmmakarna stötte på då bilden av armén och dess soldater inte tillfredsställde försvarsmakten och myndigheterna påträffas i Sverige. År 1934 rasade det första grälet om en svensk soldatfars. Dispyten förorsakades av filmen *Kungliga Johansson*. Den första påstöten kom då filmens förhandsannonsering inleddes. En rollfigur i filmen, sergeant Persson, fick i annonseringen bära epitetet ”manskapsplågaren Göran Persson”. Den svenska arméns representanter blev naturligtvis förargade över detta och tidskrifterna *Den svenske underofficeren* och *Svensk underbefälstidning* publicerade beska artiklar om filmen. Man påpekade att bilden av särskilt underbefälet var helt förvrängd och verklighetsfrämmande och att den försatte befälets anseende i stor fara. Man vädjade till censurmyndigheterna att vidta nödvändiga åtgärder mot filmen. Allt högre tjänstemän drogs in i debatten. Försvarsministern tvistade med manusförfattaren i dagspressens insändarspalter om huruvida han godkänt filmmanuskriptet eller inte. På grund av uppståndelsen blev filmen en framgång, men av förstaeliga skäl vägrade armén medverka. Dispyten kom också att få mera vittgående följder. Armén började medverka allt mer i produktionen av senare soldatfarsar, t.ex. som ”militär expertis”. Utgående från filmsynopserna, kan man konstatera att filmerna blev allt mer försvarsvänliga och soldaterna allt mer representativa.⁵⁰

Filmerna *Kustens glada kavaljerer* (1938) återspeglar tydligt den allt försvarsvänligare tendensen i 30-talets svenska soldatfarsar. Den handlar om grosshandlare Karl Westerberg som är en svuren antimilitarist, men som samtidigt förtjänar anseende på att sälja materiel till armén. Sonen Harry och butiksbiträdet Jocke har blivit inkallade. Men vid uppbudet och

⁴⁹ Granskningsbeslut 1 300/11.11.1939, Statens filmgranskningsbyrå.

⁵⁰ *Svensk Filmografi 3* (1930–1939), (Svenska Filminstitutet 1979), s. 209–211. Se filmerna 1934/12, 1936/1, 1936/23, 1938/3, 1938/24.

läkargranskningen simulerar de och blir klassificerade som icke vapenföra. Efter en tid ångrar sig dock ynglingarna och anmäler sig frivilligt som fullt vapenföra. Även fadern har kommit på bättre tankar: han ansvarar för en insamling för en ny luftvärnskanon till regementet.⁵¹

I Finland var filmmakarna säkert medvetna om grälet kring *Kungliga Johansson* och undvek att göra samma misstag. Den svenska filmkonflikten med dess följdverkningar visade att armén och myndigheterna i alla fall indirekt kunde inverka på innehållet i filmerna. Om något liknande hade hänt i Finland, skulle reaktionerna knappast ha varit liberalare, snarare tvärtom.

Konsolideringsideologin och filmerna

Erkki Karus Våra gossar-filmer och soldatfarserna tillkom alltså under en tid då attityderna till armén blev positivare samtidigt som försvarsmakten i allt högre grad började ta sin omgivning i beaktande. Också det politiska klimatet i Finland förändrades så att det fanns allt mindre utrymme för liberala idéer. Den s.k. konsolideringsideologin blev allt mera framträdande i 1930-talets Finland. Ett typiskt drag var målsättningen att skapa en stark folklig enighet. Såren från 1918 skulle läkas genom att motarbeta klasstänkande och göra arbetarklassen nationellt solidarisk genom reformpolitik. Denna nationella enighet var en grundförutsättning för tryggheten av den unga nationens självständighet, som man starkt ville värna om. Och armén var det redskap med vilket man skulle trygga Finlands suveränitet.⁵²

I ett dylikt klimat var det förståeligt att filmerna förmedlade en positiv bild av armén. Filmmakarna kunde inte förverkliga sina filmer ifall de underlättat att beakta de rådande omständigheterna. Redan de nya, mycket detaljerade censurföreskrifterna från år 1935, som likaså återspeglar det politiska klimatet, begränsade konkret åsiktsfriheten. Föreskrifterna förbjöd bl.a. filmer som behandlade "det egna folkets historia, inrättningar, aktade personer och nationalkänsla[n] /.../" med ringaktning. Man godkände inte heller filmer i vilka "framställdes någon [mot] lagens anda kränkande eller i allmänhet upphetsande och irriterande utländsk eller inhemsk politisk eller

⁵¹ *Svensk Filmografi* 3, film 1938/24.

⁵² Närmare om konsolideringsideologin, Matti Klinge, *Vihan veljistä valtiososialismin. Yhteiskunnallisia ja kansallisia näkemyksiä 1910- ja 1920-luvuilta* (Porvoo 1972). Timo Soikkanen *Kansallinen eheytyminen – myytti vai todellisuus?* (Porvoo 1984).

social propaganda." Även armén och försvaret skyddades genom censurbestämmelser: filmer som innehöll "/.../ något som är ägnat att skada landets försvar eller försvaga vårt folks försvarsvilja" förbjöds.⁵³

Lasse Ahtiainen har i sin undersökning av inhemska trettiofilmsfilmer kommit till resultatet, att filmernas samhälleliga innehåll på flera plan återspeglar tidens politiska klimat. Men det är omöjligt att sist och slutligen avgöra om filmakarna förmedlar sina egna tankar i filmerna eller om det är fråga om en återspeglning av "tidsandan".⁵⁴ Erkki Karu var med all sannolikhet en patriot och alltsedan grundandet av Suomi-Filmi och senare SF, betonade han i sin verksamhet fosterländska aspekter. T.J. Särkkä, som övertog chefskapet efter Karus död 1935, offentliggjorde sin strävan att fortsätta på samma linje som sin fosterländska föregångare.⁵⁵ Att svartmåla armén och dess soldater eller ifrågasätta betydelsen av landets försvar torde i ljuset av det ovsagda knappast ha kommit på fråga.

Även om det är svårt att definiera huruvida filmernas ideologiska tendenser är ett uttryck för filmmakarnas egna åsikter eller ett resultat av de yttre omständigheterna, avslöjar de offentliggjorda strävandena och annonseringarna av filmerna filmbolagens och då speciellt SF:s intentioner.

Konsolideringsideologin var rättesnöret, åtminstone i offentligheten, för SF:s verksamhetspolitik. I bolagets nyhetsmagasin, *SF- uutiset*, betonades filmens betydelse i denna strävan till konsolidering:

Filmen strävar inte till att riva isär, som så många fenomen i den moderna konsten strävar till, utan till att bygga upp, framförallt genom att öka förståelsen mellan människor och mellan olika befolkningsskikt. Ifall denna förståelse saknas, är det en av samhällets största olyckor. En sådan allmänsocial uppgift är som gjord för filmen, som i ett modernt samhälle är en 'varmans konstform'.⁵⁶

Oron över den politiska utvecklingen i Europa och i Finland samt kravet

⁵³ Undervisningsministeriets beslut innefattande anvisningar om granskning av biograffilmer, *Finlands författningssamling* 334/1935.

⁵⁴ Lasse Ahtiainen, *Suomalaisen näytelmäelokuuvan yhteiskunnallinen sisältö vuosina 1936–1939*, otryckt avhandling pro gradu, Helsingin yliopisto, sosiologian laitos 1978, s. 60–79.

⁵⁵ Ahtiainen, s. 64–69. Uusitalo, *Meidän poikamme*, s. 190–213.

⁵⁶ SF- uutiset 1/1939.

på nationell enighet framkommer tydligt i annonseringen av bolagets *Regementets sorgebarn*:

/.../ Kanske har också finnarna under de senaste spännande händelserna fått en aning starkare känsla av gemenskap [yhteisyyden tuntoa]. Vi har all orsak att ge vårt stöd åt sådana faktorer som oavbrutet ökar denna känsla av gemenskap.⁵⁷

I denna strävan till enighet spelade armén en viktig roll. Att publiken skulle få se försvarsvänliga filmer avslöjades i annonseringen. *Våra gossar* annonserades för första gången i en artikel där man jämförde filmen med Pentti Haanpääs novellsamling som nyligen hade utkommit. Man ansåg att Haanpää på ett mycket realistiskt sätt avslöjat "ogräsen" i armén, men skildringarna var ensidiga, då endast avigsidorna belystes. Däremot ansåg man att filmen gav en helhetsbild av armén och kasernlivet. Bilden var också objektiv, enligt artikelförfattaren på grund av att inspelningarna gjorts på autentiska platser, i kaserner och på övningsfält, utan försök till "försköning eller svartmålning".⁵⁸ Filmens objektiva och verklighetstroga prägel betonades i jämförelse med novellsamlingen som ansågs vara ensidig och samtidigt partisk. I senare annonser försvann betoningen av filmens dokumentära kvaliteter. I stället framträdde allt tydligare de ideologiska intentioner som producenterna ville offentliggöra i anknytning till filmen. Nu poängterades filmens fosterländska anda och man tog klart ställning för armén och försvarsfrågan i allmänhet:

Det finska folket har i århundraden lidit av främmande förtryck och krigets fördelser /---/ och nu då ödet har skänkt det en dyrbar skatt, friheten, så kan det också försvara den. /---/ [Filmen är] ett fosterländskt bildepos som på ett inspirerande sätt framställer Finlands försvarsvilja och -förmåga. /---/[Filmens soldater är] hurtiga gossar, präktiga soldater och stolta fosterlandsförsvarare.

Soldatfärserna var tydligt avsedda att locka en stor publik. De annonserades som "höstens skrattbomb" eller innehållande "Dragoner! Gott humör! Kärlek!"⁵⁹. Förutom dessa mera lättsinniga ingredienser, tillkännagav annonserna att filmerna även innehöll aktuella och allvarliga budskap. *Regementets*

⁵⁷ SF-uutiset 5/1938.

⁵⁸ Elokuva 18/1928.

⁵⁹ *Hufvudstadsbladet* 28.10.1938, 10.9.1939.

sorgebarn var inte bara avsedd att underhålla publiken, enligt producenten hade den också ett djupsinnigare innehåll:

!--/ vi lever i svåra tider. !--/ Detta berör !.../ speciellt vår armé. Den har för många varit ett älsklingsbarn, men ännu finns det många, som ser lumpen som ett negativt fenomen. Kanske har de senaste veckornas händelser rubbat den sistnämnda uppfattningen, och det skulle också vara rätt. !--/ armén skyddar varje medborgares liv, oberoende av stånd eller status. Redan på grund av denna omständighet borde folket känna krigsmakten som sin egen !--/. För att bereda sin publik fröjderik sinnesförströelse, har SF tagit itu med ett dylikt motiv. Men samtidigt har SF önskat, att denna soldatfars [sotilasloittelu] skulle göra vår krigsmakt ännu folkligare !.../. Denna film visar !.../ att det inte är tråkigt i lumpen, för här florerar lustigheterna och gror glädjen.

Artikeln tar tydligt ställning för armén. Man ville förbättra arméns anseende bland allmänheten och särskilt bland dem som ställde sig negativt. Artikel-författarens poängtering av arméns roll som en beskyddare av alla medborgare, oavsett "stånd eller status", förtäljer om konflikter som gick tillbaka till 1918 och är tydligt ett försök suddas ut uppfattningen av Finlands armé som den vita armén. Artikeln återspeglar också på ett iögonenfallande sätt den ängslan som många försvarsmakten närstående grupper hyste över arméns materiella tillstånd och popularitet i en allt oroligare värld.

Uppgiften att förbättra arméns anseende bland allmänheten hade tydligen lyckats eftersom man ett år senare, i annonserna för SF:s andra soldatfars, *Serenad på signalhorn*, kunde konstatera:

Ett glädjande tidsfenomen för hela vårt land och folk är, att Finlands krigsmakt åtnjuter en kategorisk popularitet. Folket älskar sina soldatgossar, vår armé, !--/.⁶⁰

Filmens planerade premiär, den tredje december 1939, måste uppskjutas, vinterkriget hade brutit ut.⁶¹

Annonseringen av bolagens filmer, den positiva bild av armén och dess soldater som de förmedlar, återspeglar på sitt sätt det samtida politiska klimatet. Konsolideringsideologin, behovet av nationell enighet och den viktiga uppgift som armén hade i formandet av denna uppfattning kom klart till uttryck i filmerna. Under rådande omständigheter skulle redan en tanke på att filma Haanpääs *Kenttä ja kasarmi* ha förefallit helt omöjlig.

⁶⁰ SF-uutiset 8/1938.

⁶¹ Uusitalo, *Lavean tien sankarit*, s. 97.

Produktionsdata för några av de nämnda filmerna

VÅRA GOSSAR (*Meidän poikamme*). Manuskript, regi: Erkki Karu, regiassistent: Vilho Ilmari, bild: Eino Kari, klipp: Erkki Karu, dekor: Karl Fager, musik: Lauri Näre – Emil Kauppi. Skådespelare: Axel Slangus (Matti), Waldemar Wohlström (Mattis far), Olga Leino (Mattis mor), Uuno Montonen (husbonden på Peltola gård), Reino Volanen (Otto från Oikarila), Kaarlo Saarnio (Kauppa-Kalle), Uuno Laakso (Santru), Ossi Korhonen, Margit Tirkkonen. Granskningsnummer och -datum: 15404/13.2.1929. Längd: 2 800 m. Skattefri. Premiärteater i Helsingfors: Kino-Palatsi 18.2.1929. Officin/produktionsledare: Suomi-Filmi/Erkki Karu.

VÅRA GOSSAR TILL SJÖSS (*Meidän poikamme merellä*). Manuskript, regi: Erkki Karu, bild: Eino Kari, klipp: Erkki Karu, dekor: Armas Fredman, dans: A. Saxelin, musik: Georg Malmsten, ljud: Raf. Ylkänen. Skådespelare: Georg Malmsten (Pekka Kuusisto), Kati Aspelin (Leila), Aku Käyhkö (läkaren), Jaakko Korhonen (ubåtskommendör), Iivari Kainulainen (Ville Pirska), Väinö Söderholm (Iiska), Unto Salminen, Reino Volanen (underofficerare i reserven), Aino Niska (Iita), Zamba-orkestern. Granskningsnummer och -datum: 103/10.2.1933. Längd: 2 995 m. Skattefri. Barntillåten. Premiärteater i Helsingfors: 12.2.1933. Officin/produktionsledare: Suomi-Filmi/Erkki Karu.

VÅRA GOSSAR I LUFTEN – VI PÅ JORDEN (*Meidän poikamme ilmassa – me maassa*). Manuskript, regi: Erkki Karu, bild: Heikki Parkkonen – Eino Kari – Björn Soldan, klipp: Erkki Karu, dekor: Karl Fager, musik: Selim Palmgren, ljud: Yrjö Nyberg – Lauri Pulkkilä. Skådespelare: Joel Rinne, Martta Koivula, Kaarlo Angerkoski, Fritz-Hugo Backman, Irja Simola, Hemmo Kallio, Artturi Järviluoma, Ester Toivonen, Oiva Turunen, Tyne Lauri, Eino Jurkka, Pirkko Rautio, Eero Eloranta, Kaija Suonio, Kyösti Erämaa, Leevi Linko. Granskningsnummer och -datum: 374/30.11.1934. Längd: 3 300 m. Skattefri. Barntillåten. Premiärteater i Helsingfors: Bio-Bio & Gloria 2.12.1934. Officin/produktionsledare: SF/Erkki Karu.

REGEMENTETS SORGEBARN (*Rykmentin murheenkryyni*). Manuskript: T.J. Särkkä (efter Topias komedi med samma namn, 1937), regi: T.J. Särkkä – Yrjö Nortta, bild: Theodor Luts, klipp: Yrjö Nortta, dekor: Karl Fager, musik: Martti Mimilä, ljud: Yrjö Nortta. Skådespelare: Kaarlo Angerkoski (Hemminki Aaltonen [sorgebarnet]), Leo Lähteenmäki (Lauri Auermaa), Ansa Ikonen (Elli Routanen), Siiri Angerkoski (Mimmi), Aku Korhonen (Kapten Routanen), Toppo Elonperä (Fältväbel Muinonen), Jalmari Rinne (General Jylhä mies), Tyne Lauri (Fru Routanen), Arvo Kuusla (Jaakko Miettinen), Elsa Rantalainen (Patronessa Auermaa), Verna Piponius (Rosalie Auermaa), Matti Aulos (generalens adjutant). Granskningsnummer och -datum: 1034/25.10.1938. Längd: 2 700 m. Skattefri. Barntillåten. Premiärteater i Helsingfors: 30.10.1938. Officin/produktionsledare: SF/T.J. Särkkä.

DRAGON KALLE KOLLOLA (*Rakuuna Kalle Kollola*). Manuskript: I. Helakivi (efter Jalmari Finnes skådespel: "Rakas univormu"), regi: Kalle Kaarna, bild: Pierre Levent,

klipp: Kalle Kaarna, dekor: Lasse Elo – Onni Elo, musik: Leo Laurila, ljud: Eino Saari. Skådespelare: Matti Lehtelä (Dragon Kalle Kollola), Uuno Laakso (översten), Tuulikki Paananen (Hilja Aro), Kalevi Mykkänen (Ryttmästare Kalpa), Varma Lahtinen (Tant Loviisa), Nisse Karlo, Martta Karlo, Kaarlo Haltrunen. Granskningsnummer och -datum: 1242/8.9.1939. Längd: 1 800 m. Skattefri. Barntillåten. Premiärteater i Helsingfors: Rea & Ritz 10.9.1939. Officin/Produktionsledare: Sampo-Filmi/Arvo Tamminen.

RÖDBYXOR (*Punahousut*). Manuskript: Aarne Orii – Ilmari Unho (efter Valfrid Ahonens skådespel "Kun rakuunat tulivat"), regi: Ilmari Unho, bild: Charlie Bauer, klipp: Elle Viljanen, dekor: Ville Salminen, musik: Harry Bergström, ljud Georg Brodén. Skådespelare: Helena Kara (Irja Mähönen), Kullervo Kalske (Ryttmästare Kyrö), Tuulikki Paananen (Elli Korpio), Ville Salminen (Dragonlöjtnant Terä), Paavo Jännes (Kommerceråd Mähönen), Aino Lohikoski (Ortilia Mähönen), Hugo Hytönen (Överste Kanto), Kerttu Salmi (Leena), Elsa Turukainen (Fru Korpio), Salli Karuna (fiskalens fru), Verna Piponius (Irja Hykkyrä), Reino Valkama (Dragon Vilhunen), Hannes Häyrinen (Magister Unto Lattaskoski), Oiva Luhtala (Korpral Kaartinen), Paavo Kostioja (Konstapel Karppinen), Sasu Haapanen (handlare). Granskningsnummer och -datum: 1300/11.11.1939. Längd: 2 600 m. Skattefri. Barntillåten. Premiärteater i Helsingfors: Kino-Palatsi 19.11.1939. Officin/produktionsledare: Suomi-Filmi/ Risto Orko.

SERENAD PÅ SIGNALHORN (*Sereenaadi sotatorvella*). Manuskript: Orvo Kärkönen – T.J. Särkkä (efter Topias komedi, 1938), regi: T.J. Särkkä, bild: Marius Raichi, klipp: Armas Vallasvuo, dekor: Ossi Elstelä, musik: Martti Similä, ljud: Kurt Vilja. Skådespelare: Kaarlo Angerkoski (Malakias Paavonen), Ansa Ikonen (Oili), Siiri Angerkoski (Sandra), Tauno Palo (Major Harteinen), Toppo Elonperä (Korni-Mikko), Arvo Kuusla (Löjtnant Keihäs), Jalmari Rinne (Sylvester Sointuperä), Ossi Elstelä (Sergeant Tiainen), Eeva Savonen (Raakel), Inna Ahti (lillpigan), Ahti Lehtinen (Soldat Leimu), Olavi Saari-
nen (Soldat Mikkonen), Aku Käyhkö (Raakki-Kustaa). Granskningsnummer och -datum: 1310/28.11.1939. Längd: 2 300 m. Skattefri. Barntillåten. Premiärteater i Helsingfors: Bio-Bio & Rex 1.1.1940. Officin/produktionsledare: SF/T.J. Särkkä.

Källa: Kari Uusitalo, *Elävikiä syntyneet kuvat. Suomalaisen elokuvan mykät vuodet 1896–1930*, bilaga: Filmografia Fennica 1904–1930 (Helsinki 1972) och *Lavean tien sankarit. Suomalainen elokuva 1931–1939*, bilaga Filmografia Fennica 1931–1939 (Keuruu 1975).

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDEN

Arbetslivet inom historieforskningen och historien inom arbetslivsforskningen i Finland

PAULI KETTUNEN

Såväl arbetets betydelse som historiens betydelse har sedan 1970-talet blivit problematiska på ett nytt sätt, vilket inom den historiska arbetslivsforskningen har skapat möjligheter till nya frågeställningar. Då dessa möjligheter skall realiseras märker man emellertid att de premisser som manifesteras i begreppet "historisk arbetslivsforskning" – som åtminstone i Sverige har fått ett institutionellt bruksvärde¹ – i sig är allt annat än oproblematiska. Att eftersträva nya frågeställningar innebär samtidigt att göra kritiska eller självkritiska reflexioner över forskningsgrenens villkor.

Min avsikt är att utgående från denna allmänna synvinkel granska hur de sociala relationer som arbetet, och uttryckligen det industriella lönarbetet, skapar har tematiserats inom den historiska forskningen i Finland.² Jag skall försöka ställa detta problem i relation till en annan fråga: Vilka betydelser har man gett historien och tiden då man producerat och reproducerat diskurser och discipliner som berör arbetet och relationerna inom arbetslivet? Hur har historieforskningen i Finland förhållit sig till de betydelser som tillskrivits historien, t.ex. av arbetssociologin, som sett som sin uppgift att medverka i den industriella moderniseringens utveckling?

¹ Lars Ekdahl, 'Taylor i Olofström – debatt om historisk arbetslivsforskning', *Häften för kritiska studier* 1/1991; s. 43.

² Översikten bygger på en inledning vid XXI Nordiska historikermötets sektion "Arbete, arbetsliv och teknologisk förändring under 1900-talet" i Umeå 18.6.1991.

Problematisering av utvecklingsbilder

Låt oss först granska i vilken bemärkelse det är möjligt att i detta sammanhang tala om ett nytt slags problematisering av dels arbetets betydelser, dels historiens betydelse. Jag går tillbaka till det skede i Finlands historia, då de kollektiva arbetsmarknadsrelationerna i egentlig bemärkelse institutionaliserades. På initiativ av en regeringskoalition bestående av kommunisterna, socialdemokraterna och agrarförbundet stiftades i Finland år 1946 en mängd nya lagar som gällde arbetslivet. Lagen om kollektivavtal och lagen om medling i arbetstvister reviderades så att de stod i samklang med de nyligen upprättade kollektivavtalsrelationerna. Också lagen om produktionskommittéer godkändes. Bland de nya lagar som reglerade arbetslivet fanns emellertid också en lag om arbetsvilliga personers förordnande till arbete eller särskild arbetsinrättning, den s.k. lagen om skolkare. Riksdagen godkände lagen i början av år 1946.³

De produktions- och arbetskraftspolitiska grunderna för lagen om skolkare var i högsta grad akuta; i synnerhet gällde det fullföljandet av krigskadeståndsättningarna, som enligt kommunisternas uppfattning var en antifascistiskt-demokratisk uppgift. Lagen är emellertid intressant också på ett mer allmänt plan, då man granskar den i ljuset av de lagar som manifesterade den kollektiva institutionaliseringen av arbetsrelationerna. Det finns fog för en tolkning, enligt vilken det i Finland efter år 1944 utvecklades ett mönster där ett starkt arbetssamhälleligt normsystem förenades med ett centraliserat kollektivt intressebevakningssystem.

Också i Finland uppstod på 1980-talet två separata debatter, som bägge vittnar om att just detta mönster med rötter i 1940-talet hade hamnat i en kris. Den ena debatten fördes under rubriken "arbetssamhällets kris", den andra under rubriken "förnyandet av arbetslivet". Den förra debatten ifrågasätter det som André Gorz kallar utopin om befrielse i arbetet.⁴ Den senare debatten har åter gällt vilka medel man kan finna för att förebygga utopin om befrielse från arbete, en utopi som tar sig uttryck t.ex. i att allt fler ansöker om förtidspensionering. Det är inom debatten om förnyandet av arbetslivet som man har rest krav på att de centraliserade intressebevakningssystemen bör upplösas och ersättas med flexibilitet på företagsnivå och individuella lösningar.

Dessa debatter är en återspeglning av att så många lineära beskrivningar av arbetslivets utveckling på 1980-talet visade sig ohållbara – internationellt eller övernationellt. Detta gällde för det första den uppfattning, enligt vilken

³ Ilkka Turunen, 'Arbete, produktion och demokrati', Daniel Fleming (red.), *Industriförändring i Norden* (Lund 1990), s. 207–208.

⁴ André Gorz, 'Jenseits von Arbeitsutopie und Arbeitsmoral', Rainer Zoll (Hrsg.), *Zerstörung und Wiederaneignung von Zeit* (Frankfurt am Main 1988), s. 175.

arbetsprocesserna i allt större utsträckning och på ett allt djupare plan genomsyras av tayloristiska principer, särskilt separeringen mellan kunskap och prestation. En annan "själklarhet" som visade sig ohållbar var uppfattningen att utvecklingen går mot en allt starkare organisering och mer centraliserad reglering av arbetsmarknadsrelationerna. Och för det tredje visade det sig ohållbart att föreställa sig en fortgående stärkning av det tänkesätt som förlitar sig på en rationell, vetenskaplig samhällsplanerings möjligheter och, mer allmänt, på de krafter som springer fram ur upplysningens källa.

På 1980-talet började man ifrågasätta dessa utvecklingsbilder antingen deskriptivt eller normativt. Mot Harry Bravermans tes om "arbetets degradering"⁵ uppställdes nya antaganden eller förhoppningar, enligt vilka fabriker kommer att ersättas av nya arbetsplatser av studiotyp, där kunskapen och prestationen bildar en enhet.⁶ Man påvisade att "den organiserade kapitalismens" konception, som hade utvecklats i samband med den tyska socialdemokratins ideologiska debatt på 1910- och 1920-talen⁷, var en överhistorisk generalisering av utvecklingstrenderna under ett visst skede. Man började tala om "den disorganiserade kapitalismen" eller om "den organiserade kapitalismens fall".⁸ Också debatten om "den fordristiska ackumulationsmodellens" kris, inspirerad av den franska s.k. regleringsskolan (Michel Aglietta m.fl.), är ett uttryck för samma förändring.⁹

Då det "moderna" konfronterades med det "postmoderna" ifrågasatte man åter gränserna och möjligheterna för det slag av rationalitet som dikterade hur de tidigare konstruktionerna av vetenskaplig samhällspolitik utformades. Jürgen Habermas beskrev hur de europeiska välfärdsstaternas utopiperspektiv hade vissnat genom att tala om "die Neue Unübersichtlichkeit". I sitt försvar av det moderna och av utopitraditionen såg Habermas visserligen en lösning: en övergång från arbetssamhällets paradigm till kommunikationssamhällets paradigm.¹⁰

⁵ Harry Braverman, *Labor and Monopoly Capital. The Degradation of Work in the Twentieth Century* (New York and London 1974).

⁶ Matti Kortteinen, *Hallitu rakennemuutos?* (Helsinki 1987); Matti Virtanen, *Tehtaasta studioon* (Helsinki 1987).

⁷ Günther Könke, *Organisierter Kapitalismus, Sozialdemokratie und Staat. Eine Studie zur Ideologie der sozialdemokratischen Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik* (1924–1932). Studien zur modernen Geschichte. Band 37 (Stuttgart 1987).

⁸ Claus Offe, *Disorganized Capitalism. Contemporary Transformations of Work and Politics*. Edited by John Keane. (Polity Press 1985); Scott Lash and John Urry, *The End of Organized Capitalism* (Polity Press 1987).

⁹ Litteraturen på området presenteras i t.ex. Tuomo Alasoini, *Tuotannolliset rationalisoinnit ja teollisuuden työvoiman käyttötapojen muutos*. Työpoliittinen tutkimus Nro 5 (Helsinki 1990), s. 7–13. ...

¹⁰ Jürgen Habermas, *Die Neue Unübersichtlichkeit* (Frankfurt am Main 1985), s. 141–163.

De utvecklingsbilder som på 1980-talet blev ohållbara hade man på 1970-talet kunnat tolka som förenade av olika historiskt-politiska "översikter". En sådan översikt var den välfärdsstatliga berättelsen om hur arbetstagarens trygghet och påverkningsmöjligheter ökar. Ökningen ägde rum genom att man med de allt starkare arbetstagarorganisationernas och den demokratiska statens gemensamma krafter uppställde gränser för den kapitalistiska affärsökonomi. På detta sätt åstadkoms ett kretslopp av demokratisering, socialpolitiskt framåtskridande och nationalekonomisk tillväxt. En annan översikt var den vänsterradikala berättelsen om arbetarnas minskande påverkningsmöjligheter, om den allt starkare kontrollen av arbetarna och om arbetets innehållsmässiga förtvining, om statens, monopolkapitalets och de reformistiska fackföreningarnas samarbete och om hur vetenskapen satts att tjäna denna komplott. Den tredje översikten representerades av den högervidna, liberalistiska eller konservativa berättelsen om hur intresseorganisationernas – och särskilt fackföreningsrörelsens – makt kringskar den individuella friheten och den politiska demokratin och utgjorde ett hinder för företagsamhet.

Det vore att banalisera förändringen efter 1970-talet att påstå att det är den sista av dessa berättelser som både i Finland och i det övriga Europa har fått en hegemonisk ställning. För också det sätt att ställa historia och politik – eller mer elementärt: erfarenhet och förväntan – i relation till varandra, varigenom dessa historier har sammanlänkats, undergår nu en förändring. I det moderna tänkandet har det förflutna uppfattats som nuets tillblivelse, och ett sådant förflutet har kombinerats med framtidsperspektiven så att det tillkommande har yttrat sig antingen som en fortsättning på utvecklingstrenden eller som en utopi som förutsätter en medveten förändring av denna trend. Att på detta sätt tillskriva det förflutna en betydelse har emellertid blivit mindre självklart.

Utan att närmare gå in på debatten om det moderna och det postmoderna vill jag här fästa avseende vid det faktum, att hela förhållandet till det förflutna har förändrats i och med att många "definitiva" sakförhållanden eller "självklara" förändringsriktningar har blivit i grunden ifrågasatta. I det finländska samhället är denna förändring särskilt komplex. Å ena sidan har omvälvningarna i Östeuropa stärkt det hävdvunna sättet att betrakta historien som olika utvecklingsvägar. I Finland finns det en stark social beställning på sådan politisk-historisk kunskap, varigenom nuet, som i sig antas vara både färdigt och entydigt, kan förklaras. I denna kunskap är det fråga om de politiska händelsernas historia, en dramatisk berättelse om osäkerheten i de situationer i landets närhistoria, som enligt den historiska vardagskunskapen var avgörande för att Finland höll sig på sin egen, till nuet ledande väg i stället för att falla in på sovjetrepublikernas eller folkdemokratiernas väg. Å andra sidan – och detta berör just arbetslivsforskningen – har det blivit mycket svårt att forska i det förflutna ur en synvinkel som utgår från sakförhållanden eller utvecklingsriktningar som i nuet upplevs som de-

finitiva. Också Geoffrey Barracloughs program för samtidshistorien¹¹ har blivit problematiskt. Enligt detta program borde man forska i sådana processer i det förflutna, vilka fortgår i nuet; men hur kan vi veta vad som fortgår i nuet?

Kring 1970 föll det sig emellertid naturligt att en forskare i arbetslivsrelationer eller en som arbetade inom arbetsmarknadsorganisationerna utgick just från ett dylikt förhållande till det förflutna.

På 1960-talet hade det skett en drastisk samhällelig strukturförvandling och en omfattande flyttningsrörelse från landsorten till städerna. Småbrukaren-skogsarbetaren, som ännu på 1950-talet var den centrala gestalten i Finlands ekonomiska och politiska strukturer, var nu försvunnen. En betydande del av det samhälleliga arbetet utfördes av första generationens lönarbetare. Den politiskt enade fackföreningsrörelsen blev likväl en viktig faktor i den process där normer som byggde på lönarbete genomfördes i samhället.

Fackföreningsrörelsens organiseringsgrad steg snabbt till skandinavisk nivå, nära fullständig organisering. För den som hade upplevt 1930-talets arbetslivsrelationer i Finland var det nära nog obegripligt att arbetarnas organisering kunde accepteras så långt, att uppbärandet av fackföreningarnas medlemsavgifter överfördes på arbetsgivarna. Det kollektiva intressebevakningssystemet befästes i avgörande grad också på arbetsplatserna i och med att förtroendemannasystemet konsoliderades och övervakningen av arbetarskyddet omorganiserades. Det var inte längre möjligt att fatta ekonomisk-politiska eller socialpolitiska beslut utan att höra fackföreningsrörelsen. Då den till fackcentralen FFC bundna fackföreningsrörelsen enades, föreföll det som om förhållandet mellan den politiska och den fackliga arbetarrörelsen hade blivit slutgiltigt löst. På en och samma gång hade man inte bara dragit en klar gräns mellan arbetarpartiernas och fackföreningsrörelsens verksamhetssektorer, utan också accepterat politisk gruppverksamhet som en väsentlig del av fackföreningsorganisationen.¹²

Trots stora konflikter inom arbetarrörelsen beträffande huruvida de i slutet av 1960-talet etablerade inkomstpolitiska helhetsuppställningarna var berättigade, föreföll det likafullt som om det i situationen fanns någonting definitivt, och det förflutna kunde då betraktas som detta definitiva tillblivelse, som kampen för detta definitiva. Utvecklingen "från kaos till ordning" – så har Klas Åmark karakteriserat den utvecklingsbild som den svenska arbetslivsforskningen förmedlade fram till 1970-talet¹³ – hade inte

¹¹ Geoffrey Barraclough, *An Introduction to Contemporary History* (Harmondsworth 1967).

¹² Jorma Kalela, *Näkökulmia tulevaisuuteen. Paperiliiton historia 1944–1986* (Tampere 1986).

¹³ Klas Åmark, 'Från kaos till ordning. Forskning på 80-talet', *Arbetarhistoria* nr 31–32, 1984.

gått lika rätlinjigt i Finland som i de övriga nordiska länderna. De stora brytningsskedena hade dock i alla fall förverkligat det som måste ske. Tydligast kom detta tänkesätt till uttryck i den FFC-bundna fackföreningsrörelsens, och särskilt dess socialdemokratiska majoritetsfalangs ställningstaganden: också i Finland hade fackföreningsrörelsen, på samma sätt som långt tidigare i de övriga nordiska länderna, nu fått den ställning "den förtjänade".

Många mål, program och visioner från det förflutna tycktes nu kunna förverkligas, varvid det också blev meningsfullt att undersöka dem närmare utgående från frågan "hur gick det till". Så lades grunden till den växande organisationshistoriska forskning som fackföreningsrörelsen med sina nya ekonomiska resurser lät utföra om sin egen historia. Men för att arbetslivsrelationerna skulle bli föremål för ett forskningsintresse förutsattes emellertid också att historieforskningens målsättningar förändrades som en del av samma samhälleliga brytning. Den finländska akademiska historieforskningens tidigare målsättning hade klart stått i konflikt med utvecklandet av sådana visioner, som tycktes bli verklighet kring 1970.

Historiker, sociologer och konflikter

Efter andra världskriget tog historieforskningen i Finland sin plats i det politiskt-kulturella försvarets och återuppbyggandets led. Det var fråga om att värna den ideologiska kontinuiteten inte bara mot kommunismen, utan också mot en "ohistorisk" modernisering. Det uppstod en spänning mellan två poler, där den ena representerades av en kulturkonservatism som bar vidare den s.k. första republikens arv och som i slutet av 1940-talet åter växte sig stark, medan den andra representerades av en strävan att frambringa sådan kunskap och information som kunde tjäna det allt längre industrialiserade samhället. Denna spänning framträdde i relationen mellan historieforskningen och samhällsvetenskaperna, varav de senare nu institutionaliserades som egna fakulteter. Konflikten mellan historism och framstegstanke var sammanflätad med en meningsbrytning som gällde den samhälleliga subjektiviteten: å ena sidan Finlands folk, som under århundradens lopp hade utformats till någonting enhetligt och odelbart, å andra sidan det moderna samhällets individ, medborgare, intressebärare.

De nya diskurserna angående relationerna inom arbetslivet och strävandena att förnya historieforskningen förenades visserligen av en intressant länk, nämligen psykologins frammarsch. Denna förbindelse skapades framförallt genom filosofen Eino Kailas stora inflytande. Genom Kailas förmedling vann den s.k. fältteorin, vars centrala namn var Kurt Lewin, stor popularitet inom 1940-talets psykologi, socialpsykologi och sociologi i Finland. Den bidrog också till den arbetspsykologiska disciplinens tillblivelse på 1940-talet. Likaså var det genom Kaila som denna fältteoretiska psykologi,

som betonade helheter och växelverkan, vid samma tid kom att spela en viktig roll i Pentti Renvalls strävan att vetenskapliggöra den finska historieskrivningen.¹⁴

Kärnan i Renvalls historiesyn var människan som växer till individuell självmedvetenhet, som frigör sig från underkastelsen under samfundet. Inom en finsk nationell referensram innebar detta att rikta blicken mot de samhällsskikt, som hade gått i bräsch för den individuella andliga frigörelsen. De hade förmått inse helhetens intresse, det allmännas väl och ställa det mot det kortsiktiga, det partikulära och det gruppbundna – mot allt det som Renvall kände igen såväl i 1590-talets klubbekrig som i det röda upproret år 1918. Framsteg och även demokrati innebar frigörelse från partikulär samfunds-, grupp- och klassbundenhet. Det viktiga i detta sammanhang är att för Renvall tycktes den traditionella samfundsbundenheten lika väl som den moderna intressebaserade kollektiviteten – som fackföreningsrörelsen representerade – utgöra likadana hinder för framsteg.

Också andra ledande historieforskare tycktes bekymrade över fackföreningsrörelsens nya maktpositioner efter andra världskriget. Man kan med fog dra slutsatsen, att frågan om det berättigade i sådan verksamhet som artikulerade motsättningar bidrog till att dra upp den ideologiska gräns, som kom att bilda den avgörande skiljelinjen mellan historieforskningen och samhällsvetenskaperna i efterkrigstidens Finland.¹⁵

Visserligen analyserades samhälleliga problem i 1950-talets sociologi inte längre med hjälp av klassmotsättningar, såsom i den samhällspolitiska forskningen kring sekelskiftet, och man hade inte heller ännu som utgångspunkt antagit den dahrendorfska strategin, där konflikterna erkändes och bearbetades till en resurs. Men där historieskrivningen sökte kraft mot den politiska förändringens hot från folkhelheten, tog samhällsvetenskaperna sikte på att lösa frågor som definierades som det allt längre industrialiserade samhällets anpassningssvårigheter. Det var lätt att finna sådana problem, särskilt i arbetslivet. Där sammanflätades den kollektivt organiserade intressekonflikten på ett nytt sätt med den individuella anpassnings problem.

De arbetssociologiska doktorsavhandlingarna i Finland på 1950-talet manifesterade den amerikanska sociologins landstigning med sina på värden, normer, attityder och roller baserade teorier och sina intervjumetoder. Attityder blev ett centralt forskningsobjekt. Med hjälp av intervjuer, enkäter och deltagande observation undersöktes lönarbetarnas trivsel på sina hemorter (Jouko Siipi), deras fördomar (Paavo Koli), deras inställning till tek-

¹⁴ Erik Allardt, 'Naturalismi ja positivismi', *Suomalaisen sosiologian juuret* (Porvoo 1973), s. 247–251; Anneli Eteläpelto, 'Työelämään sovelletun psykologian alkuvaiheet Suomessa', *Psykologia* 2/1979.

¹⁵ Pauli Kettunen, 'Politiikan menneisyys ja poliittinen historia', Pekka Ah-tiainen et al. (toim.), *Historia nyt. Näkemyksiä suomalaisesta historian tutkimuksesta* (Juva 1990), s. 180–184.

tuun suulliseen haastatteluun, mikä metodi sallii vivahteiden talteenoton ja korvaa sen vuoksi jossakin määrin asenneasteikon käytön. Toisella haastattelukerralla käytin täysin strukturoitua haastattelua ja vertallun helpottamiseksi koetin sovittaa vastaukset ensimmäisen haastattelun perusteella muodostamiini kategorioihin.

Saadakseni haastateltavan vastaamaan mahdollisimman vapautuneesti pyrin lukemaan kysymykset ilmeettömällä äänellä sekä olemaan hiukkasen välinpitämättömän ja kyllästyneen näköinen. Mikäli kysymykset olivat oikein ymmärretty, en vastauksiin millään tavalla reagoinut, vaan kirjoitin ne muistiin hajamielisen näköisenä.

Arbetssociologerna använde under 1950-talet intervjuer för att undersöka arbetarnas attityder, men diskuterade också metodens problem. Mauno Koivisto, som undersökte hamnarbetarna i Åbo, försökte se uttryckslös, likgiltig, uttråkad och tankspridd ut, så att intervjuoffren skulle svara så frigtigt som möjligt.

niska reformer (Vesa Laakkonen) och deras anslutning till fackföreningen och fabriksorganisationen (Paavo Seppänen).¹⁶ De centrala namnen bakom den arbetssociologiska forskningen var professorerna Heikki Waris och Carl Erik Knoellinger, den förre verksam i Helsingfors, den senare i Åbo. Waris var till sin bakgrund socialhistoriker

¹⁶ Jouko Siipi, *Palkkatyöväen viihtyvyys. Sosiaalipoliittinen tutkimus tehdasteollisuuden ja rakennusteollisuuden miespuolisten palkkatyöntekijäin viihtyvyydestä asuinpaikkakunnillaan*. Sosiaalipoliittisen yhdistyksen tutkimuksia 1 (Helsinki 1954); Paavo Koli, *Ennakkoluuloista teollisessa organisaatiossa. Sosiologinen tutkimus teollisen organisaation johtajiston ja työntekijöiden välisestä vuorovaikutuksesta ja sen eräistä sosiaalisista edellytyksistä*. Sosiaalipoliittisen yhdistyksen tutkimuksia 2 (Porvoo 1955); Paavo Seppänen, *Tehdas ja ammattiyhdistys. Työntekijäin kaksitahoinen liittynyt ammattiyhdistyksen ja tehtaan organisaatioihin*. Sosiaalipoliittisen yhdistyksen tutkimuksia 4 (Porvoo 1958); Vesa Laakkonen, *Työntekijä ja tekniikan uudistus*. Sosiaalipoliittisen yhdistyksen tutkimuksia 5 (Porvoo 1958).

och Knoellinger nationalekonom, men i de undersökningar som gjordes i Åbo intog det historiska elementet likväl en mer framträdande ställning. Detta gäller särskilt Mauno Koivistos doktorsavhandling från år 1956 angående de sociala relationerna i Åbo hamn.¹⁷ Knoellinger stödde sig på den angloamerikanska industrial relations- eller labor economics -inriktningen, och han publicerade själv år 1959 boken *Fackföreningar och arbetsmarknad i Finland*, som också utgavs på finska och engelska.

Grundproblemet var likafullt anpassning, och detta problem utreddes genom attitydforskning. I slutet av 1950-talet kan man dock inom arbetssociologin i Finland se en förskjutning från idealet om den välanpassade arbetaren mot en värdesättning av den aktiva och kritiska arbetaren. Den nya arbetargestalten hade beröringspunkter med den bild av den finska soldaten som Väinö Linna gav i *Okänd soldat* 1954: han muckade emot, men gjorde sin plikt.¹⁸ Förhållandet mellan individuell anpassning, uttryckande av intressekonflikter och systemens funktionsduglighet började omdefinieras, delvis redan före Ralf Dahrendorfs inflytande.

Det nya sättet att förhålla sig till motsättningar genomsyrade hela samhällsdebatten och i sista hand också sättet att regera i samband med den samhälleliga brytningen på 1960-talet. Sociologerna spelade en framträdande roll i förmedlandet av det nya tänkesättet. Men också historieforskningens förhållande till samhälleliga konflikter förändrades.

I historieforskningen framträdde förändringen särskilt genom att man ansåg tiden mogen för en sansad, objektiv undersökning av händelserna år 1918. Myterna kring inbördeskriget och dess bakgrund, den röda och den vita myten, skulle spräckas. Det var inte fråga om att överge den s.k. nationella historieforskningstraditionen, utan om en intern förnyelse av denna tradition. Historieforskningen skulle bidra till den politiska deaktualiseringen av inbördeskriget och ge det en betydelse som en gemensam nationell upplevelse, en "nationell tragedi". Om man tidigare hade sökt bevis för att Finlands folk var ett helgjutet, enhetligt historiskt subjekt, drog man sig nu inte för att lyfta fram sådana interna konflikter, som kunde anses ha blivit lösta senare och som därigenom utgjorde bevis på en förmåga till nationell integration.

Om med andra ord historieforskningen ansåg att ett erkännande av konflikterna i det förflutna befäste samhällsfreden i nuet, omfattade man inom sociologin den av Dahrendorf systematiserade uppfattningen, enligt vilken också konflikterna i nuet, om de erkändes och reglerades, stärkte samhällets funktionsduglighet och utgjorde en konsoliderande faktor. I 1960-talets

¹⁷ Mauno Koivisto, *Sosiaaliset suhteet Turun satamassa. Sosiologinen tutkimus*. Turun Yliopiston julkaisuja B:60 (Turku 1956).

¹⁸ Antti Eskola, 'Suomalaisen sosiologian uudistuminen', *Suomalaisen sosiologian juuret* (Porvoo 1973), s. 310.

samhällsdebatt lät sig tanken på erkännandet av konflikter förenas med ett brett urval av politiska intentioner. För att citera sociologen Antti Eskola: med hänvisning till Dahrendorf "försökte man smyga in tankegångar av marxistiskt ursprung i konservativa kretsar och liberalistiskt tänkande bland kommunisterna, men å andra sidan också utveckla motståndsstrategier som kunde sätta regleringssystemen i gungning".¹⁹

Inom forskningen i arbetslivsrelationerna hänvisade Matti Savola till Dahrendorf i sin doktorsavhandling om strejken som konflikt i arbetslivet, som tecknar en bild i längd- och tvärsnitt av strejken i Finland.²⁰ Överhuvud återspeglade arbetssociologins övergång från att undersöka arbetstarens individuella anpassning till att undersöka kollektiva motsättningar den förändrade inställningen till konflikternas betydelse. På historieforskningens område var Aarne Mattilas doktorsavhandling om de kollektiva arbetsmarknadsrelationernas tidiga historia tematiskt tidsenlig i och med att den utkom just då dessa relationer befann sig i ett nytt brytningskede.²¹ I och med inkomstpolitiken blev intresseorganisationernas inverkan på det statliga livet föremål för ett växande forskningsintresse. Också detta utgick långt från de institutionaliserade konflikternas synvinkel.²²

Ovanifrån kommande integrationssträvanden kan emellertid inte förklara varför intresset för att undersöka fackföreningsrörelsen och arbetarrörelsen överhuvud växte så kraftigt från och med slutet av 1960-talet. Bakom denna trend låg vänsterns ökade politiska och ideologiska inflytande och det faktum att det hade uppstått en ny generation vänstersinnade studenter och intellektuella, på samma sätt som i det övriga Västeuropa. Där den akademiska historieforskningen ville förpassa kampen mellan arbetarklassen och borgarskapet till det förflutna och i den bemärkelsen betrakta den som ett lämpligt studieobjekt, och där sociologerna åter ville koppla bort det förflutnas ideologiska barlast från nuets konflikter, gav den växande studentradikalismen uttryck för en direkt motsatt strävan. Man ville direkt aktualisera den kamp som arbetarrörelsens historia handlade om och knyta den till nuets samhälleliga konflikter, t.ex. kampen mot inkomstpolitiken. Linjen gav dock klena, om ock romantiska resultat.

Ur en viss synvinkel kan man göra den tolkningen, att det program som

¹⁹ Ibid., s. 311.

²⁰ Matti Savola, *Lakko työelämän ristiriitana. Tutkimus suomalaisen yhteiskunnan laakoista*. Sosiaalipoliittisen yhdistyksen tutkimuksia 15 (Porvoo 1969).

²¹ Aarne Mattila, *Työmarkkinasuhteiden murros Suomessa. Tutkimus työnteijäin pyrkimyksistä osallistua työehtojen määrittämiseen 1880-luvulta vuoden 1905 suurlakkoon*. Historiallisia tutkimuksia 76 (Helsinki 1969).

²² Pauli Kettunen, 'Ammattiyhdistysliikkeen historiallinen ja kriittinen tutkimus – onko sille edellytyksiä?', *Väki voimakas* 3. Näkökulmia työväen ammatilliseen ja paikalliseen historiaan (Tampere 1987), s. 14–15.

tog sikte på att förena arbetarrörelsens kamphistoria med aktuell samhällskritik under 1970-talets lopp delades itu. Å ena sidan uppstod en med arbetarklassen sympatiserande forskning i arbetarrörelsens historia. Olika arbetarorganisationer, framförallt de fackliga lät universitetsutbildade forskare skriva sin organisationshistoria; detta hade visserligen i någon mån förekommit också tidigare.²³ Å andra sidan utvecklades den marxistiska teoretiska samhällsvetenskapen, universitetsmarxismen, som snarare var inriktad på kapitalismen i allmänhet än på verkligheten i Finland och som hade allt färre beröringspunkter med arbetarorganisationernas idévärld.

Det tydligaste uttrycket för historieforskningens förändrade samhällseliga målsättning under 1960-talet var emellertid att man tog itu med sådana frågor i den politiska närhistorien som tidigare hade varit ömtåliga. Historieforskningen skulle delta i den process där det förflutnas barlast, som nu hade tagit gestalt i minnen, traditioner och myter, deaktualiserades, och hänföra dem till historien. På detta sätt antog man att historieforskningen kunde skapa bättre förutsättningar för det som man kallade politisk realism. Tanken på att man borde eftersträva "samhällsnyttig" forskning fick aldrig samma betydelse i Finland som i Sverige, där den kom att bli en del av historikerskråets självförståelse. I Finland kunde en historiker besvara besvärliga frågor om den samhällseliga relevansen i hans arbete genom att tillgripa den politiska närhistoriens dramatik. Denna möjlighet bidrog till att i jämförelse med t.ex. Sverige minska behovet av att reflektera över hur historieforskningen eventuellt kunde kasta ljus över de samhällseliga maktstrukturerna eller vad utländska forskningsriktningar och -diskussioner samt angränsande vetenskapsgrenar eventuellt kunde ha att erbjuda.

Med en fri tillämpning av Habermas' tidigare begrepp kunde man säga, att huvudströmmen inom historieforskningen utan åtskillnad höll sig fjärran från såväl det tekniska kunskapsintresset, som försöker finna permanenta lagbundenheter till stöd för beslutsfattandet, som det emancipatoriska kunskapsintresset, som tar sikte på att kullkasta rådande lagbundenheter. Trots sina arbetarsympatier kan inte heller de undersökningar som arbetarrörelsen började låta göra om sig själv väsentligen hänföras till dessa kunskapsintressen. Vilka var då de sociala beställningar som framkallade denna forskning?

Organisation, makt, arbetsplats

Många av de problem som tidigare gällt fackföreningsrörelsens yttre ställning och inre tillstånd hade blivit lösta kring 1970 – så ansåg man i alla

²³ Risto Reuna, 'Abseits und verspätet, aber nicht zu spät. Zur Forschung über die finnische Gewerkschaftsbewegung', *Mitteilungsblatt des Instituts zur Erforschung der europäischen Arbeiterbewegung* (IGA). Heft 12/1992, s. 50–51.

fall kring mitten av årtiondet. Det blev möjligt att granska historien "lidelsefritt", utan att blanda ihop den med dagens problem och konflikter.

Samtidigt fick emellertid det förflutna ett nytt slags ideologisk innebörd. Begreppet arbetarrörelsen tömdes allt mer på ett innehåll som kunde öppna sig mot framtiden. Det blev allt svårare för fackföreningsrörelsen, liksom för så många andra organisationer med rötterna i arbetarrörelsen, att definiera sig som en arbetarrörelse på något annat sätt än genom att hänvisa till det förgångna. Ett sådant perspektiv, som öppnade sig mot arbetarrörelsens förflutna, var emellertid betydelsefullt för aktivisternas engagemang i organisationen och för deras särkultur – ända fram till början av 1980-talet. Den tilltagande deaktualiseringen av historien och det växande intresset för historia passade ihop; detta bildade grogrunden för mången organisationshistorik, både de som skrevs av avlönade forskare och de som skrevs av historieintresserade fackliga aktivister och studiecirklar.

Många organisationshistoriska arbeten rörande fackföreningsrörelsen i Finland, liksom även arbetsgivarcentralens historia, är historiska verk av hög kvalitet. Ett centralt tema i dessa verk är för det första de strider och brytningar genom vilka fackföreningsrörelsen har accepterats som en förhandlings- och avtalspart på arbetsmarknaden. För det andra har författarna skildrat hur politiken har varit sammanflätad med arbetsmarknadsrelationernas historia, dels genom den kontroll arbetarrörelsen varit utsatt för, dels genom arbetarrörelsens interna konflikter.²⁴ Verken nöjer sig inte med att enbart beskriva dessa fenomen, utan framför också förklaringar utgående från arbetsmarknadens, och även arbetsprocessernas förändring. Men om man bedömer dessa organisationshistoriska undersökningar genom att samtidigt dryfta den historiska arbetslivsforskningens premisser, framstår den allmänna bild av arbetslivsrelationernas historia som de förmedlar som problematisk.

Utvecklingen mot ett kollektivt intressebevaknings- och regleringssystem framträder i dessa undersökningar som någonting väsentligt och samtidigt naturligt. Det är utgående från denna synvinkel som man också betraktar nationella särdrag i arbetslivsrelationerna. Man brukar betona att utvecklingen kom i gång senare i Finland än i det övriga Norden och att den präglades av brytningar, som dessutom var starkt betingade av politiska faktorer. Detta särdrag är i sig verkligt och viktigt. Men infallsvinkeln kan kritiseras.

²⁴ Se t.ex. mina recensioner av de två första delarna av LO:s historieverk, Hur den mogna fackföreningsrörelsen låter undersöka sig själv, *HTF* 1984, s. 145–152, och Hur Finland började behöva FFC, *ibid.* 1988, s. 109–114. – Den första delen *Yhdessä elämä turvalliseksi. SAK:laisen ammattiyhdistysliikkeen kehitys vuoteen 1930* (Helsinki 1982) har skrivits av P i r j o Ala-Kapee och Marjaana Valkonen och den andra delen *Yhdessä elämä turvalliseksi. Suomen Ammattiyhdistysten Keskusliitto 1930–1947* (Helsinki 1987) av Marjaana Valkonen. Arbetsgivarcentralen AFC:s historieverk *Suomalaista yhteiskuntaa rakentamassa I–III* (Jyväskylä 1981, 1984, 1990) har skrivits av Markku Mansner.

Som en del av de rationaliseringssträvanden som vann spridning under andra världskriget och därefter använde man sig inom företagen också av arbetsstudier. På bilden från 1940-talet ses arbetsstudiemän följa med förpackningen av kex i Ipnos fabrik i Åbo. Huhtamäki Ab:s arkiv, Åbo.

De snedvridningar som denna infallsvinkel ger upphov till framträder t.ex. i den betydelse som förändringarna i mitten av 1940-talet har fått i den historiska helhetsbilden av arbetslivsrelationerna. Tiden före förändringen definieras via en teleologisk negation som ett skede av ännu-icke-förverkligat kollektivavtalssystem. Och då ett riksomfattande kollektivavtalssystem sedan byggs upp efter 1944, är de paternalistiska arbetspolitiska element som på 1920- och 1930-talen hade utgjort en del av företagets antifackliga strategi försvunna ur helhetsbilden. Men i verkligheten växte företagets välfärdsverksamhet i betydande utsträckning efter andra världskriget. Det vore viktigt att undersöka just på vilket sätt a) den kollektiva organiseringen av arbetsmarknadsrelationerna, b) den statliga regleringen, som under en lång tid dikterade stränga ramar för avtals- och förhandlingsrelationerna, c) företagets sociala verksamhet och d) rationaliseringsarbetet, som på ett avgörande sätt växte i omfång vid samma tid, var anknutna till varandra.²⁵

I organisationshistorikerna, som försöker teckna en bild av arbetsmarknadens allt starkare och längre centraliserade organisering, är både makten och

²⁵ Hur viktig en sådan problemställning är framgår t.ex. av Kari Teräs: Förslagsverksamhet, "tyst kunskap" och arbetsrationalisering. – Tredje nordiska historiska arbetslivskonferensen i Holmsund, den 14–16 juni 1991 (publiceras).

intressena starkt närvarande – i form av resurser och egenskaper hos organisationerna. Inom den forskning, som har skapat den historiska bilden av själva arbetslivet, av arbetets konkreta innehåll och ställning i det vardagliga livet, intar frågorna om makt och intressen däremot endast en marginell ställning. Jag syftar här på den etnologiska forskningen i arbetarkultur, som sedan 1960-talet har undersökt såväl lokala arbetarsamfund som olika yrkesgrupper. Denna forskning har väsentligen hållit sig inom ramen för samma paradigmsom forskning i den äldre folkulturen, bondekulturen.²⁶ Inntresserelationer och -konflikter samt deras organisering och reglering är frågor som inom denna forskningstradition oftast antingen lämnats utanför forskningen eller tillmätts endast en marginell betydelse.

Frågan om kopplingarna mellan de sociala relationerna på arbetsplatserna och arbetarnas organisering hade visserligen behandlats redan i de tidigare nämnda arbetssociologiska doktorsavhandlingarna från 1950-talet. De flesta av dem var emellertid genomskärningar av den rådande situationen, trots att frågeställningarna motiverades med den förändring som hade skett eller höll på att ske inom arbetslivsrelationerna. Detsamma gäller 1980-talets sociologiska undersökningar på arbetsplatsnivå, varav många fortfarande åter speglade den marxistiska samhällsvetenskapens expansion under föregående årtionde. Diskussionen om den historiska arbetslivsforskningens teoretiska och metodiska grunder berikas nog av dessa undersökningar. Kari Liljas avhandling, som stöder sig på den engelska Warwick-skolan, behandlar arbetarnas "arbetsplatsorganisation", ett begrepp som förenar både formella och informella element av kollektiv verksamhet.²⁷ Raija Julkunen har åter undersökt nya former av arbetsorganisation, och hon kombinerar den av Braverman initierade s.k. arbetsprocessdebatten med teorin om kapitalismens kriser och långa vågor.²⁸ I Finland har det emellertid inte ännu hunnit uppstå sådan empirisk historieforskning, som skulle stöda sig på denna arbetsprocessdebatt, försöka klä av arbetsprocesserna deras objektiva och tekniska förklädning och rikta frågor rörande den samhälleliga makten in just på arbetsprocessens nivå. Och i den internationella debatten kritiseras denna forskningsriktning redan för att i oändlighet upprepa ett och samma tema i olika variationer.²⁹

²⁶ Veikko Anttila, 'Kansatieteestä kulttuuriantropologiaan – tieteestä kulttuurin yleisselittäjäksi', Kari Immonen (toim.), *Tieteen historia – tieteen kritiikki*. Turun yliopiston historian laitoksen julkaisuja n:o 19 (Turku 1988), s. 116. Se även Kirsti Stenvall – Timo Holmalahti, *Tutkimus ja työväen kulttuuri. Väki voimakas 2*. Turenki 1987, s. 82–84.

²⁷ Kari Lilja, *Workers' Workplace Organisations. Their Conceptual Identification, Historically Specific Conditions and Manifestations*. Acta Academiae Oeconomicae Helsingiensis series A:39 (Helsinki 1983).

²⁸ Raija Julkunen, *Työprosessi ja pitkät aallot. Työn uusien organisaatiomuotojen synty ja yleistyminen* (Jyväskylä 1987).

²⁹ Vrt. Ekdahl, s. 43.

"Historisk arbetslivsforskning"

En periferi kan ibland ha fördelen, att en viss forskningsriktning importeras samtidigt med dess kritik eller att undersökningar som gjorts på andra håll inom olika traditioner kan anammas genom att olika element kombineras med varandra – eklektiskt eller kreativt eller både eklektiskt och kreativt. Detta kunde kallas en positiv tolkning av den splittring och öppenhet som präglar dagens situation inom arbetslivsforskningen i Finland. I och med diskussionen om "förnyandet av arbetslivet", en diskussion som visserligen under massarbetslösheten i början av 1990-talet ebbat ut, blev denna motivkrets föremål för ökad forskning, växande offentlig finansiering och en viss grad av institutionalisering. Man kan också se att frågan om historicitet har aktualiserats inom den arbetslivsforskning som bedrivs inom olika vetenskapsgrenar. Det finns ett nytt "arkeologiskt" intresse för kontinuiteter och avbrott i och med att sakförhållanden som betraktats som definitiva och utvecklingsriktningar som uppfattats som bestående har blivit ifrågasatta.

Man kan emellertid inte tala om "historisk arbetslivsforskning" som en i institutionell bemärkelse särskild forskningsgren i Finland. Kanske detta gör det lättare att undvika sådana tankefixeringar som kunde förstärkas av institutionellt tal om "historisk arbetslivsforskning". Vi kan knappast låta bli att tala om "arbetslivet" och "relationerna inom arbetslivet", men det vore skäl att begrunda implikationerna. I vilken utsträckning är begreppet "arbetsliv" bundet till det utvecklade lönarbetsamhällets administrativa tankeformer, där gränsen mellan arbete och icke-arbete är en självklarhet? Att tala om arbetslivet hindrar oss säkert inte från att poängtera, att om man begränsar sig till arbetsmarknadsrelationerna förbigår man samtidigt arbetets innehåll, den konkreta arbetsprocessen och alla de strider som utkämpas inom den; eller från att understryka, att enbart arbetsprocessen är en för smal infallsvinkel också med tanke på världen inom fabriken och att också positionerna på arbetsmarknaden bidrar till att gestalta denna värld.³⁰ Däremot är begreppet arbetsliv inte nödvändigtvis ägnat att göra det lättare att närma sig arbetets betydelser i livets helhet eller denna helhets betydelse i arbetet – frågor som dras in i forskningen inom denna motivkrets kanske främst via kvinnoforskningen och mer allmänt i och med att gender-dimensionen tas med.

Begreppet arbetsliv har en administrativ bismak som är besvärlig också på annat sätt. Inom det socialpolitiska och det forskningspolitiska språkbruket tycks "relationerna inom arbetslivet" i Norden täcka allt från mänskorelationerna på arbetsplatserna till den inkomstpolitiska avtalsmekanismen. "Relationerna inom arbetslivet" förknippas samtidigt med indelningen

³⁰ Jfr *ibid.* och *Klas Åmark*, 'Arbete, makt, marknad. Ett svar till Lars Ekdahl', *Häftet för kritiska studier* 3/1991.

i nivåskillnader. Denna indelning antas antingen finnas inbyggd i själva objektet – t.ex. arbetsplats- eller företagsnivå, bransch- eller förbunds nivå, centralförbunds nivå – eller också finns den närvarande i forskarens metodologi, varvid man gärna talar om mikro- respektive makroanalys. Vad som skulle behövas är emellertid infallsvinklar som kunde göra det möjligt att nå inte bara de olika formerna av växelverkan mellan dessa nivåer, utan också själva nivåindelningens historia, med andra ord den samhälleliga strukturerings historia, som har gjort hela det enkla nivåskillnadstänkandet möjligt. Denna uppgift aktualiseras av att många nivåindelningar som har ingått som "praktisk medvetenhet" i det kollektiva intressebevaknings- och regleringssystemet har blivit mindre enkla i och med kraven på smidighet och internationalisering.

Företagshistoria som Finlands historia

Utmaningar och möjligheter inom företagshistorisk forskning
på 1990-talet

MARKKU KUISMA

Det moderna industriföretaget har spelat huvudrollen då det gällt att skapa de teknologiskt mest avancerade och snabbast växande produktionssektorerna. Dessa industrigrenar har framom andra bestämt takt och riktningen för de industriella sektorerna inom nationella ekonomier och den internationella ekonomin. Eftersom industrisektorn för sin del i stor utsträckning bestämt ekonomins tillväxt och förändringar utgör företagen – och deras kollektiva historia – därmed en central del av den grunddynamik som framträtt och framträder i den moderna industrikapitalismens utveckling.

Alfred D. Chandler Jr., grand old man inom företagshistoria i Förenta Staterna, har motiverat sin massiva historiska syntes över storföretagen i de tre ledande industriländerna USA, Storbritannien och Tyskland utgående från denna tankegång.¹ En stor del, under perioden 1880–1930 t.ex. två tredjedelar, av världens industriproduktion härrörde från de två hundra största företagen i dessa länder och det är ett oemotsägligt vittnesbörd om att temat är viktigt. Det betonas också av att samma företagsjättar genom sina anskaffnings-, distributions- och marknadsföringskanaler och produktionsinrättningar har vidgat sitt inflytande till världsomfattande nätverk.

Internationellt sett är de finländska storföretagen små, men det innebär inte att de saknar intresse för forskningen ens i ett internationellt perspektiv. Den strategi och de medel som Finlands träförädlingsindustri använt sig av för att bli världens största exportör av tryck- och skrivpapper – alltså två centrala kulturprodukter – utgör en intressant tråd i historien om den globala arbetsfördelningen, om utvecklingsmodeller för små och perifera ekonomier och i historien om industrikapitalismen och dess extensiva utnyttjande av naturen och naturresurserna.² Företagshistorien har emellertid en

¹ Alfred D. Chandler Jr., *Scale and Scope. The Dynamics of Industrial Capitalism* (Cambridge, Mass. 1990).

² *Avain Suomen metsäteollisuuteen. Suomen Metsäteollisuuden Keskusliitto* (Helsinki 1992), s. 6–8. Ett av de färskaste och intressantaste försöken att avteckna Finlands utveckling som en perifer och semiperifer småskalig ekonomi är Kimmo Kiljunens undersökning *Finland and the New International Division of Labour*. Foreword by Charles P. Kindleberger (1992).

ännu centralare betydelse ur en nationell, finländsk synvinkel. "Hos oss i Finland är storföretagens historia de ekonomiska och samhälleliga framstegens historia", såsom Axel Solitander, ledare för träförädlingsindustrins näringspolitiska intresseorganisation, uttryckte saken på 1930-talet.³

Man behöver naturligtvis inte omfatta den inbyggda positivt laddade uppfattningen om storindustrins roll i Solitanders karakteristik – och det är inte nödvändigtvis ens en särskilt nyttig utgångspunkt för forskning. Där- emot måste man väl nog medge att det moderna Finlands födelse under de senaste hundra åren i allra högsta grad har varit industrins, den moderna teknologins och de allt större företagens historia. Om historieforskningen intresserar sig för denna utvecklingsprocess i dess helhet, kan den inte förbigå företagsvärlden och företagen som på ett avgörande sätt, på många plan och genom många olika kopplingar har medverkat till att forma människors, samfunds och samhällets liv och värderingar.

I detta sammanhang är det inte bara fråga om den ekonomiska sfären. Den fria medborgaraktivitet, den elitistiska folkrörelse som förkroppsligas i företagen har på ett djupgående och vittfamnande sätt påverkat också de politiska maktrelationerna, samhällets sociala strukturer, familjens ställning, arbetsfördelningen mellan könen, förhållandet mellan människa och natur, kulturen och dominerande mentaliteter. Eftersom det förhåller sig på detta sätt finns det ett tryck på företagshistorien att överskrida gränserna för modervetenskaperna ekonomisk historia och nationalekonomi: företagshistorien och företagens arkiv erbjuder i själva verket viktiga utgångspunkter för politisk historia, forskningen i internationella relationer, miljöhistoria, teknologins historia, arbetarhistoria, kvinno- och könshistoria, liksom för kultur- och samhällsforskningen i dess helhet.

Sponsorerad och utomstående företagshistoria

En helt annan sak är, att få av samhällsforskningens allt fler special- och underdiscipliner än så länge hittat vägen till företagens och näringslivets arkiv – även om Näringslivets Centralarkiv i S:t Michel har skapat bättre förutsättningar än tidigare. De har inte heller förstått att utnyttja det rika material som den företagshistoriska forskningen producerat. På samma sätt har den företagshistoriska forskningen haft en tendens att isolera sig kring egna specialfrågor. Man har endast i ringa grad lyckats etablera ett fruktbart samarbete mellan olika vetenskapsgrenar och discipliner och den företagshistoriska forskningen har inte särskilt ivrigt svarat på nya utmaningar. Genom att den koncentrerat sig på omfattande företagsmonografier har den inte heller producerat synteser eller tematiskt och teoretiskt grundade undersökningar och kritiska översikter, som samti-

³ Axel Solitander, 'Eräs harhakuvitelma' odaterad uppsats, A. Solitanders föredrag och uppsatser 1937–40, Finlands Skogsindustrins Centralförbunds Arkiv, Helsingfors.

digt kunde hjälpa företagshistorien själv framåt och tillfredsställa ett allmännare kunskapsintresse.⁴

Det är kanske en ringa tröst att konstatera, att likartade problem – och en motsvarande längtan efter synteser och en skärpning av företagshistoriens metodologi och teorier – kännetecknar området också i länder där resurserna och de institutionella ramarna trots allt står på en helt annan nivå.⁵

Det är förstås mer än förståeligt att det föreligger en radikal kontrast i förhållande till Förenta Staterna i det sistnämnda avseendet, men den är samtidigt talande. Enbart Harvard Business School, där kurser i företagshistoria utgör det mest populära valbara ämnet för dem som avlägger en Master of Business Administration (MBA), har minst sex företagshistoriker i bland sina lärare. I Finland finns inte en enda lärostol i företagshistoria och inom den närstående disciplinen ekonomisk historia finns endast två ordinarie biträdande professorer (institutionen för ekonomisk och social historia vid Helsingfors universitet och historiska institutionen vid Jyväskylä universitet), en personlig extraordinarie professur (Finska Handelshögskolan i Helsingfors) och en donationsprofessur vid Helsingfors universitet som upphör om några år. I Japan där företagshistorien expanderat kraftigt och i likhet med förhållandena i Harvard står närmare undervisningen i företagsstrategi och affärsledning än ekonomisk historia, är de flesta företagshistorikerna knutna till handels- och tekniska högskolor. Vid universitet och högskolor i Storbritannien grundades talrika företagshistoriska forskningsenheter på 1980- talet och en likartad utveckling har pågått i Sverige. I Finland har de fåtaliga företagshistorikerna på heltid däremot för det mesta utfört sitt arbete antingen som utomstående, utan fast anknytning till den akademiska forskningen och undervisningen, eller vid sidan av sina egentliga universitetsuppgifter.

Lärostolar vid universitet är förvisso inte i sig ett villkor, liksom inte heller en garanti för högklassig forskning. I Tyskland finns t.ex. inga professorer eller forskningsinrättningar för företagshistoria, men trots det produceras mycken högstående och internationellt intressant forskning – bl.a. om storföretag, storfinans och företagens relationer till stat och politik. Forskningen har bl.a. genom förmedling av Hans Pohl vid universitetet i Bonn och Jürgen

⁴ Som ett positivt exempel på en utveckling i denna riktning kan man nämna Antti Kuusteräs översikt 'Taloudellisesta vallasta Suomessa. Historiaa – käsitteitä – empiriaa', *Työväen Taludellinen Tutkimuslaitos. Katsaus* 1990:4.

⁵ Louis Galambos, 'What Makes Us Think We Can Put Business Back into American History?', *Business History Conference, Annual Meeting 1992*, Pasadena, California 6.-7.3.1992. Charles Harvey & Geoffrey Jones, 'Business History in Britain into the 1990s', *Business History* 1990:1, s. 5-16. Hans Jaeger, 'Unternehmensgeschichte in Deutschland seit 1945. Schwerpunkte – Tendenzen – Ergebnisse', *Geschichte und Gesellschaft* 1992:1, s. 107-132. Ulf Olsson, 'Business History as Economic History', *The Scandinavian Economic History Review* 1990:2, s. 59-64.

Kocka, som flyttat från Bielefeld till Berlin, funnit en hemvist inom den ekonomiska och samhällshistorien. Också i Finland har forskarna trots bristerna i företagshistoriens institutionella infrastruktur presterat verk som står på en hög internationell nivå i sin genre. Det visar t.ex. ekonomhistorikern Jorma Ahvenainens (Jyväskylä) mönstergilla (och även stilbildande) historia över Kymmene Ab (1972), eller de helsingforsiska ekonomhistorikerna Per Schybergsons monografi över Schauman-bolaget (1982) och Kai Hoffmans verk om K-handeln (1983) och Strömberg (1989).

Till samma serie kan man ytterligare räkna några viktiga arbeten från 1980-talet, Toivo Nordbergs *Yhtyneitten Paperitehtaiten historia II* (1980) och Sakari Virtanens *Kajaani Oy:n historia 1–2* (1982, 1985). Båda författarna har en bakgrund inom industrins informationssektor (visserligen med en historiskt-samhällsvetenskaplig utbildning), men det framträder inte som något slag av PR-anda i deras på vetenskapens villkor utarbetade och på många punkter inspirerande verk som bygger på ett stabilt källunderlag. T.ex. Nordbergs skildring av de två patronerna Rudolf och Juuso Waldens social- och familjepolitik har, om inte annat så som material, något att ge för genderhistoriker. När Virtanen påvisar att miljöfrågor redan i början av seklet påverkade cellulosaaföretagens investeringsbeslut öppnar han samtidigt viktiga perspektiv för den miljöhistoriska forskningen.

Samtliga nämnda arbeten, liksom största delen av den övriga företagshistoriska litteraturen har tillkommit som beställningsarbeten sponsorerade av storföretag. Finland utgör inget undantag i detta avseende och man kan inte heller se det som något speciellt problem. Vi bedömer ju inte Jean Sibeliuss kompositioner på den grund att viborgskapitalisten Wilhelm Hackman och Kaukas-chefen Jacob von Julin hörde till hans sponsorer.

En avgörande skillnad är emellertid att man t.ex. i USA, Tyskland, Storbritannien och Sverige vid sidan av huvudfåran av beställningsarbeten utarbetar och publicerar företagshistorisk forskning också i form av akademiska avhandlingar, universitets- eller annan "fri forskning". I Finland har däremot veterligen inte publicerats en enda avhandling som faller inom kategorin företagshistoria eller ens kommer i närheten, om man inte något godtyckligt inkluderar Riitta Hjerppes undersökning om storindustrins koncentrerings, Pertti Haapalas undersökning om arbetarklassens uppkomst, som även kan ses som några storföretags socialhistoria i Tammerfors, Timo Myllyntaus arbete om Finlands elektrifiering eller Markku Kuismas arbete om 1700-talets sågindustri, som granskar de tidigkapitalistiska företagarnas verksamhetsförutsättningar ur perspektivet "business-government".⁶

⁶ Pertti Haapala, *Tehtaan valossa. Teollistuminen ja työväestön muodostuminen Tampereella 1820–1920* (1986). Riitta Hjerppe, *Suurimmat yritykset Suomen teollisuudessa 1844–1975* (1979). Markku Kuisma, *Kauppasahojen perustaminen Suomessa 1700-luvulla (1721–1772). Tutkimus päätöksentekoprosessista* (1983). Timo Myllyntaus, *Electrifying Finland. The Transfer of a New Technology into a Late Industrialising Economy* (1991).

Det är dock mera motiverat att placera samtliga dessa undersökningar inom andra forskningsinriktningar, liksom även Esko Vuorisjärvis doktorsavhandling om nickeln i Petsamo, som i fråga om grepp och infallsvinkel är politisk historia, låt vara att de internationella storföretagen Inco och IG Farben tillsammans med inhemska Outokumpu spelar i synlig roll i de händelser boken beskriver.⁷

Det finns inga skäl att uppförstora de problem som följer av dessa konstellationer. Den traditionella företagsmonografin är och kommer att förbli den viktigaste formen av företagshistorisk forskning. Genom att granska företaget som en enhet som befinner sig mitt uppe i, reagerar på och påverkar sitt verksamhetsfält infriar företagshistorien sin mest centrala uppgift: att bidra till förståelsen av den moderna kapitalismens funktionella dynamik och drivkrafter. Den uppgiften har den företagshistoriska forskningen i Finland – huvudsakligen tack vare storföretagens kulturvilja och upplysta egoism – förmått fylla på ett rimligt sätt.

Ett problem är däremot att de ovan skildrade institutionella förutsättningarna inte stimulerar eller riktar in forskningen på området till djärva teoretiska eller metodologiska experiment, synteser eller generaliseringar som utgår från inomvetenskapliga motiveringar. Snarare förstärker de den inriktning och de attityder som Charles Harvey och Geoffrey Jones framställt som brister i den brittiska företagshistorien: "an excessive attachment to the empirical method, innate conservatism, and an insularity of mind which breeds hostility towards innovative ideas originating abroad".⁸

I den mån karakteristiken passar in också på företagshistorien i Finland, försvagar de institutionella ramarna i vårt land ytterligare möjligheterna att komma bort från dessa utmärkande drag. En orsak är redan att krafterna hos forskare som i årtal slitit med tunga företagsmonografier inte alltid och nödvändigtvis räcker till för att svara på de utmaningar som den internationella diskussionen, frågeställningar från andra discipliner och den allmänna samhällsdebatten ställer. Det är beklagligt eftersom just företagshistorien besitter en utmärkt beredskap med tanke på sina forskningsresultat, sitt material och sina insikter.

Biografien som bro till ett nytt forskningsgrepp?

De rådande institutionella villkoren är svåra att ändra, men det har som sagt inte varit ett egentligt hinder för högklassiga företagshistoriska monografier. De har inte heller helt blockerat kompletterande och fördjupande perspektiv. En alternativ infallsvinkel har erbjudits i form av biografier över entreprenörer och företagsledare, en genre som sedan gammalt intresserat jubilerande företag vid

⁷ Esko Vuorisjärvi, *Petsamon nikkeli kansainvälisessä politiikassa 1939–1944* (1990).

⁸ Harvey & Jones, s. 5.

sidan av firmahistoriker. Och i denna form har sponsorernas vilja i bästa fall – då biografen höjt sig från glansbild till seriöst porträtt – kunnat ge upphov till arbeten som också främjat forskningens intressen.

Det är symtomatiskt, att företagshistoriska biografier har blivit ovanligare i samma takt som företagen i allt större utsträckning fr.o.m. 1970- och 1980-talen började engagera universitetsforskare som författare av firmahistoriker. Sålunda har en av 1980-talets intressantaste och viktigaste företagsledarbiografier, över Wärtsiläs kraftgestalt Wilhelm Wahlforss, skrivits av redaktören och författaren Benedict Zilliacus. Utbytet av boken minskas något av att den saknar källapparat, men betydligt viktigare är att arbetet ger ett exempel på biografins möjligheter inom företagshistorien. Genom att teckna en realistisk och mustig bild av en hård och hänsynslös industriman – ”ett bergsråd som fick ryssarna att respektera den finländska kapitalisten” – ger Zilliacus inträngande perspektiv på livsstilen, mentaliteten och värderingarna inom näringslivets elit, lika väl som på sambandet mellan storföretag, banker, statsmakt och politik på ett sätt som endast sällan kan anläggas i en företagsmonografi som eftersträvar en helhetsbild och ofta glömmer de mänskliga faktorerna. På detta sätt åtminstone kompletterar biografen över Wahlforss den historik över Wärtsilä som vid samma tid gavs ut av en annan författare, Paavo Haavikko. Den senare hoppade ledigt över nästan allt det som ur forskningens synvinkel kunde vara intressant i fråga om östhandeln och ett finländskt storföretag av Wärtsiläs typ.⁹

Den tidigare chefredaktören för den framlidna tidningen *Uusi Suomi* har tecknat ett porträtt av Föreningsbankens tidigare chefdirektör Mika Tiivola; den berättar mellan raderna att en storbank – eller bankir – inte verkar enbart utgående från pengar. En legitim ställning i samhället, ett gott anseende, ära och makt är också viktiga. Boken väger emellertid inte tungt och har inte lyckats där Zilliacus lyckades i fråga om Wahlforss: trots de intressanta utgångspunkterna och den flytande stilen är boken en livlös intellektuell produkt, lovprisande utan smak av liv och konflikt.¹⁰ Företagsledar- och affärsmannabiografier som tränger ända in i de inre kretsarna, kabinetten, middagsborden, basturna och jaktutfärderna kunde emellertid vara ytterst fruktbara med tanke på en djupanalys av Finlands ekonomiska och politiska historia. Detta visar i all sin

⁹ Paavo Haavikko, *Wärtsilä 1834–1984. Om Wärtsiläbolagets och därtill anslutna företags utveckling till ett internationellt mångförgrenat företag* (1984, på fi. samma år). Benedict Zilliacus, *Wilhelm Wahlforss* (på sv. och fi. 1984).

¹⁰ Pentti Poukka, *Ei ainoastaan rahasta. Pankkimies muuttuvassa maailmassa* (1987). Poukkas skildring av redaren, storföretagaren och donatorn Antti Wihuri, *Antti Wihuri. Kapteeni laivassa* (1983), är en betydligt mer levande berättelse om en self made man som från skärgårdspojke avancerar in i affärseliten. Trogen genren saknar boken dokumentation, vilket minskar användbarheten, och författaren har inte kunnat undgå att upphöja huvudpersonen till en hjälte av närapå mytiska dimensioner. Poukka har på 1980-talet ytterligare skrivit bl.a. byggnadsföretaget Lemminkäinens 75-årshistorik, *Lemminkäinen 1910–1985* (1985).

korthet Göran Ehrnroots på basen av intervjuer sammanställda hågkomster. Denne var ju Tiivolas föregångare som chefdirektör för Föreningsbanken.¹¹

De snabba skisserna i Finska Sockers chefdirektör Gunnar Hernbergs memoarer om relationerna mellan storindustrin och politiken och om industrimännens opposition och underdånighet inför president Kekkonen bara förstärker det ovan sagda.¹²

Memoarerna visar att vi behöver mer av dessa berättelser ur företagsledarnas erfarenhetsvärld om vi vill precisera bilden av de ekonomiska och politiska maktförhållandena i Finland och den vägen av hela samhallsdynamiken.

Som ett mycket kort steg i denna riktning kan man beteckna Magnus Lembergs biografi över Hjalmar J. Procopé, "Nordens Apollo".¹³ Steget är kort ur företagshistoriens synvinkel, men det är inte en bedömning av bokens kvalitet, utan av dess uppbyggnad: biografien är av naturliga skäl framför allt en skildring av diplomaten, politikern och patrioterna och endast i ringa grad av pappersindustrimannen och affärsmannen. Som känt bytte Procopé sina arbetsuppgifter som utrikesminister mot posten som verkställande direktör för Finlands Pappersbruksförening. I denna egenskap fortsatte han i själva verket sitt gamla arbete – att främja den finländska exporten – i ett större arbetsrum och med bättre lön.

Ekonomen Sten Enbom och författaren Carl Fredrik Sandelin har författat tredje delen av handelshuset Hackmans historia.¹⁴ Det är inte en biografi och p.g.a. sin ojämnhet och splittrade struktur höjer den sig inte heller kvalitativt till den företagshistoriska litteraturens högsta nivå. I sin skildring av en från Bremen bördig borgarfamilj som etablerade sig i det kosmopolitiska Viborg och övergick från handel till industri, av släktens överlevnads- och expansionsstrategier, värderingar, samhälleliga och politiska verksamhet, visar

¹¹ Ingår i *Talouden takuumies. Klaus Waris 75 vuotta* (1989).

¹² Gunnar Hernberg, *En Sockermans minnen* (1989). Intrycket förstärks då man tar del av Wilhelm Bensows anteckningar som ingår i handelshuset Bensows i övrigt anspråklösa hundraårshistorik. Den ursprungligen tyskjudiske Bensow kom till Finland som affärsman via Stockholm. Han skildrar t.ex. det frejdiga festandet mellan ryska och finländska affärsmän före revolutionen (när festandet pågätt i tre dagar "... var stämningen så hög, att det var alldeles naturligt att krossa festlokalsen speglar och kristaller...") på ett sätt som påminner om de finländska östexportörernas skildringar från 1940–1980-talen. Samtidigt lyfter anteckningarna fram åtminstone två omständigheter: å ena sidan hur långsamt seder, affärskultur och mentaliteter förändras och å andra sidan hur viktigt det vore att undersöka sådana faktorer också med tanke på företagshistoria. Titta Viljanen, *Yritys vailla vertaa. Bensowin vuosisata* (1989), på engelska *A Company without Comparison. The Bensow Century*, (1989). Tuomas Keskinen, *Idänkauppa 1944–1987. 500 miljardin ruplan tarina* (1987).

¹³ Magnus Lemberg, *Hjalmar J. Procopé – diplomat, politiker, patriot* (1989).

¹⁴ Sten Enbom & C.F. Sandelin, *Ett handelshus i Viborg. Hackman & Co 1880–1925* (1991, på fi. samma år).

Hackman-historien i alla fall det biografiska greppets styrka. Framställningen nyanserar med egen tyngd mycket väl gamla ideologiskt laddade och ofta primitiva tolkningar av kapitalisternas och storföretagarnas politiska roll och linje. Samtidigt leder den fram till en metodiskt viktig konklusion: företagets och hela näringslivets historia är inte enbart en rationell rörelse byggd på balansanalyser av ansiktslösa produktions- och marknadskrafter, utan i stor utsträckning även en mångskiftande historia om familjer, personer, tillfälligheter, "irrationella" nyckel och personliga infall.

Genom att koncentrera sig på företagets strategi och strukturer, på produktions- och lönsamhetsberäkningar med sofistikerade kvantitativa metoder och på en ständigt rationellt argumenterad bakgrund till investerings- och policybeslut har den yngre företagshistoriska forskningen tagit ett stort steg framåt i förhållande till festskrifts- och historiktraditionen. Då den senare var som värst var produkterna pratiga och förskönande samt heroiserade företagsledarna till omnipotenta hjältar. Den nyare forskningen har lagt en "hård" grund för en kritisk och realistisk interpretation av ekonomisk företagsamhet. Samtidigt har den emellertid förlorat något väsentligt: "subjekt som ser ut och betar sig som människor har nästan helt förlorats ur sikte", såsom *Matti Peltonen* träffande konstaterat i en analys av den ekonomiska historiens utvecklingsdrag i Finland.¹⁵

Peltonens bedömning träffar kanske inte företagshistorien med full kraft. Den har visserligen haft en tendens att skjuta arbetarna åt sidan som en ansiktslös "levande kraft", en produktionsfaktor bland företagsledningens övriga instrument, men den har ändå inte helt kunnat förbigå företagsledningen. Därför kan företagshistoria och företagarnas historia erbjuda den ekonomiska historien (och nationalekonomin) en metodisk kanal för att åter föra in dessa "männskliga subjekt" som faktorer som på ett väsentligt sätt påverkar ekonomins fluktuationer. Därmed kunde de stärka en ensidig och förstelnad forsknings förmåga att förstå och förklara den ekonomiska utvecklingens dynamik. Företagshistorien bör för sin del inte avstå från sina framsteg, men kan på ett avgörande sätt förbättra sin beredskap att svara på dylika utmaningar genom att – t.ex. med hjälp av ett biografiskt grepp – bygga en bro till det mänskliga, till människornas "verkliga" värld. På detta sätt kunde företagshistorien blåsa liv – kött, blod, andens styrka och svaghet, moral, politik, ideologi och personliga sympatier och antipatier – i det ekonomiska mikrokosmos, som forskningen i många fall lyckats framställa som ett maskineri som betar sig överkligt rationellt.

Man kan kanske se *Virpi Taljas* korta biografi över Alexander Gullichsen, företagsledare och direktör för det norska skogsbolaget Gutzeit, som ett litet symptom på att nya infallsvinklar börjar vinna insteg. Undersökningen har utarbetats som lärdomsprov under ledning av professor *Jorma Ahvenainen* i Jy-

¹⁵ *Matti Peltonen*, 'Metsä, kasvu ja kriisi. Taloushistoria toisen maailmansodan jälkeen', Pekka Ahtiainen & al. (red.), *Historia nyt. Näkemyksiä suomalaisesta historian tutkimuksesta* (1990), s. 134.

väskylä och den öppnar intressanta perspektiv på en företagarkarriär. Gullichsen kom från Drammen i Norge och etablerade sig i Kotka, där han anpassade sig till en främmande omgivning, till ett växande företags dynamik och slutligen avancerade till dess verkställande direktör. Taljas undersökning har publicerats i Enso-Gutzeits serie för historia och tradition. Detta forum är ett utmärkt exempel på samarbetsmöjligheterna mellan universiteten och näringslivet också inom humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning och undervisning: bolaget får för en rimlig kostnad grundforskning om sin historia och studenterna får förutom stipendier också ett tillfälle att publicera sina resultat.¹⁶

Ekonomi och makt, ideologi och pengar

Många finländska storföretags uppkomst kan bättre förklaras med politik, ideologi och kampen om samhällshegemoni än med hjälp av marknadens osynliga hand. Detta ofrånkomliga faktum åskådliggörs klart i Yrjö Blomstedts arbete om Nationella aktiebankens historia¹⁷ och Eino Lyytinen om Pohjola-bolagens hundraåriga historia¹⁸. Den fennomanska nationalitetsideologin lade – i sina försök att finna en motvikt till det ”svenska” kapitalet – den ideella grunden för en blivande storbank och för ett konglomerat av försäkringsbolag. Som Lyytinen visar ledde de interna motsättningarna och den politiska maktkampen inom fennomanin också till uppkomsten av nya bolag.

Det centrala budskapet i Blomstedts och Lyytinen s böcker för den framtida företagshistoriska forskningen är viktigt: även om företagen i första hand är ekonomiska organisationer, är de också en produkt av den kultur och de samhälleliga maktkonstellationer som ger upphov till dem, där de verkar och som de påverkar. Analysen av speciellt den sistnämnda aspekten har dock i båda arbetena stannat på en bristfällig nivå. Bilden av de ”nationella” försäkringsbolagens och Kansallispankki-finansgruppens roll som finansjär av industrin och af-färlivet – och överhuvudtaget som utövare av den mångomtalade ekonomiska

¹⁶ *Virpi Talja, Alexander Gullichsen Gutzeit-yhtiössä vuosina 1884–1917* (1991). Utöver Taljas undersökning har i serien hittills (början av september 1992) publicerats åtta andra arbeten: Tuomo Rintamäkis undersökning om teknologiska förändringar inom cellulosaindustrin i Finland 1920–1938 (1989), Riitta Sinkkonens om löne- och socialpolitiken vid Johan Parviaisen Tehtaat Oy 1924–1938 (1990), Pirjo Vuorenpääs om Parviainens fanerindustri (1913–1936), Terhi Seppänens om Enso-Gutzeits Saimen-flottiljs virkes transporter 1920–1939 (1990), Sylvi Sääskis memoarer *Elämää Laitaatsillassa 1910- ja 1920-luvulla* (1991), Seppo Järvinens undersökning om Pankakoski-fabrikerna 1909–1939 (1991), Pekka Lehonkoskis om Tornators trådrullefabrik i Lahtis 1887–1952 (1991) och Petri Karonens om Enso Gutzeit som redare 1947–1982 (1992).

¹⁷ Yrjö Blomstedt, *Kansallis-Osake-Pankin historia I 1889–1939* (1989).

¹⁸ Eino Lyytinen, *Pohjola-yhtiöt sata vuotta* (1991).

makten – får t.ex. inte sådana skarpa konturer som man med tanke på tematikens betydelse skulle ha rätt att vänta sig.¹⁹

Rauma-Repola hör idag till landets största industriföretag. Dess uppkomst i början av 1950-talet är ett exempel på en bankledd – i detta fall av KOP – styrning av företags- och ägostrukturer. I bakgrunden till den fusion som ledde fram till Rauma-Repola låg en ändring av banklagen: banker som blivit tvungna att ta över företagskunder i svårigheter, var skyldiga att efter en viss övergångsperiod sänka sin andel av aktierna i industriföretag till högst 20%. Detta påvisas helt klart av Juha Vaje som skrivit om Finlands ”första storfusion”.²⁰ Där emot förblir det oklart om det också fanns andra motiveringar för denna operation av KOP:s ledning som träffande illustrerar finansiärernas centrala ställning. Varför var det förnuftigast att slå ihop en grupp sågar, kemisk träförädling, mekaniska verkstäder och varv på olika håll i landet till en storkoncern? Var det viktigaste motivet att rädda banken från kreditförluster? Var det fråga om en flera decennier gammal dröm hos KOP:s ”fennomanska” ledning att bygga ett eget storindustriellt flaggskepp eller medförde fusionen väsentliga fördelar inom virkesanskaffning, integration av produktionskedjor och -sektorer, marknadsföring, personalpolitik, administration eller kapitalförsörjning?

KOP sålde aktiemajoriteten i det nya Rauma-Repola till kunder och aktionärer i sin egen närmaste krets och behöll på detta sätt inflytandet inom storkoncernen. Är det ett uttryck för bankens makt eller för att det inte fanns andra alternativ? Redan dessa obesvarade frågor visar, att företagshistorien – i princip – har en möjlighet att tränga in i frågekomplex som har verklig samhällsrelevans, men som beklagligt ofta kringgås i praktiken.

Fallet KOP är givetvis inte det enda. Olika slag av insider-affärer har också i övrigt varit ”landets sed” och storkapitalet har inte behövt den 1912 grundade börsen i Helsingfors annat än för kursmanipulationer och för att med några decenniers intervaller skörta upp småspararna. Det här är en rätt vanlig uppfattning om börsen, men är den en myt eller en realistisk bedömning av läget?

Det är exakt frågor av detta slag som företagshistorien kunde och borde besvara. Den nyaste historien över börsen stöder emellertid inte denna tolkning, men avvisar eller nyanserar inte heller den med argument.²¹ Trots en berömligt flytande stil, förmår den inte heller i övrigt höja sig över parametrarna för en

¹⁹ Författaren Paavo Haavikkos historik över folkpensionsanstalten, *I bräschan för medborgartrygghet. Folkpensionsanstaltens fem årtionden 1937–1987* (1989, på fi. föregående år) kan kritiseras för samma brist. FPA har spelat en viktig roll som finansiär av speciellt den statliga industrin, kraftverken och delvis rederiverksamheten, men detta framgår inte i boken. Boken kan ha skönlitterära förtjänster, men ur den företagshistoriska forskningens egoistiska perspektiv är den rätt tunn.

²⁰ Juha Vaje, *Ensimmäinen suurfuusio. Rauma-Repolan muodostuminen* (1991).

²¹ Göran Stjernschantz, *På börsens berg- och dalbana. Helsingfors fondbörs 1912–1987* (1987, på fi. samma år).

välvillig festskrift. Historieverket om LSO, lantbruksproducenternas kartelliserade slakteriföretag, som är en del av den monopolhemsökta livsmedelsindustrin, förfaller – liksom så många andra arbeten i genren – till samma skötesynd.²² Kari Suistorantas arbete är egentligen just så bra som det kan bli inom den givna referensramen: bolagets uppkomst och utveckling har skildrats på ett kompetent sätt, men betydelsen och resultaten av kartelliseringen och konkurrenselimineringen droppar fram till läsaren endast i form av antydningar som väcker spekulationer.

Vid skrivandet av det statliga Valmet-bolagets historia har Nils Björklund blivit tvungen att lösa ett ovanligt svårt perspektivproblem. Som tidigare direktör i bolaget är han en aktör och som författare en iakttagare, som blivit tvungen att foga in sin roll som aktör i helheten. Fördelarna med dubbelrollen framträder i form av ingenjörens och företagsledarens suveräna sakkunskap. Nackdelarna består åter i en i och för sig aktningsvärd finkänslighet, som dock inte nödvändigtvis är en styrka när det är fråga om ett statligt krisföretag och om företagsledare som väckt politiska passioner.²³

Som forskningsobjekt är Valmet intressant. Man kan överhuvudtaget inte förstå storindustrins agerande om man inte tränger in i den illa kartlagda terrängen mellan ekonomi och politik. Det är man tvungen att göra om man vill undersöka Valmet, vars verksamhetssektor och ägostruktur (statlig aktiemajoritet) med starka band binder företags teknologiska och kommersiella komponenter till politikens sfär.²⁴

Björklunds historia över Valmet erbjuder också en mängd material för att få grepp om denna helhet. Samtidigt är den otvivelaktigt en imponerande skildring av metallindustrins utveckling i Finland och närapå en lektion i resultatrik strukturomvandling. Den mycket snabba konverteringen av försvarsmaktens vapensmedjor till kommersiell civilproduktion och skapandet av många produkter som förutsatte krävande utvecklingsarbete – från pappersmaskiner och skogstraktorer till olika slag av automationsinstrument – är också internationellt en intressant prestation. Den samlande och inträngande syntesen över statsföretagssystemet i Finland som en nationell bastion, som uttryck för industriell

²² Kari Suistoranta, *Lihan tähden kaikki ryö. Lounais-Suomen Osuusteurastamo 1913–1988* (1988). Till samma genre hör t.ex. Viljo Holopainen, *Metsästä maailmalle. Thomesto 1911–1986* (1987), som är en intressant beskrivning av ett familjeföretag som uppstod med skogssektorns expansion och sedan utvecklats till ett handels- och serviceföretag.

²³ Nils Björklund, *Valmet – asetehtaista kansainväliseksi suuryhtiöksi* (1991).

²⁴ Bland historieverken över statsföretag från de senaste åren kan man utöver Björklunds arbete nämna bl.a.: Timo Herranen, *Petsamosta Hankoon. Pohjolan liikenteen 50 vuotta* (1990), Jukka Jokinen, *Tykki taipui paperikoneeksi. Valmet Rautpohja 1939–1988* (1988), Asko Jämsen, *Halkometsästä sahoille ja soille. Vapo 50 vuotta 1940–1990* (1990), Markku Kuisma, *Kuparikaiwoksesta suuryhtiöksi. Outokumpu 1910–1985* (1985) och dess förkortade engelska version *A History of Outokumpu* (1989).

framstegstro, som objekt (och subjekt) för politisk makt, som främjare av social mobilitet och som överförare och utvecklare av teknologi väntar dock fortfarande på sin författare.²⁵

En ännu större brist är att man i den företagshistoriska litteraturen är tvungen att i högre grad läsa mellan än på raderna för att bilda sig en uppfattning om samarbetet och växelverkan mellan karteller, stat och företag samt om det allt mer korporativistiska styrningssystemets roll och verkningar.²⁶ Detta är uppenbarligen i stor utsträckning en följd av de institutionella villkor som berördes ovan och som även har förhindrat att man lyckats skriva synteser eller fördjupande specialundersökningar om den nationellt och internationellt intressanta tematiken.

Begränsningarna kan dock i någon mån överkommas när det är fråga om ett lämpligt undersökningsobjekt och en skicklig författare. Karl-Erik Michelsens historia om en liten klorfabrik i Äetsä öppnar överraskande intressanta perspektiv på industripolitiken i Finland, kraftfälten mellan storföretag, teknologiöverföring och -utveckling, de europeiska jättebolagens och de internationella kartellernas val av strategier (och följderna i periferin i Finland) och

²⁵ Handels- och industriministeriets roll i skärningspunkten mellan näringsliv, politik, regeringsmakt och statsbyråkrati kunde erbjuda ett perspektiv också på statsföretagssystemets utveckling. Ministeriets rätt färska hundraårsfestskrift, som innehåller förtjänstfulla översikter över utvecklingen inom industri, handel och energipolitik i Finland efter kriget, tar dock p.g.a. av infallsvinkeln inte upp denna problematik. Yrjö Kaukiainen, Erkki Pihkala, Kai Hoffman & Mauno Harjo, *Sotakorvauksista vapaakauppaan. Kauppaja teollisuusministeriön satavuotisjuhlakirja* (1988). William Ashworths *The State in Business 1945 to the mid 1980s* (1991) och G.A. Ambrosius' *Der Staat als Unternehmer. Öffentliche Wirtschaft u. Kapitalismus seit dem 19. Jahrhundert* (1984), vilka behandlar brittiska resp. tyska förhållanden, ger en antydning om att en historisk syntes över det finländska systemet skulle ha något att ge också den internationella diskussionen.

²⁶ T.ex. 90-årsfestskriften över Partek, som verkar på en sektor där koncentrationen är stark, har inte mycket att ge i detta avseende. Arbetet försöker bryta den traditionella företagshistoriens former och foga in skönlitteratur och intervjuer i det historiska materialet, men väcker även i övrigt trots många goda idéer och insikter motstridiga känslor: slutresultatet är mera moderiktig businesslang och skönmålning än seriös analys av företagets utveckling. Malle Jöever, *Partek. Mötet mellan världar* (1989, på fi. samma år). Jorma Kallennautios mera traditionella historia över andelshandelsrörelsen *Eka Suomessa. 128 osuusliikkeenä monialayhtiöksi* (1992), ger däremot intressanta ögonblicksbilder av konsumentrörelsens strävanden att motverka producentkartellerna, av hur den kooperativa industrin växte som en följd av arbetarrörelsens politiska styrka och möjligheter att påverka staten samt av den "revolution" genom vilken managers lösgjorde sig från ägandet, vilket ledde till omorganisering av OTK som drivits in i en djup kris.

de svåröverskridliga gränser som internationell politik och handel uppställde för företagsverksamhet.²⁷

Finnish Chemicals skapades på 1930-talet av en klorkartell bestående av den tyska jättekoncernen IG Farben, brittiska ICI och belgiska Solvay som ett uttryck för kartellens strävan att lugna marknaden, förhindra uppkomsten av finländska konkurrenter som kunde undergräva kartellbolagens ställning och att upprätthålla internationellt branschsamarbete i den atmosfär som uppstått till följd av Hitlers maktövertagande och hotet om ett storkrig. Redan bolagets tillkomst illustrerar hur företagens historia byggs upp av mångfasetterade, konfliktfyllda och svårspårade kraftladdningar. Det är en av företagshistoriens mest centrala uppgifter att synliggöra denna fördolda dynamik.

Företagshistoria som Finlands historia

Den lilla klorfabriken och kanske ännu tydligare många storföretags historia visar hur oupplösligt företagsverksamheten är sammankopplad med samhällsutvecklingen i övrigt. Denna självklarhet kommer för den skull inte nödvändigtvis till synes i den bild som ges av Finlands "allmänna" historia. I den bildar företagen en märkligt isolerad ö, ett slags ekonomisk sfär eller underkapitel utan synliga anknytningar till den komplexa helheten, internationella relationer, kulturförändringar eller socialhistorien.

Orsaken ligger kanske främst i den företagshistoriska forskningen, som inte tillräckligt klart och övertygande förmått svara på de frågor som mest sysselsätter och fångslar människan: frågor om den mänskliga aktivitetens motiv och drivkrafter, makt och hegemoni, frihet och tvång. Därför kan utvägen och lösningen endast bestå i att forskningsinriktningen utövar självkritik och anlägger ett stramare grepp. Det är det första (om också inte enda) villkoret för att vägen skall öppnas mot hägrande mål. I all enkelhet består de i att integrera företagen och företagshistorien som en naturlig del av Finlands historia – och integreringen av Finlands historia som en lika naturlig del av Europas och det internationella systemets historia.

²⁷ Karl-Erik Michelsen, *Sähköstä ja Suolasta Syntynyt. Finnish Chemicals Oy Nokia Chemicals 1937–1987* (1989).

GRANSKNINGAR

Ett samfund vid havet och i slottets skugga

Henry Rask, med ett bidrag av Knut Drake, *Snappertuna – en kustbygds hävder I. Forn tid – 1809*. 604 s. Ill. Ekenäs 1991.

Kustkommunen Snappertuna hann vara en självständig kommun endast drygt ett sekel. Den har aldrig varit stor i fråga om befolkning eller hemmanstal, Henry Rask uppskattar att folkmängden nådde över tusen personer först omkring 1750. Trots det har trakten, tidigare som en viktig del av Karis socken, på många sätt varit exceptionell. Tidigare präglades dess liv av Raseborgs slott tills detta övergavs år 1553. Rask behandlar slottets betydelse för riket och lokalsamhället, medan Knut Drake behandlar dess byggnadshistoria på 50 sidor, som brutits in i Rasks text på ett lyckat sätt. Ett vittnesbörd om viktiga politiska tilldragelser – om vilka vi i och för sig vet ganska litet – är vapnen för rikets mest inflytelserika män och årtalet 1478 som huggits in i berget vid Sundsmunnen på Prästholmen. Sedan slottet övergivits grundades i området Raseborgs grevskap som tillhörde ätten Leijonhufvud.

Rask har tydligt varit entusiastisk inför uppgiften. Han väver mycket skickligt samman händelser på riks- och lokalplanet. Som en särskild förtjänst måste man räkna den detaljerade analysen av ortnamn och lokala traditioner. Med hjälp av de förra visar han, att traktens svenska befolkning härrör först från 1100- och 1200-talen och att invånarna ingalunda är vikingaättlingar som man någon gång romantiserande tänkt sig. Av den tidiga försvunna finska bosättningen återstår endast några få namn som i svensk mun förvanskats till nästan oigenkännlig form. De lokala traditionerna är åter inte mycket att bygga på. Berättelsen om tre furstar som skulle ha byggt tre borgar i Karis, är en internationell vandringssägen och urkunderna har inte mycket att berätta som kunde stöda berättelsen om Karl Knutssons förhållande till "Raseborgs ros", Kristina Abrahamsdotter.

Rask har valt en disposition som i hög grad avviker från den vanliga i modern lokalhistorisk litteratur. Han har för det första avstått från att numrera kapitlen, vilket otvivelaktigt ökar läsbarheten. Numreringen, som ibland kunde sträcka sig ända till 4–5 decimaler, var sannolikt ett lån från de akademiska avhandlingarna och avsåg kanske att betona den lokalhisto-

riska forskningens vetenskapliga karaktär, men är i de flesta fall helt onödig. Ett ännu mer personligt val är emellertid att Rask behandlar perioden 1550–1809 i huvudsak tematiskt. Det fungerar väl t.ex. i kapitlet 'Kyrka och församling', där han t.o.m. kan lägga fram en liten sensation. Predikstolarna i tre av kyrkorna i Karistrakten har målats av samma man; mera av hans verk avtäcktes i samband med restaureringen av Snappertuna kyrka inför dess 300-årsjubileum. På läktarskranket fick man fram apostlaporträtt, en grupp reformatorer och deras föregångare, mest förbluffande för Snappertuna florentinaren Savonarola. Rask lyckas första gången identifiera målaren som socknens klockare Gustav Gran.

Även om det tematiska framställningssättet är mycket njutbart i händerna på en god stilist som Rask, är jag inte säker på, att det är det bästa möjliga i alla avseenden. T.ex. underkapitlet 'Från armod till lyxkonsumtion' på 10 sidor går från 1500-tal till år 1800, vilket kan göra läsaren andfädd. På någon punkt hade man nog velat se en till tidsaxeln knuten helhetsbeskrivning av Snappertuna.

Rasks förtrogenhet med litteratur och källor är beundransvärd. Han använder t.o.m. de i lokalhistoria – liksom i annan forskning – ovanliga lagfartsprotokollen och 1700-talets domböcker, som vanligen verkat avskräckande p.g.a. omfånget. Det är direkt svårt att komma på ett arbete eller en källa som författaren inte skulle ha utnyttjat grundligt. En sådan har jag i alla fall lyckats finna och den må presenteras här, mera som upplysning för andra historiker som arbetar med Nylands och Tavastehus län än som kritik av Rask. Landshövding G.S. Gyllenberg utfärdade 1746 ett stående direktiv till underlydande tjänstemän att dessa en gång i året skulle utarbeta en berättelse över förvaltningsområdets ekonomiska förhållanden. Direktivet föll snabbt i glömska, men fogdars och städers berättelser har bevarats för hela länet åtminstone för några år. Materialet finns i Nylands och Tavastehus läns landskanslis ankomna brev och det ger t.o.m. mycket ingående upplysningar om jordbruks seder, seglation och andra näringar. På basen av dylika rapporter utarbetade landshövdingarna sedan sina riksdagsrelationer, av vilka forskarna i allmänhet använder enbart relationerna för riksdagen 1755-56 som utgivits av A. R. Cederberg:

När man tar del av Rasks noggranna och nyansrika arbete aktualiseras en fråga som diskuterats också tidigare. Hos oss har man redan i decennier som doktorsavhandlingsämnen accepterat olika korporationers, föreningars och inrättningsars historia. Varför inte lokalhistorier? I fråga om folkmängd motsvarar också en liten kommun väl en stor korporation och kommunen undersöks i allmänhet för en mycket längre tidsperiod, med användning av ett mångsidigare källmaterial och ur betydligt fler infallsvinklar än ett företag som är bundet till ett eller flera sektorer. Det är sant att det bland lokalhistorierna finns många rutinundersökningar, men det gäller förvisso också andra genrer av historisk forskning. Jag har själv vid flera tillfällen efterlyst en metodisk diskussion om lokalhistoria. Många lokalhistorier förefaller att

ha stelnat så att de följer ett visst schema. Snappertunas historia är ett utmärkt exempel på att det inte behöver vara på det sättet.

Rask har väl lyckats att fånga och skapa en snappertuna-identitet. Han har inte fallit för frestelsen att överbetona områdets betydelse inom Stor-Karis. Arbetet innehåller illustrativa kartor och diagram. Det förefaller som om trycket av de rikliga svart-vita illustrationerna på sina ställen skulle vara alltför mörkt. Den största bristen är emellertid bokens förskräckande pris, 470 mk, som kan leda till att den enbart pryder sommargästernas hyllor och förblir utom räckhåll för de egentliga snappertunaborna.

Ilkka Mäntylä

Stockholm som centrum för "riksens kraft"

Åke Sandström, *Mellan Torneå och Amsterdam. En undersökning av Stockholms roll som förmedlare av varor i regional- och utrikeshandel 1600–1650*, Stockholmsmonografier utgivna av Stockholms stad 102. 453 s. Stockholm 1990.

En svensk doktorsavhandling inleds gemenligen med att författaren anknyter till en internationellt gångbar teori som får styra undersökningen. Åke Sandström har haft modet att göra tvärtom. Han tar nämligen i sin undersökning av Stockholm som handelscentrum under perioden 1600–1650 inledningsvis avstånd från centralortsteorin eftersom han finner den föga användbar. Det samtida systemet av stapel- och uppstäder, inom vilket Stockholm var mest gynnad ort, är enligt honom en modell som "tydligare och enklare beskriver relationerna mellan städerna under 1600-talet än vad ett centralortssystem kan göra". Den teorianslutning som görs, nämligen till Immanuel Wallersteins världssystemteori, får anstå till det avslutande kapitlet.

Avhandlingen är den andra av i dag totalt fyra från projektet "Stockholm blir huvudstad" inom Historiska institutionen vid Stockholms universitet. Sandström kartlägger strömmarna av varor mot huvudstaden från deras ursprungsområden samt vilka varor som fördes vidare ut ur riket. Rikets handel med omvärlden växte explosionsartat och ändrade karaktär under perioden, och Stockholm var rikets främsta handelsstad, men kunskapen om stockholmshandeln under denna brytningsperiod har varit bristfällig. Det är den inte längre. Sandströms avhandling når dansk standard vad gäller

omfattning och arbetsinsats och är en lika välkommen som fullödlig fortsättning på Nils Fribergs *Stockholm i botteniska farvatten* från 1983.

Sandström har använt sig av det omfattande med ändå bristfälliga material som olika tullängder erbjuder. Materialet till en analys av regionalhandeln kan indelas i tre grupper. När det gäller tiden t.o.m. 1622 finns längder över slottstullen och norrlandstullen. Perioden mellan 1622 och 1643 måste så gott det går täckas med fragmentariskt bevarade längder över lilla tullen. I fortsättningen kan trafiken följas i de längder där hamnpenningen redovisas. Beträffande utrikeshandeln är forskaren hänvisad till längderna över stora sjötullen, som dock upphör redan 1622, och tolagen som man började uppbära 1636.

Materialet har sina brister. Den största svagheten är den omkring 15 år långa nästan helt källlösa perioden från början av 1620-talet till mitten av 1630-talet, en period under vilken de största förändringarna tycks ha ägt rum. Orsaken till källmaterialbristen är utarrenderingen av statens tullinkomster. All den handel som förekom finns inte nödvändigtvis registrerad i en källserie. Det omvända problemet finns också, d.v.s. att det i stockholmslängderna ingår redovisning av varuströmmar som aldrig gick genom staden. Sandström har varit tvungen att genomföra en ingående och av allt att döma klanderfri källkritik. Han kan bland mycket annat presentera en omfattande undersökning av hur tullväsendet och smugglingen utvecklades. Att det bräckliga rekonstruktionsunderlaget påverkar resultatet är varningens ord som Sandström upprepade gånger låter ljuda. Sammanhängande siffrerier som på ett exakt sätt skulle fånga hur olika aspekter av handeln utvecklades är en omöjlighet. Det som Sandström velat och även lyckats göra är att fånga trender och ange utvecklingslinjer. Han måste ibland ty sig till indirekta resonemang, såsom att på basen av hur resorna fördelade sig över seglationssäsongen eller fartygens dräktighet sluta sig till deras last.

Regionalhandeln behandlas områdesvis. Sandström urskiljer sex olika handelsområden. Två av dem, det södra och det östra, hade svagt utvecklade kommersiella kontakter till huvudstaden. Det södra bestod av Smålands och Östergötlands kustbygder, Öland och Gotland. Det östra utgjordes av Nyland och de inre delarna av Finska viken. När det gäller det sistnämnda området var kontakterna så svaga att det är värt frågan om det överhuvudtaget skall kunna ses som en region knuten till Stockholm. Det vara bara Ekenäs som upprätthöll en kontinuerlig kontakt. Under åren 1643–1650 anlände endast nio skutor från Viborg till Stockholm! Det var det inre, det västra och det botteniska området som gav mälardalen dess konsumtions- och handelsvaror. Västerifrån kom metallerna, från norr kom tjära i allt större mängder. Karaktäristiskt för det ellipsformiga inre handelsområdet, som sträckte sig ända till våra dagars Åboland, var livsmedlen – fisk men också boskapsprodukter. Inom området fanns inga formella hinder för allmogeseglation till Stockholm. Den blev följaktligen livlig tack vare att Bergslagen och Stockholm expanderade som konsumtionscentra. Från det

baltiska handelsområdet fördes spannmål och varor som var typiska inom den ryska marknaden – lin, lärft, hampa och läder. Till sin karaktär var det baltiska områdets handel inte renodlad regional- eller utrikeshandel. Den var både det ena och det andra.

Utrikeshandeln, framförallt exporten, behandlas vara för vara. Det svenska varuutbytet med omvärlden genomgick en strukturomvandling. Östersjöhamnarna, med Lübeck och Danzig i spetsen, som var de främsta mottagarhamnarna ännu i början av 1620-talet fick stryka på foten för Amsterdam. Exporten av metaller dominerade stort och stod i genomsnitt för fyra femtedelar av utförseln över Stockholm. Förädlingsgraden på såväl kopparn som järnet höjdes under perioden. Det gäller för övrigt också den viktigaste icke metalliska exportvaran, tjära, som mot slutet av perioden också såldes som förädlad till beck.

*

Avhandlingen är inte minst ett viktigt bidrag till kännedomen om den östra riksdelens historia. Sandström har på ett par undantag när lyckats mycket väl med att uttyda de ortnamn i Finland som förekommer i källorna och ge dem en korrekt svensk språkdräkt. Det borde vara en självklarhet att så är fallet, men är det inte, och detta faktum kan följaktligen framhållas som en förtjänst. Ingen är fullkomlig, allra minst med penna i hand. Sandström har strandat på ett klassiskt blindskär. Han skriver nämligen konsekvent Nykyrka för senare tiders Kaland i stället för Nykyrko. Nykyrka låg som bekant i Karelen. Det skulle inte förvåna om det är samma Kaland som i ett annat sammanhang i texten blivit till den föga kända orten "Kallais" (s. 41). Den geografiska terminologin i avhandlingen gör den tidigmoderna svenska statsbildningen största möjliga rättvisa. Riket bestod enligt Sandström av två riksdelar, en västlig och en östlig. Texten är kliniskt ren från vanskapelser som det "egentliga" Sverige eller "Sverige-Finland".

Språket är lättillgängligt, tuktat och ansat men inte utan en viss personlig krydda. Ett par mindre lyckade lösningar bör påtalas. Må vi i fortsättningen förskonas från "00-talet" som det decennium som föregår tiotalet! Att som författaren gör tala om "export" eller "import" inom rikets gränser bryter mot normalt språkbruk. När det gäller handeln inom det svenska väldet, såsom mellan de svenskkontrollerade områdena i Baltikum och Stockholm, kan det däremot försvaras.

Det har på ett undantag när inte varit möjligt för Sandström att utnyttja finskspråkig litteratur. Han har låtit översätta ett kapitel om stora sjötullen i *Veikko Kerkonen*s undersökning av kronans beskattning av finska städer 1614–1650. Större nytta skulle han av allt att döma ha haft av en översättning av avsnittet om stockholmshandeln i *Mauno Jokipii*s stora arbete från år 1974 om det ekonomiska livet i Satakunta under 1500- och 1600-talet. I motsättning till vad Nils Friberg påstod om Satakunta under

1500-talet framhåller Sandström hur missvisande det är att karaktärisera Satakunta som löst knutet till Stockholm. Att det är så det förhåller sig är ingen nyhet inom finländsk forskning. Jokipii kunde nämligen i sitt ovan nämnda arbete referera huvuddragen av Helka Mälkkis opublicerade genomgång av längderna över uppbörden av lilla tullen vid Blockhusudden år 1624 i syfte att klarlägga hela Finlands handel. Sandström karaktäriserar källaget som "maximalt ogynnsamt" när det gäller Satakunta, och Blockhuslängderna 1624 är också en av hans huvudkällor.

Finländsk lokalhistorisk forskning som finns tillgänglig på svenska har utnyttjats rätt väl. Ett undantag förvånar. Armas Luukkos brett upplagda *Vasa stads historia I* (1606–1721) från 1972 saknas nämligen i källhänvisningar och litteraturförteckning. Det fick konsekvenser för uppläggning och innehåll att Luukko i tiden arbetade på en undersökning om Österbottens handelsförbindelser på 1600-talet. Manuskriptet blev liggande i skrivbordslådan men har med hans egna ord "kommit till nytta vid utarbetandet av *Vasa stads historia*". Texten innehåller anmärkningsvärt mycket om Österbottens handel med Stockholm i allmänhet.

*

I undersökningen ägnas ingen större möda åt att problematisera de olika landsändornas produktionsförutsättningar och varierande omvärldsberoende. Sandström ägnar exempelvis inte den komplicerade frågan om Österbottens beroende av spannmålstillskott utifrån något intresse utan konstaterar bara kort att införseln till sin sammansättning inte avvek från övriga botteniska regioner. Beträffande Åland gör Sandström ett undantag i form av en fallstudie.

Ålänningarna förde fisk och boskap till Stockholm och Mälardalen. Utgående från boskapslängderna vill Sandström visa vad Stockholm som växande konsumtionscentrum kunde betyda för en region. Vart femtonde till tjugonde djur i de åländska ladugårdarna blev omsider mat på borden i Stockholm. Till skillnad från mycket av fisken fördes boskapen aldrig längre än till Stockholm. Vad fick ålänningarna i stället? De köpte spannmål, en del salt och litet järn inför återresan. Sandström har beräknat att pengarna räckte till att köpa närmare 4 000 tunnor spannmål varje år, vilket skulle innebära att var fjärde på Åland konsumerad tunna spannmål hämtades utifrån. Det som Sandström med hjälp av sina beräkningar kunnat fastställa måste ses som ett maximum. Ålänningarna kunde inte använda alla disponibla pengar till inköp av spannmål. Man behövde också pengar till annat, inte minst i sina centralmaktsrelationer – till kronoutlagor och för att skaffa fram båtsmän. Skatteskraven vreds om intill smärtgränsen under perioden, och Åland lades under båtsmanshåll. Det är tyvärr mycket litet som är känt om storleken på de båtsmanslegor som erlades.

Undersökningsområdet för fallstudien är något olyckligt avgränsat eftersom det var så heterogent. Förhållandena på fasta Åland kan svårigen jämföras med dem som var rådande inom skärgårdssocknarna. Det genomsnittliga behovet av extern spannmål täcker en i hög grad varierande verklighet. Som Sandström själv påpekar (s. 198) var andelen spannmål som kom utifrån störst i skärgårdssocknarna. Han kunde ha hämtat gott stöd för sitt påstående i Ragna Ahlbäcks avhandling om Kökar. Här övergav fiskarbönderna i slutet av 1500-talet helt och hållet åkerbruket till förmån för "ängsbruk" och boskapsskötsel. Gödseln kördes ut på ängarna som skulle ge maximal höskörd. Spannmål kunde man få utifrån i utbyte mot fisk, men inte hö.¹ Kökar låg inom det särpräglade område som omfattade Ålands östra skärgård och "Finska skären" på andra sidan Skiftet. Här var befolkningens omvärldsberoende extremt stort. Man var beroende av spannmål utifrån och måste följaktligen ha något att sälja, d.v.s. fisk eller boskapsprodukter. Produktionsomläggningen på Kökar utgör ett intressant bevis på att man inte tvekade att öka sitt beroende när det konsumtionscentrum som Mälardalen och Stockholm utgjorde expanderade.

Stockholms inre handelsområde sträckte sig ända till "Finska skären", d.v.s. socknarna Tövsala, Korpo, Nagu och Kimito. (Gränsen för det inre handelsområdet har ritats felaktigt i figur 27 på sidan 216. Kimito med Kyrkosunds skär, som enligt texten ingick, har blivit utanför eftersom gränsen dragits över Pemarfjärden och inte Halikkoviken.) Härifrån kom en stor del av saltfischen som konsumerades inom Mälardalen och Stockholm. År 1624 betalade fiskarbönder från Finska skären tull för inte mindre än 4 513 tunnor saltfisk i Stockholm, vilket var en tredjedel av den totala registrerade fisktillförseln. Korpo stod för hälften av denna mängd, vilket var lika mycket som hela Åland. År 1642 förbjöds allmogem österifrån att passera Stockholm för att sälja fisk och köpa spannmål i mälardalen. Varorna skulle i fortsättningen byta ägare i Stockholm, vilket i praktiken innebar att stockholmsborgarna kunde ta över denna handel. Sandström visar hur ålänningarna högeligen klagade över den begränsande nyordningen. Det tycks ha varit framförallt skärgårdsbönderna i Föglö, Kumlinge och Kökar som drabbades. Som det framgår av Georg Wittrocks undersökning tycks emellertid korpoborna ha varit de första att klaga, och även från annat håll i Finska skären försökte man protestera.² Om Sandström hade valt skärgårdssocknarna kring Skiftet som område för sin fallstudie hade han erhållit ett mycket mera homogent område än Åland och av allt att döma ett belägg

¹ Ragna Ahlbäck, *Kökar. Näringslivet och dess organisation i en utskärsocken* (Helsingfors 1955), s. 219–224.

² Georg Wittrock, *Regering och allmoge under Kristinas förmyndare. Studier rörande allmogens besvär*, Skrifter utgivna av K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala 38 (Uppsala 1948), s. 395, 455–456.

för vad som huvudstaden och Mälardalen som ett avlägset men ändå närbart konsumtionscentrum maximalt betydde för en region.

*

Kring början av 1640-talet bestod en tredjedel av det totala varuflödet till Stockholm av konsumtionsvaror. Införseln av konsumtionsvaror ökade 2–3 gånger under de två decennierna efter 1620. Exporten över Stockholm ökade drygt fyra gånger under 1600-talets förra hälft, och värdet på importen ökade cirka fem gånger. Det var av allt att döma så att Stockholm relativt sett inte expanderade som ort för utrikeshandeln, men staden bibehöll ohotad sin ledande position under en period när rikets rikets handel växte mycket kraftigt.

Vem var betjänt av ett kommersiellt centrum, ett förmedlande mellanled mellan exempelvis Torneå och framförallt Amsterdam? Sandström diskuterar avslutningsvis huruvida det fanns ett "självgenererande" drag i stockholmshandeln, d.v.s. om den stora varumarknaden skapade gynnsammare villkor för handel än i rikets andra städer. Vissa drag i regionalhandeln, såsom det faktum att österbottningarna valde Stockholm framom Åbo, talar för att det var så. För många gavs inga alternativ p.g.a. den statliga huvudstadsfavoriseringen. Summa summarum kan stockholmshandeln inom riket enligt Sandström knappast kallas självgenererande men nog genererande. När Stockholm hade uttömt sin naturliga växtförmåga stod statsmakten redo att hjälpa med reglerande politik som gynnade huvudstadens som kommersiellt centrum. Ett kapitalstarkt borgerskap som kontrollerade stora varuvolymer attraherade utlänningar, men de varor utlänningarna efterfrågade fanns nästan uteslutande inom det svenska riket. Det var varorna i sig, inte det faktum att de fanns koncentrerade på en ort som lockade köpmännen. Sandström finner det tvivel underkastat huruvida koncentrationen av handeln till huvudstaden var ägnad att öka omlandets totala produktion för världsmarknaden.

Den starka koncentrationen av regionalhandeln var resultatet av "en medvetet förd politik som syftade till att göra Stockholm till en internationellt sett konkurrenskraftig stapelstad". Eller som Axel Oxenstierna valde att formulera sig – "riksens kraft" skulle dras till Stockholm. Varför? Sandström diskuterar kort kronans intresse av att den perifera statsbildningen gavs en representativ fasad utåt mot Europa i form av en välutvecklad huvudstad men fäster störst vikt vid statens fiskala intressen. Om handeln var koncentrerad till en ort kunde kostnaderna för en effektiv kontrollapparat minimeras. Det är fråga om en faktor med stort förklaringsvärde som Sandström för fram, men den var knappast fullt så dominerande som han vill göra gällande. Det var också i kronans intresse att skapa förutsättningar för framväxten av ett tillräckligt kapitalstarkt borgerskap i rikshuvudstaden. Den svenska

maktstatens behov av ett huvudstadsborgerskap med en kapacitet att involvera sig i ekonomiska transaktioner med kronan torde ha varit stort. Stockholm var örlogsflottans huvudort, och huvudstaden var centralort för krigsrustningarna. Kronans behov var i hög grad lokaliserade till denna stad. En analys på aktörsnivån av det handlande stockholmsborgerskapet samt av den svenska centralmakten som kommersiell motpart saknas inom forskningen. Tack vare Sandströms undersökning av varuströmmarna och Stockholm som mest gynnad handelsort finns nu de yppersta förutsättningar för en sådan undersökning. Det är hans uttalade förhoppning att så skulle vara fallet.

Nils Erik Villstrand

Brott och rättsskipning i det agrara Sverige

Jan Sundin, *För Gud, Staten och Folket. Brott och rättsskipning i Sverige 1600–1840*. Rättshistoriskt bibliotek. Fyrtiosjunde bandet. 512 s. Lund 1992.

Under det senaste årtiondet har det bland historiker i olika länder funnits ett ökat intresse att genom rätts- och brottshistorien undersöka det förindustriella samhället. Undersökningarna har inte gällt enbart brottsstrukturen och förändringarna i denna eller rättsväsendet, utan man har använt rätts-historiska källor också för att undersöka människors mentalitet och samhällets socialhistoria. Bl.a. i Sverige har forskarna under senare tid varit väl framme på detta område: Jan Sundin, Eva Österberg, Marja Taussi Sjöberg, Dag Lindström, Johan Söderberg, Maria Ågren, Kenneth Johanson och Rolf Thunander har i större undersökningar eller artiklar använt sig av hovrätternas och underrätternas protokoll samt av saköreslängder.

Jan Sundins bok *För Gud, Staten och Folket* är en slutrapport från ett forskningsprojekt som behandlat brottsligheten från början av 1600-talet till mitten av 1850-talet. Undersökningsområdet har bestått av Linköpings stad och det omkringliggande Gullbergs härad samt från senare delen av 1600-talet till 1839 Härnösands stad och Säbrå tingslag i Ångermanland och för vissa tidsperioder Östra Göinge härad i norra Skåne. Till den del som behandlar början av 1600-talet bygger undersökningen på domböcker och fr.o.m. 1680-talet i huvudsak på stickprov från saköreslängder och Lin-

köpings stads stämmingslistor. Förutom det material som härstammar från underrätterna har Sundin använt sig av protokoll från Göta hovrätt och som jämförelsematerial tidigare internationella och svenska undersökningar. Undersökningen behandlar alla brottskategorier och från vissa tidsperioder även civila tvistemål.

Författarens uppgifter att hans huvudsakliga syfte har varit att undersöka brottmålen struktur och hur brotten behandlades vid några lokala domstolar i Sverige från början av 1600-talet till mitten av 1800-talet. Han tangerar även frågeställningar som till sin karaktär snarare är social- än rättshistoriska: "Vilka uppgifter hade då dessa lokala domstolar i Sverige? Hur påverkades de av förändringar av politisk, religiös, ekonomisk och social natur? På vilket sätt speglar domstolsprotokollen människornas villkor och liv i äldre samhällen?"

Den största behållningen av Jan Sundins undersökning har man av analysens långa tidsperspektiv och den beskrivning han ger av brottskategoriernas allmänna drag och utveckling. Genom att han utrett brottsstrukturen under hela undersökningsperioden samt svarandenas och kärandenas sociala bakgrund kan man testa hur väl internationella teorier om brotts- och samhällsutvecklingen passar in på det svenska materialet. Författaren lyckas visa att den ofta upprejade modellen att brottsligheten i allmänhet utvecklades från vålds- till stöldbrott inte gäller för hans undersökningsområden. Under tidsperioden minskade faktiskt brotten mot liv, men den lindrigare fysiska brottsligheten avtog inte: människorna tilltygade varandra på samma sätt både i början och slutet av undersökningsperioden. Inte heller i fråga om stöldbrotten kan man iakta en klart stigande trend. Stölderna var närmast beroende av ekonomiska konjunkture: i samband med missväxt- och hungerår steg antalet, medan behovet att stjäla blev mindre under goda år. I Sverige finns det alltså inte nödvändigtvis något samband mellan stölder och våldsbrottslighet. Å andra sidan fanns det ofta ett samband mellan våldsam beteende och egendomskonflikter.

Däremot skedde det en förändring av misshandlarnas och de misshandlades sociala ställning. Under 1500-talet och i början av 1600-talet hände det ofta att aktade bönder och borgare hade deltagit i konflikter med våldsam utgång. Under det krigiska 1600-talet var också soldaterna och militärpersonerna i allmänhet en störande grupp i det svenska samhället. Antalet konflikter där den ena parten fick sätta livet till ökade genom att befolkningen i stor utsträckning hade tillgång till vapen. Inom de högre samhällsskikten blev våldsbrott mindre vanliga under 1700-talet; som parter i de våldsamma konflikterna i början av följande århundrade förekommer i huvudsak landsbygdens obesuttna och städernas "lösa" invånare. "Medelklassen" skötte sina konflikter civiliserat utan knytnävar; våldet blev en företeelse som närmast kännetecknade de nya proletära skikten.

Den ovannämnda utvecklingen sätter Sundin i samband med de förändringar som inträffade i rättskipningen, ekonomin och samhällets befolk-

ningsstruktur. I början av 1600-talet var syftet med rättsprocessen ofta inte att straffa, utan att åstadkomma förlikning mellan två parter från samma samhällsskikt. Straffen var i allmänhet milda eller sedan i undantagsfall ytterst stränga, eftersom samfunden strävade till att antingen uppnå förlikning eller att genom stränga straff gallra ut oförbätterliga störande element. Genom nämndemännen och edsgärdsmännen utövade lokalsamfundet ett betydande inflytande på domarna och rättsskipningen. Genom domarna försökte man alltså snarare att åstadkomma förlikning inom lokalsamfundet än att strängt följa lagen. Inom detta system var heder och ett gott rykte ytterst betydelsefulla faktorer: vid behov försvarade man dem lätt med fysiskt våld.

Heder och pålitlighet var också förbundna med ekonomin, ty avtalen ingicks ofta muntligen i närvaro av vittnen. Om det uppstod oenighet brukade man ofta lindrigt våld: trätobroderna gav varandra örfilar, sämja uppnådde man i tingsstugan där de inblandade dömdes för våldsamhet.

Under 1600- och 1700-talet skärpte kronan sitt grepp om den lokala rättsvården. Tingsprotokollen skulle skickas till hovrätterna, som granskade att domarna överensstämde med lagen och inte hade utfärdats på basen av lokal sedvänja. Hovrätterna utbildade jurister och lagläsare: den lokala rättsskipningen övergick långsamt från lekmän till professionella. Strafflagen var förankrad i Mose lag, vilket innebar att underrätterna t.ex. alltid dömde den som gjort sig skyldig till enkelt hor eller grov stöld till döden. Nästan lika regelbundet mildrade hovrätten domarna till stränga bötesstraff.

Centralmakten använde i allt högre grad underrätterna för att förverkliga sina egna syften på lokalplanet. De stränga straffen hade en avskräckande effekt och bönder och borgare bötfälldes för att de bröt mot olika stadganden och bestämmelser. Samtidigt blev det allt vanligare att man ingick skriftliga avtal. De konflikter som uppstod kring dessa löstes allt oftare i rätten och inte med knytnävsolitik.

Kyrkans sedelärande undervisning och kronans åtstramad kontroll började samtidigt utöva inflytande över landsbygdens och städernas bofasta befolkning. Böndernas och borgarnas inställning till våldet förändrades alltså vid samma tidpunkt som den obesuttna befolkningen började växa. Kyrkan, kronan och de lokala eliterna fann ett gemensamt objekt för sedes- och rättskontrollen. I början av 1800-talet hade de lokala rätterna förvandlats från fora för förlikning till redskap för kontroll av den lösa befolkningen. Våld och "dåligt uppträdande" hade blivit företeelser som i huvudsak endast utmärkte de sociala marginalgrupperna.

*

Jan Sundins undersökning registrerar de övergripande förändringarna och trenderna inom rättspraxis och samhälle i Sverige. Undersökningens långa tidsperspektiv och omfattning medför givetvis att många slutsatser förblir

på en tämligen allmän nivå. I fråga om flera brottskategorier framför författaren utgående från sitt källmaterial intressanta idéer och tolkningar om förhållandet mellan brottsligheten, rättspraxis och den samhällsliga utvecklingen, men det breda perspektivet medför att han inte kan borra djupare i den lokala rättsbehandlings särdrag, undersökningsområdets samhällsförhållanden och sociala struktur. Undersökningens tidsperspektiv och struktur medför även att företeelser i anslutning till flera brottstyper endast vagt anknyts till de juridiska förändringarna: under 250 år skedde stora förändringar inom juridiken i allmänhet och särskilt i fråga om process- och strafflagen. Först då den fortsatta forskningen beaktar dessa drag kommer man att kunna testa hur allmängiltiga Sundins slutsatser är.

I början av undersökningen betonar författaren att det inom lokalsamfundet på olika håll i landet finns gemensamma faktorer som verkar under bestämda historiska betingelser och att man inom lokalsamhället tillämpade samma grundprinciper då man tog ställning till dessa faktorer. Detta stämmer i och för sig, men framhävandet av de gemensamma dragen kan också leda till att forskaren hamnar i en vargfälla, som skapas av det rättshistoriska källmaterialet och svårigheterna att tolka det. Under 1600- och 1700-talet gällde samma lag både inom rikets centrala delar och i de avlägsna bygderna i Savolax och mellersta Finland, vars ekonomiska och sociala struktur skilde sig från varandra, men där domstolarna baserade sin verksamhet på en och samma lag. Det är möjligt att rättskällorna, särskilt saköreslängderna, berättar om en enhetlig rättskipning, och inte om sätten att lösa problemen inom lokalsamfundet, deras ekonomi, sociala relationer eller mentaliteter. I synnerhet då man använder rättsmaterial för socialhistorisk forskning krävs det att man söker stöd av annat källmaterial eller att man åtminstone noggrant utnyttjar domböckerna.

Genom att kombinera uppgifter från saköreslängder och kyrkliga källor kan Sundin för 1700-talets del påvisa en utveckling som man känner till även från Finland, d.v.s. att kronans kontroll av dem som gjort sig skyldiga till lönskaläge först avtog beträffande männen och sedan beträffande kvinnorna. Med hjälp av internationella jämförelser kan han visa att de världsliga domstolarnas övervakning av sedlighetsbrottsligheten i Sverige var strängare än på de flesta andra håll i världen.

Sundins tolkningar kring sedlighetsbrottsligheten under 1600-talet avviker från dem som framförts i Finland. I fråga om den allt strängare kontrollen av föräktenskapliga förbindelser och kriminaliseringen av lönskaläge betonar han kyrkans inflytande och roll. Det stämmer i och för sig att kyrkan på ett framträdande sätt var med och krävde skarpt övervakning och vid behov var redo att fatta den världsliga maktens hjälpande hand. Åtminstone inom de två finska stiftet framstår uttryckligen kronan som "primus motor", det var den som krävde att man strikt skulle följa sedlighetsnormerna och konsekvent försökte ställa syndarna inför världslig domstol. Niels Bielke, som år 1623 utnämndes till generalguvernör i Finland, var missnöjd

med biskop Erik Sorolainens verksamhet inom Åbo stift. Detta berodde delvis på att biskopen just i fråga om sedlighetsbrotten förbigick de världsliga domstolarna och det enligt gammal sed endast var kyrkan som utdömde bötesstraff. Under den krigsfyllda stormaktsperioden strävade regeringen att förenhetliga förvaltningen och rättsväsendet, vilket bl.a. innebar att man försökte begränsa och kontrollera kyrkans domsrätt. Denna tendens framträder tydligt i 1686 års kyrkolag som fastslog att kyrkliga straff alltid förut-satte utslag även av en världslig domstol.

Åtminstone inom Borgå härad framhövdes kronans roll också på lokal nivå. Den undersökning jag utgående från domböckerna 1660–1690 utfört visar att det uttryckligen var kronans representanter som strävade att behandla de "osedliga förbindelser" i en världslig domstol. Kyrkoherdarna och kaplanerna var ibland redo att för kronans tjänstemän dölja t.o.m. enstaka fall av hor och att uppbära endast kyrkliga böter av de skyldiga. I Finland varierade emellertid prästerskapets och civiltjänstemännens iver att tillsammans eller var för sig övervaka kyrkotukten från ort till ort och under olika tidsperioder.

Beträffande sedlighetsbrottsligheten kan också källorna leda in forskaren på fel spår: de består av officiella handlingar, av vilka domböckerna dessutom skickades in för att granskas av hovrätten. Rättsmaterialet framställer alltid lönskaläge som en stor synd och ett betydande brott, fastän lokalsamfundet i verkligheten godkände vissa former av föräktenskapliga förbindelser. Myndigheternas sociala kontroll och den sociala dom lokalsamhället utdelade sammanföll inte alltid. Lokalsamfundet fördömde inte nödvändigtvis lönskaläge eller mödrarna till utomäktenskapliga barn moraliskt och ett utomäktenskapligt barn innebar inte heller en katastrof för sina föräldrar. Åtminstone i Finland hade allmogen ännu inte på 1680-talet tillägnat sig kyrkans och kronans sexualnormer eller anpassat sig till hustavlans värld.

De tolkningsskillnader recensenten ovan antytt grundar sig förmodligen på att kyrkans och kronans fostran började verka betydligt tidigare i Sverige än i Finland och att kyrkan inom samhällets högre och lägre nivåer intog en mera framträdande ställning i rikets centrala delar än i Finland.

De nuvarande statsgränserna kan förvirra både finländska och svenska forskare då man behandlar tiden före 1809. Då kollegerna i grannlandet ur ett samhällsperspektiv undersöker rätts- och brottshistorien glömmar de ofta att de finska landskapen var en del av det svenska riket. Helhetsbilden av "brottsligheten och rättsskipningen" i Sverige förblir ofullständig om man förbigår den östra riksdelens och den forskning som utförts i Finland. Detta gäller särskilt då man genom brotts- och rättshistorien undersöker agrarsamhället. I Finland började historikern Pentti Renvall redan på 1940-talet undersöka 1500-talets samhälle utgående från saköreslängderna och brottsligheten. Hans arbete har förts vidare av Yrjö Blomstedt och Heikki Ylikangas, av vilka den senare även utvecklat forskningsmetoderna. Pia Letto-Vanamo har undersökt advokatväsendets uppkomst och Anu Pyl-

käna kvinnornas rättsliga ställning i 1600-talets Finland. Jan Sundin har använt sig av Ylikangas' och Jukka Kekkonens undersökningar, men det finns även andra undersökningar och statistiskt material om brottsstrukturen i Finland under 1500-, 1600- och 1800-talen.

Att man i Sverige relativt sällan använder sig av undersökningar som utkommit i Finland beror givetvis på språkmuren: få svenska historiker behärskar finska. De undersökningar som publiceras i Finland innehåller emellertid ofta ett sammandrag på något internationellt språk och att lära sig de grundläggande termerna i anslutning till brottsstrukturen kräver inte särskilt stora kunskaper i finska. I Finland borde man å andra sidan tänka på vilket språk undersökningarna publiceras på, ty de forskare i Finland och Sverige som undersöker agrarsamhällets brotts- och rättshistoria befinner sig med tanke på källmaterialet ofta i en bättre ställning än sina europeiska kolleger. Material som på andra ställen har förstörts finns bevarat i Finland, och Sverige.

Jan Sundins undersökning innehåller ett omfattande nytt kvantitativt material samt intressanta idéer om rätts- och brottshistorien som säkert kommer att utvecklas av den kommande forskningen. Till undersökningens starka sidor hör även de internationella jämförelserna. Från finländsk synpunkt är det också viktigt att han har undersökt både stadssamhällen och landsbygd, ty i Finland saknas undersökningar om brottsligheten i städer nästan helt.

Seppo Aalto

Den ryska standardbiografen över Peter den Store

N. I. Pavlenko, *Petr Velikij*. Mysli. 592 s. Moskva 1990.

Peter den Store torde vara den ryske härskare som starkast påverkade Sveriges historiska öden och indirekt också Finlands, fastän i mindre grad än hans senare efterträdare Alexander I. Dessutom är Peter den ryska tsar som både under sin livstid och efteråt, fram till våra dagar, starkast uppmärksammas i väst. Således finns det på svenska flera skildringar av Peters liv och verk, mest översatta, inte minst från ryska (Tarle, Porfir'ev). På 1980-talet utkom på svenska biografier över det ryska kejsarrikets grund-

läggare av amerikanen Massie (1980, cirka 900 s.) och fransmannen Troyat. Den västliga historievetenskapens intresse för tsaren har varit så stort, att det nuförtiden även finns *historiografiska* verk om hans reformer (dansen Hans Bagger 1979), om hans ryska image, den vetenskapliga publicistiska (rysk-amerikanen Rjasanovsky 1985) och konst-litterära (polsk-amerikanskan Gasierowska 1979).

Både Bagger och Rjasanovsky (p. 299–302) hänvisar till Moskvaprofessorn Nikolaj Pavlenkos Peter-biografi från sjuttioalet, två gånger utgiven i den populära och eftersökta serien "Žizn' zamečatel'nyh ljudej". Författaren, (som egentligen är ekonomhistoriker och numera emeriterad) är idag den bästa kännaren av Peters liv och tid; även hans biografier över Peter den Stores "fågelungar" med Aleksander Men'sikov i spetsen får beröm. Därför finns det flera skäl att uppmärksamma författarens nya Peter-biografi: verket utgör en vetenskaplig biografi, är betydligt större än Pavlenkos föregående bok, innefattar polemik med författarens kolleger och är försedd med en mycket utförlig notapparat. Vidare uppvisar den vissa drag, vilka torde vara typiska för den äldre generationen av sovjetryska historieforskare under perestrojkans Sturm- und Drangtider, den markerar så att säga den historiografiska revisionens inriktning och gränser. Sist men inte minst är boken fri från den förut oundvikliga förhandscensuren. Äntligen skriver sovjethistorikern vad han verkligen menar!

Först något om verkets källunderlag. Pavlenko har sysselsatt sig med epoken och framför allt med dess ekonomi under hela sitt långa arbetsliv. Han behöver inte belägga vartenda påstående med noter. Ändå visar notapparatens, att författaren flitigt har utnyttjat det mesta av det tryckta ryskspråkiga materialet (utom Lotman-skolans semiotiska Peter-studier), vissa handlingar i moskvaarkiv, men ingen källa och bara två bearbetningar på *främmande* språk, inkl. den grundläggande västtyska Peter-biografen av R. Witttram (1964). Skrifter utgivna före 1917 års revolution dominerar i litteraturförteckningen och vittnar om forna ryska historikers produktivitet: utgivningens av Peters papper, som påbörjades under förra seklet, har under sovjettiden bara nått fram till året 1712. Mest beklagligt är, att Pavlenko ignorerar både de ovan nämnda *nyare* historiografiska översiktsverken och till och med vissa ryskspråkiga (Kan 1959, Vosgrin 1981, Bagger på ryska 1985). De svenska finansernas historia av ryssen Berendts' (1890), Stilles krigshistoriska studie från seklets början och t.o.m. Fryxells *Berättelser* är aktuell forskning för Pavlenko. Han torde inte ha en aning om t.ex. Hattons Karl XII-biografi, om Michael Roberts studier om stormaktstiden, om Villius', Baggers, Claes Petersons, Peter Englund's forskningar. I detta hänseende delar och t.o.m. tillspetsar boken den äldre sovjetiska Rysslandsforskningens inskränkthet: den yngre generationens utåtvända inställning och språkliga överlägsenhet framgår av V. Vosgrins *Rossija i evropejskie strany v gody Severnoj vojny* 1986 samt P. Krotov's artikel om skapandet av den ryska linjeskeppsflottan under Peter

(*Istoritjeskie zapiski* 116, 1988). För övrigt saknar boken både förord och avslutning – författaren har därmed undvikit ett ingående ställningstagande till det petrinska reformverkets förutsättningar och senare öde. Ämnets avgränsning skiljer boken från Ključevskijs klassiska föreläsningar (översatta både till engelska och tyska) och från Wittrams tungvägande *Peter im Seiner Zeit*. Den ryska forskningen utnyttjas som sagt flitigt, men får ingen allmän utvärdering annat än genom förtigande: sovjetiska forskare, vilka författaren tycker illa om, ignoreras helt enkelt: T. Krylova, de i Finland bäst kända G. Nekrasov och I. Šjaskolskij, bland åttiotalets författare den nyligen avlidne N. Molčanov – en begåvad expert på 1900-talshistoria, som 1984 utgav en välskrivna kompilorisk *Diplomatija Petra I* (1984) i Massies stil.

I motsats till både Molčanov, Massie och den notoriskt produktive Troyat är Pavlenko som sagt expert på tsarens liv och tid. Han struntar i breda övergripande beskrivningar, i spännande avvikelser, han anstränger sig knappast att underlätta ämnets förståelse för en lekman. Han använder genomgående 1700-talets geografiska beteckningar, civila och militära titlar utan att förklara dem, citerar ryska primärkällor i nästan ursprungligt skick. Pavlenkos styrka ligger i hans förtrogenhet med de ryska primärkällorna och därför i omdömenas självständighet, i framställningens levande, konkreta och engagerade karaktär, inte minst i träffsäkra personliga karakteristiker av tsarens ryska samtida. Pavlenkos polemik är saklig, men godtycklig, gäller vissa konkreta frågor, men förbigår andra måhända viktigare. Hans inställning är oftast skeptisk, missstrogen, tillnyktrande. Mycket sämre lyckas författaren med att framställa den utländska miljön, att undvika sakfel med hänsyn till Västeuropas geografi o.s.v., att på rätt sätt presentera tsarens västliga partner och motståndare (Karl XII, Stanislaus I). Här bara ett par exempel: det karolinska kanslikollegiets ombudsråd tolkas av Pavlenko som justitieombudsman – en skapelse av regeringsformen 1809 (s. 467 – jmf. Claes Peterson, *Peter the Great's Administrative and Judicial Reforms*, Stockholm 1979, p. 384). Tsarens agenter lyckades 1718 att föra ut en antik Venus-staty från Rom i utbyte mot att "St. Birgittas relikier överlämnades åt Vatikan" (? s. 529).

Verkets uppbyggnad verkar för ostrukturerad i jämförelse med både Ključevskijs föreläsningar, Wittrams dubbelband och Massies bestseller. På "Barndom och ungdom" följer "Azovfälttåget" och "Den stora ambassaden". Därefter beskrivas "De första reformerna" och "Den nordiska alliansens tillkomst". Följande sex kapitel – c:a 200 sidor – handlar om Det stora nordiska kriget till och med Poltava ("Narva" – "Krigets börda" – "I väntan på invasionen" – "Lesnajaslaget" – "Mazepas förräderi" – "Poltava"). Sedan följer "Tragedin vid Prutfloden", "Värjan och pennan" (d.v.s. militära och civila aktiviteter), "Familje- och trontragedin" (arvprinsens affär), "Krigets triumfala avslutning", "Den ryska byråkratins ursprung", "Det allmänna goda" (tsarens ideologi), "Sankt Petersburg" samt "Livets sista år".

Det rikt illustrerade verkets omslag smyckas betecknande nog av dubbelörnen. Både citat och hänvisningar till marxismens grundläggare och sympatyttringar med det arbetande folket, med massorna framträder knappast i den Peterbiografi från den gorbatjovska glasnost'-tiden. Äldre historikers uttryck "den upproriska pöbeln" är åter i bruk (s. 187). Kriteriet för en bedömning är snarare en historisk handlings syfte – för eller emot europeisering – än klasskaraktär – adeln eller bönderna, tsaren eller folkets massa. Likaså tonas den sociala innebörden av Peters politik ned: både hans föremåls omsorg om och skydd av köpmannaståndet – mot den ekonomiska materialisten P o k r o v s k i j – och tsarens adelsvänlighet – mot den gängse meningen inom senare sovjetisk forskning. Statens "allmänna väl" – den mogna Peters högsta mål – belastade även adeln med nya tunga skyldigheter.

Författaren är som sagt snarare böjd för en nedsättande värdering av det historiska Rysslands nivå och prestationer: här anknyter han mera till Solov'ev, Miljukov och Pokrovskij än till sina sovjetiska kolleger. Om Rysslands 1600-tal menar Pavlenko, att landets efterblivenhet snarare tilltog än avtog (s. 40). Måttfullheten behåller förf. även vid värderingen av sin älskade hjälte: tsarens laster och fel, hans fysiska lyten (inkl. den sista sjukdomen – uremin), kulturella brister och sociala inskränkthet, ståndskonservatism varken förskönas eller förtigs. Flera gånger uppmärksammas Peters grymhet, besatthet av drakoniska straff, hans personliga deltagande i förhör under tortyr (även den egna sonens – s. 406) och i avrättningar, hans besatthet med småsaker.

En svaghet förenar ändå Pavlenko med den stalinska och efterstalinska Rysslandshistorien, t.ex. med både den store Tarle och våra samtida Nekrasov och Šjaskolskij: moralkriterier gäller vid bedömningen av tsarens motståndare, men kastas åt sidan när det handlar om Peters egna aktioner. Således lovprisas det sluga ryska sövandet av svenskarnas vaksamhet under förberedelserna för den nordiska alliansen, men inga starka ord sparas när det gäller "Judas Mazepas" hemliga brytning med tsaren. Pavlenkos storryska avsky för den ukrainska nationalismen framträder här mycket tydligt. Både på slagfältet och vid förhandlingsbordet tar författaren tsarens parti så blint, att den andra sidans egennyttan och opålitlighet framträder mycket starkare än ryssarnas. Trolösa och lömska är samtliga potentater utom Peter och hans företrädare; Karl XII är krigisk, inställd främst på krigföring, men inte Peter som för krig nästan mot sin vilja (ss. 146–147, 171, 200 o.a.).

Ändå frågar man sig, varför inte bara en rysk patriot som Pavlenko, men också Voltaire, Wittram och Massie tävlar med varandra i begeistring för Peter och tar Rysslands parti mot Sverige. Karl XII:s stat var dock mycket mer civiliserad än till och med Peters reformerade rike. Saken förklaras av den objektiva innebörden av respektiva krigsföring. En eventuell seger för Karl XII skulle ha förevigat Rysslands, det vill säga Europas östra hälfts halvasiatiska tillstånd och historiska eftersläpning. Tvärtom främjades Euro-

pas framsteg av Peters seger utan att den hämmade Sveriges (och inte minst Finlands) samhällsutveckling under den efterföljande frihetstiden. Därför sammanfaller Pavlenkos höga uppskattning av Peters reformverk med den dominerande ståndpunkten bland västliga historiker. Tsaren påbörjade Rysslands europeisering, förvandlade riket till en europeisk stormakt med en reguljär armé, en modern örlogsflotta och en unificerad och hierarkisk byråkrati. Först under Peter blev den ryska halvasiatiska despotin ett absolutistiskt envælde. Betecknande nog är Pavlenko helt främmande för den anti-petrinska strömkantringen (som framhävt den petrinska totalitarismens likhet med både stalinism och hitlerism!), vilken utmärker t.ex. hans yngre kollega V. Vosgrins historiska publicistik (se V. Vosgrin. *Norden i russisk historie*, Oslo 1991, s. 10, skriftserien *Norden i Europa*).

Pavlenkos digra bok kröner på sätt och vis hans forskning om Peter den Stores tid. Boken inleder förhoppningsvis en rad tsarbiografier. Det saknas fortfarande moderna ryska vetenskapliga livsskildringar om t.ex. Katarina II, Alexander I och II. Ändå, kan man, att döma av Pavlenkos livsverk, knappast vänta sig att äldre ryska forskare skall revidera sina historiska åsikter, snarare en uppriktigare och friare framställning av dessa samt en allt bättre täckning av ämnen och företeelser som tidigare undveks.

Aleksander Kan

Gustaviansk förvaltningshistoria

Peter Nordström, *Reformer och rationalisering. Kung, råd och förvaltning under tidig gustaviansk tid, 1772–1778*. Acta universitatis stockholmiensis, Stockholm studies in history 44. 229 s. Almqvist & Wiksell International, Stockholm 1991.

Under 1980-talet bedrevs en relativt aktiv forskning rörande svenskt 1700-tal med stark betoning särskilt på frihetstiden. Peter Nordström har sålunda i sin doktorsavhandling om den gustavianska epokens statliga förvaltning fördjupat sig företeelser, vars historiska betydelse fram till våra dagar har färgats av C. T. Odhners över hundra år gamla verk *Sveriges politiska historia under konung Gustaf III:s regering* (del I utkom 1885).

Författarens syfte har varit att skapa en helhetsbild av ärendenas behandling inom rikets centrala förvaltning från 1772 års statskupp fram till 1778 års riksdag. Han har utrett förvaltningens organisation, arbetsprocesser och

beslutsfattande och därtill belyst förändringarna i förhållande till läget under frihetstiden. Bland infallsvinklarna kan nämnas förvaltningens specialisering och arbetsfördelning. Som typfall används verksamheten i riksrådet, inom kansli- och handelskollegierna, statskontoret, kommittéerna samt landshövdingarnas tjänsteutövning.

Nordströms undersökning förstärker den vedertagna uppfattningen att personliga förbindelser spelade en central roll i Gustav III:s förvaltningssystem. Det fanns sålunda riksråd av två slag: å ena sidan kungens betrodda och å andra sidan män i ledet, på vars lott föll att sköta rutinärendena. De personliga relationernas betydelse accentuerades speciellt i skötseln av statens finanser, när statskontoret miste en stor del av sitt inflytande till förmån för den år 1773 grundade handels- och finansexpeditionen. Via dess ordförande Johan Liljecrantz fick kungen effektivt kontroll över statsmedlens användning – låt vara att bl.a. Liljecrantz' i sina memoarer uppgav att många av Gustavs plötsliga och förhastade beslut fattades utan rådplägning.

Nordström påvisar i sin utredning av beredningen av initiativ från fältet att t.ex. behandlingstiden, från landshövdingens brev fram till beslutets fattande, var avgjort kortare under tidigt gustavianskt styre än under slutet av frihetstiden. Den uppskrivade takten gjorde sig även gällande i handelskollegiet där ärendena i början av 1700-talet hade stockat sig och fastnat. Detta sammanhänge naturligtvis med att ständernas övervakning hade bortfallit, men även med att kungen och kollegierna i princip var ense om behovet av någon form av liberalisering av ekonomin.

Författaren framlägger även övertygande bevis att effektiviteten ökade inom kommittéerna. Dylika – närmare bestämt 15 stycken – grundades i rask takt mellan augusti 1772 och slutet av följande år. Deras arbetstakt var emellertid av helt annan klass än vad fallet vanligtvis hade varit under frihetstiden; under de första gustavianska åren kom kommittéerna att koncentrera sig på noggrant avgränsade frågor, sköta sina uppgifter förhållandevis snabbt samt framlägga förslag, vilkas inverkan på beslutsfattandet var väggande och som sedermera ledde till betydelsefulla förordningar i frågor gällande t.ex. myntrealisationen och brännvinsfrågan.

Att riksrådets maktpositioner försvagades är även ett känt faktum. Nordström påvisar bl.a. statistiskt att riksrådets förslag och kommentarer avtog, men pekar samtidigt på att rådets arbetsrutiner fick ökad dynamik. Omsättningen minskade, vilket ökade sakkunskapen, och arbetsfördelningen blev klarare genom att vissa riksråd i högre grad än tidigare kom att handlägga ofta återkommande frågor av en viss typ. En annan betydande förändring var att de tidsödande, men praktiskt taget betydelselösa plena nästan totalt avskaffades.

Flera av riksråden kom att sitta som sakkunniga i olika kommittéer, som i början av den gustavianska epoken i många avseenden övertog kollegiernas funktioner under frihetstiden. Praxisen gynnade kungen, emedan den gav honom tillfällen att utnyttja sitt nätverk av personliga förbindelser.

Trots många intressanta forskningsresultat ger undersökningen ställvis ett aningen ytligt intryck. I samband med problemställningen uppges att avsikten är att jämföra forskningsresultaten med den europeiska utvecklingen, framförallt med samtida förändringar i Ryssland, Danmark och Preussen. Den internationella komparationen blir det oaktat oansenlig; författaren konstaterar närmast att de upplysta despoterna strävade att liberalisera ekonomiska restriktioner och montera ned byråkratiska förvaltningssystem. I motsats till mången annan svensk disertation, där teorin i väl hög grad fått överskugga empirin, skulle denna del av undersökningen ha vunnit på en teoretisk infallsvinkel.

Mer än en gång tvingas Nordström dra slutsatser utgående från ett tämligen snävt material och det är inte heller sällsynt att han trots omfattande beräkningar, p.g.a. alltför få fall, inte kunnat nå särskilt vittbärande konklusioner. Slutsatserna har ofta dragits på basen av korrespondensvolymen mellan olika myndigheter och Kungl. Maj:t. I vissa fall hade det lönat sig att dryfta vilken betydelse antalet skrivelser egentligen har, inte minst med tanke på att undersökningen i andra sammanhang visar att förvaltningen i högre grad än tidigare kom att styras med hjälp av personliga förbindelser.

Nordströms arbete är likväl en intressant och saklig presentation av ett centralt ämne. Man kan endast hoppas att vi skulle få flera undersökningar gällande den gustavianska epoken på båda sidor om Bottniska viken. I egenkap av fullfjädrad propagandist lyckades Gustav III skapa uppfattningar om sitt styre som än i dag framstår som självklara. Den gustavianska tidens historia är onekligen i behov av samma typ av preciseringar, korrigeringar och nytolkningar, som under de två senaste decennierna företagits i fråga om frihetstiden bl.a. i samband med kritiken av *Malmsströms* monumentalverk.

Ilkka Teerijoki

Statsmakten och hungersnöden

Oiva Turpeinen, Nälantorjunta ja hyvinvointivaltion perusteet. Hallinto ja kansalainen 1805–1905 [Åvvärjandet av hungersnöd och välfärdsstatens grunder. Förvaltningen och medborgaren 1805–1905], 208 s. Helsinki 1991.

Finland var ännu under 1800-talet en av Europas avkrokar. Reseskildringar och folkbeskrivningar ger en föga smickrande bild av förhållandena i storfurstendömet. Finland var ett "u-land" med stora regionala skillnader och kontraster.

Ett u-land kan bl.a. definieras som ett land, där merparten av befolkningen får sin utkomst och sitt dagliga bröd från agrarproduktionen. Jordbruket är i sin tur beroende av naturens och klimatets nycker, vilket direkt påverkar befolkningen inom agrarsektorn (jordbrukare, torpare, fattighjon, inhysingar etc) och även indirekt den kommersiella sektorn. Misslyckas skörden av någon orsak innebär detta oundvikligen att en stor del av befolkningen hotas av svält. Kännetecknande för ett u-land är att hotet realiserar därför att statsmakten och de politiska beslutsfattarna inte har några möjligheter att bistå de utsatta. Hungersnödens ständiga följeslagare är sjukdomarna; oftast är det först de som blåser ut människornas livslåga.

Oiva Turpeinens *Nälantorjunta ja hyvinvointivaltion perusteet* utreder statsmaktens handlande under hungerskriser. Han behandlar det brytningsskede som börjar med hungersnöden 1810–12 efter det föregående kriget och slutar med hungersnöden år 1902. I sin undersökning tar Turpeinen fasta på förhållandet mellan statsmakten och kriserna. Framför allt gäller frågan ”Varför måste statsmakten hjälpa de utsatta och nödställda?”, d.v.s. motiven bakom statsmaktens agerande under hungerskriser. Härvid utreder Turpeinen statsmaktens motåtgärder under en rad hungersnöder under 1800-talet, främst kriserna på 1810-, 1860- och 1890-talen. I blickpunkten står finanspolitiken under 1800-talet samt idén om välfärdsstaten, d.v.s. statsmaktens nya roll som utjämnande faktor mellan rikedom och fattigdom.

En annan tyngdpunkt för Turpeinen är att analysera statsmaktens metoder under 1800-talet. Han visar att finanspolitiken spelade en avgörande roll i skapandet av den finländska välfärden och att storfurstendömet självständiga skattepolitik hade en stor betydelse. Turpeinen försvarar bl.a. Snellmans hårda finanspolitik under 1860-talets krisår med att påvisa att det inte fanns pengar i statskassan hösten 1867. Möjligheterna att ta upp statslån var begränsade p.g.a. att skatteintäkterna minskat under hela 1860-talet som en följd av hemmanens oförmåga att betala sina skatter. Detta i sin tur berodde på de återkomande frost- och missväxtperioderna under 1860-talet. I en dylik situation var det svårt att få billiga lån. Statsmakten hade redan bistått utsatta regioner i Norra Finland åren 1863–66 genom att bekosta nödhjälpsarbeten och spannmålstransporter. Dessutom hade statsmakten gett handelsmännen lån för att köpa upp spannmål, som sedan skulle delas ut bland de utsatta. Lånen var kortfristiga, handelsmännen skulle betala tillbaka dem samma höst (1866) p.g.a. att statsmakten var tvungen att återbetala lånen åt de utländska kreditorerna samma år. Handelsmännen hade dock ingen möjlighet att betala lånen i utsatt tid, vilket ledde till att statsmakten måste betala de utländska lånen genom interna transaktioner. År 1867 hade man ingen möjlighet att företa en dylik finansoperation.

Statsmaktens agerande under hungerskriser förändrades under 1800-talet. Skulle det vara allmosor och gåvor eller organiserad verksamhet, såsom nödhjälpen och annan verksamhet med vilken den nödlidande kunde förtjäna sitt

understöd? Snellmans agerande under 1860-talets kriser kan ses som brytningen mellan den traditionella linjen (skattelättnader och gåvor) och den nya linjen (arbete i utbyte mot spannmålsransoner och klädeshjälp). Då man tidigare tömde kronomagasin för de nödlidande, började man fr.o.m. 1860-talet att sätta de nödlidande i arbete: man byggde järnvägar, kanaler, vägar och senare folkskolor, hantverksskolor och fattighus. Med skogsindustrins frammarsch blev även avverkningar i kronoskogarna en form av organiserad nödhjälp.

Fram till mitten av 1800-talet var de ofta återkommande missväxterna och hungerskriserna utslag för kriser i det agrara samhället. Turpeinen understryker att bristen på brödsäd och utsäde var reell. Men likaväl kan man tillägga att efterblivenheten var omfattande. Det saknades en fungerande infrastruktur för att statsmakten skulle ha kunnat reagera.

Efterblivenheten måste ses i förhållande till sin tid. Fram till 1800-talets mitt fanns inte de tekniska lösningar som senare generationer har kunnat använda vid hungerskriser. Den brittiske geografen W. R. Mead understryker i *Winter in Finland* att Finland fram till 1800-talets slut "levde" för vintern, somrarna var endast återhämtningspauser. Så länge det inte fanns järnvägar, ångbåtar och isbrytare var Finland isolerat nästan halva året. Då gällde det att hålla ut med de lager man hade samlat under sommaren och hösten.

Redan under den svenska tiden försökte statsmakten motverka missväxternas och frostens förödande inverkan. Genom att inrätta sockenmagasin eller ge skattelättnader försökte statsmakten utjämna skördebortfallet. Kronomagasinerna, som upprättades i allt flera socknar runtom i riket under 1700-talet, skulle tjäna både hären och folket. Problemet var, att förråden under längre hungerkriser tog slut förr eller senare, och om skörden misslyckades flera år i rad fylldes varken magasinerna eller hemmanens lager.

Situationen i dagens u-länder är analog med de finländska svårigheterna under 1800-talet. Under 1800-talet gällde i Finland devisen spannmål mot betalning. Detta innebar att den utsatta bonden i Norra Finland lånade spannmål ur magasinet mot plikten att återställa det efter nästa skörd. Oftast kunde han inte göra det, ty missväxten brukade för det mesta räcka flera år och bondens "spannmålsskuld" växte hela tiden för att till slut avskrivras. I dagens hungersnödsdrabbade u-länder försöker statsmakten även (till en början) låna ut säd mot återbetalningsskyldighet. Även här misslyckas detta som oftast. Under goda år förväntades bönderna antingen sälja sitt spannmålsöverskott eller magasinera det. Till statsmaktens stora förtret brände de överskottet till brännvin, ett mönster som återfinns i de flesta kulturer: festerna hålls kostat vad det ville.

En annan likhet mellan dagens u-länder och 1800-talets Finland är de utsattas handlingar. Fram till 1860-talet fanns det två möjligheter för de utsatta att klara en nödsituation – antingen vänta på allmosor eller bege sig till trakter, där man kunde hoppas på hjälp. Både för 1800-talets finländska

myndigheter och myndigheterna i dagens u-länder innebar de utsatta befolkningsgruppernas mobilitet en fara. Både nöden och epidemierna spred sig med de tiggande människorna, massorna i rörelse ansågs rubba samhällsfreden och ge upphov till sociala spänningar. Statsmaktens mål var att förhindra detta, antingen genom att förbjuda tiggeri och förhindra utdelningen av allmosor åt utomstående eller genom att engagera de lokala myndigheterna och understöda de utsatta kommunerna.

Turpeinens bok är en redogörelse för en tvåfaldig process. Det finländska samhällets förändring från agrarstat till industristat samt upplösningen av ståndssamhället och övergången till klassamhället återspeglades i statsmaktens och myndigheternas förändrade syn på hungerskriserna. Likaväl innebar samhällets förändring nya, men inte revolutionerande möjligheter att agera i krissituationer. I det agrara samhället var de utsatta passiva offer, som hjälptes "från ovan", ofta genom kejsarens personliga ingripande. Även om statsmakten de facto försökte organisera hjälpverksamhet, kom dess försök som oftast till korta.

Efter 1860-talet ändrades statsmaktens inställning. Under kriserna under 1890-talet och början av 1900-talet var de utsatta aktiva mottagare, i varje fall i teorin. Vid sidan om den statliga hjälpverksamheten uppkom nu även medborgarkommittéer. Den organiserade hjälpverksamheten fick även ideologiska motiv: de ryska myndigheterna strävade att hjälpa de utsatta för att få stöd bland allmänheten, de finländska myndigheterna och medborgarrörelserna åter att själva hjälpa de utsatta och på så sätt bygga upp det finländska samhället och motverka förryskningen.

Den gamla frågan om huruvida man skulle skapa arbete eller ge gåvor aktiverades under 1890-talet i förhållandet mellan myndigheterna och medborgarkommittéerna. För att kunna ta emot den statliga nödhjälpen måste den nödlidande antingen förbinda sig att betala tillbaka lånet eller söka sig till de arbetstillfällena som erbjöds i socknen. En besutten hade ett val, vilket den obesuttna saknade. Framför allt var bristen på kläder ett påfallande problem bland de sistnämnda – utan vinterkläder kunde man inte arbeta ute. Problemet löstes genom att den privata hjälpverksamheten kom att rikta sig främst till de obesuttna och mest nödlidande, medan statsmaktens hjälp gick ut på att bistå de besuttna så att de kunde skapa arbetstillfällena för sina torpare och inhysingar.

Problemet med de obesuttna är av vitalt intresse för Turpeinen. Hans undersökningsområde är norra Finland, främst Kajanaland eller som det länge hette Nälkämaa, Hungerlandet. Han understryker, att Kajanalands stora problem var att de obesuttnas antal hela tiden ökade under 1800-talet samtidigt som de besuttnas låga levnadsstandard kontinuerligt sjönk. Detta skapade grunden för de kriser, som återkommande drabbade norra Finland. Statsmakten förutsatte att de besuttna skulle klara av att underhålla sina inhysingar och torpare under kriserna, vilket de inte gjorde; de tvingades ofta själva ned i misären. Statsmakten tvingades även lätta på sin hårda bistånds-

linje och godkänna den privata hjälpverksamheten. Situationen underlättades först genom skogsbrukets genombrott även i Kajanalands ödemarker och genom att järnvägen drogs till Kajana år 1904.

Frågan om statsmaktens agerande under hungerkriserna preciseras av Turpeinen till frågan huruvida statsmakten lyckades med sina strävanden. Han konstaterar att statsmakten år 1905 kunde anse sig ha lyckats. Finanserna var stabila och välfärdsstatens grunder hade skapats. Men med fog poängterar Turpeinen att i ljuset av händelserna 1918 ter sig statsmaktens agerande mera problematiskt. Konflikterna i samhället hade inte upphävts. Turpeinens retoriska fråga: "Borde man ha gett mera hjälp under nödåren?" lämnas obesvarad.

Turpeinens undersökning åtföljs av en rad bilder, diagram och kartor. I och för sig är dessa mycket informativa och på sin plats, men av trycktekniska skäl försvinner en mängd information. Så saknar tabell 4 (s. 107) enheter, på karta 6 (s. 112) kan man bara gissa sig till på vilka orter de olika bataljonerna är placerade, karta 14 (s. 141) saknar helt förklaringar medan telegrafkartan över Europa (s. 147) har förminskats för mycket och dess informativa värde är oklart. Tabell 2 (s.7) hade vunnit av att förstoras, nu är för mycken information ihopklämd på ett för litet utrymme. Ävenledes lider boken av att trycket är mindre lyckat, citaten är så ihopklämda att texten nästan flyter samman och de många avstavnings- och tryckfelen är i viss mån störande. Dessa tekniska omständigheter är i och för sig bagateller, men undersökningen hade förtjänat ett bättre utseende.

Holger Weiss

Lantbrukets nivå hos bönder och torpare

Teppo Vihola, *Leipäviljasta lypsykarjaan. Maatalouden tuotantosuunnan muutos Suomessa 1870-luvulta ensimmäisen maailmansodan vuosiin.* [Från brödsäd till mjölkboskap. Förändringen i lantushållningens produktionsinriktning i Finland från 1870-talet till första världskrigets tider], *Historiallisia tutkimuksia* 159. 472 s. Jyväskylä 1991.

Matti Peltonen, *Talolliset ja torpparit. Vuosisadan vaihteen maatalouskysymys Suomessa* [Hemmansägare och torpare. Agrarfrågan i sekelskiftets Finland], *Historiallisia tutkimuksia* 164. 429 s. Vammala 1992.

Det föreligger två färska avhandlingar om lantbruket och lantushållningen i Finland under tiden från ca 1870 till 1910-talet. Med tanke på den starka agrara dominansen ännu i förra sekelskiftets Finland är det givetvis väsentliga förhållanden som de två verken handlar om, och båda kommer med värdefulla nya bidrag till den ekonomisk-historiska och socialhistoriska forskningen. Teppo Vihola presterar den första grundliga utredningen av tyngdpunktens förskjutning från vegetabilie- till animalieproduktion och av faktorerna i förloppet inom olika delar av landet. Matti Peltonen genomför en delvis omvärderande jämförelse mellan bondhemman och torp ifråga om nivån på olika grenar av deras lantushållning och på lönsamheten.

Vihola har utarbetat metoder för att beräkna värdet av lantbrukets produktion inom skilda grenar. Han prövade först metoderna kortfattat i sitt bidrag till det lokalhistoriska storverket *Vanhan Ruoveden historia*, nämligen detta verks del III:3:1 som han skrev 1983 under titeln *Keuruun ja Pihlajaveden historia 1860–1917* (anmäld i *HTF* 1985 s. 23–38). Viholas nu föreliggande avhandling utgör ett slags fortsättning på Arvo Soininens redan klassiska *Vanha maataloutemme* (1975), som behandlar tiden från 1720- till 1870-talet. Äldre arbeten, vilkas resultat Viholas undersökning särskilt ofta aktualiserar, och delvis reviderar, är Seppo Simonens *Lypsykarjatalousvaltainen tuotantojärjestelmä* (1949) och Pentti Viitas *Maataloustuotanto Suomessa 1860–1960*, (1965).

I motsats till Soinin har Vihola haft omfattande enhetliga källserier att bygga på, också om bearbetningen nog säkert har varit arbetsdryg. Det är framförallt det statistiska grundmaterialet för guvernörernas berättelser, som föreligger från senare delen av 1870-talet 40 år framåt. Han använder siffrorna kommunvis, från ett urval om 31 kommuner i olika landsdelar. Det finns knappast skäl till starka invändningar mot förf:s höga värdering av materialets tillförlitlighet. Undantag utgör kanske ofärdsåren närmast sekel-

skifter; åtminstone har jag i Pernå konstaterat en omfattande vägran av politiska skäl att överhuvudtaget ge uppgifter för guvernörens statistik (*Pernå sockens historia III*, 1989, s. 129).

Vihola ägnar en väl underbyggd kritisk granskning åt främst två grupper av serier med prisuppgifter. Den ena är de officiella markegångspriserna, om vilka man nog tidigare haft på känn att de varit missvisande låga. Jämförelser bl.a. med faktiska torgpriser på några orter visar nu hur stora differenserna verkligen kunde vara. Likartat blir resultatet av en komparation med siffror hos Viita och hos Heimer Björkqvist.¹ De två senares tal är enligt Vihola i allmänhet för låga, särskilt Viitas och särskilt ifråga om mjölk, smör o.a. animalieproduktion.

Prisjusteringarna lägger grunden för Viholas tidfästning av övergången till animalieproduktionens, speciellt mjölkhushållningens, dominans och för tidfästningens differentiering geografiskt. En relativt tidig övergång ifråga om mjölkhushållningen, senast på 1870-talet, betingades i Nord-Österbotten av naturförhållandena, de goda betesmarkerna och den kortare växtperioden för brödsäd. I Karelen och övriga östra Finland inverkade tidigt avsättningen på S:t Petersburg. För Nylands del placeras övergången till slutet av 1870-talet; Helsingfors' metropolfunktion kom alltså också i detta avseende senare och var givetvis mera begränsad än S:t Petersburgs. Sist, på 1890-talet och under 1900-talets första lustrum, skedde övergången i Syd-Österbotten och Tavastland, där spannmålsodlingen hade ett särskilt starkt fotfäste.

Vihola för sin utredning fram till skärningsåret 1913, och behandlar därmed också den försämrade självförsörjningsgraden, särskilt ifråga om brödsäd, olika i olika landsdelar. Kalkylerna över enskilda lägenheters genomsnittliga produktion och självförsörjningsgrad har en viss slagsida. Som lantbrukslägenheter räknas här, i den officiella statistikens av år 1910 m.m. efterföljd, också lägenheter med 0,5–1 hektars odlingar. De här lägenheterna, som ställvis dominerade kvantitativt, kan dock ju inte ses som sådana produktionsenheter i lantbruket från vilka odlarfamiljerna skulle ha fått sin huvudsakliga utkomst. För tiden 1877–1905 använder Vihola som synonym för lantbrukslägenheter de "rökar" som det räknas med i guvernörsberättelserna; i endel fall var identifikationen befogad, men ofta var sådana "rökar" bara en backstuga med kanske några kvadratmeters täppa som enda odling. Vihola borde rimligen ha uttalat kraftigare reservationer för den snedvridning som följer av de små täppornas närvaro i hans siffror över genomsnittlig produktion per lägenhet (s. 317–337), om han inte kunnat utsluta dem. Det torde dock inte inverka på hans viktiga huvudresultat.

*

¹ Heimer Björkqvist, *Prisrörelser och penningvärde i Finland under guldmyntförspe-
rioden 1878–1913* (1957).

Medan Vihola främst baserar sig på siffror kommunvis använder Matti Peltonen uppgifter lägenhetsvis. Hans viktigaste primärmaterial är värderingsinstrument tillkomna för lån från Finlands Hypoteksförening. Redan skillnaderna i materialet verkar att hos Vihola lägenheterna blir abstrakta, i viss mån diskutabla genomsnittsenheter, medan de hos Peltonen mera får karaktären av konkreta bondhemman och torp.

Hypoteksvärderingarna är ett förnämligt material för en undersökning med utgångspunkt i de enskilda lägenheternas ekonomi. Till Peltonens bedömningsgrunder kan jag för min del lägga att jag kunnat konstatera deras akribi i enskilda fall vid jämförelser med gårdens egen bokföring för internt bruk?² Principiellt bör Peltonens berygsättning av värderingsinstrumentens arealuppgifter som "synnerligen tillförlitliga" kompletteras med att de säkraste uppgifterna om odlingsarealer dock finns i lantmäterihandlingarna. Just kring sekelskiftet 1900 gjordes i många byar uppmätningar för storskiftesregleringar och nyskiftet. Men att konsultera det materialet hade kanske varit för arbetsdrygt.

Ett någorlunda enhetligt och därmed för komparativ analys användbart material av hypoteksvärderingar föreligger för tiden 1865–1913. Peltonen kommer givetvis att behandla det av Vihola penetrerade ämnet övergången från vegetabilieproduktion till animalieproduktion, men han sysslar t.ex. inte med att tidfästa övergången i olika regioner. Den enes huvudresultat rubbar inte den andres, kan om dessa två kort konstateras. En relativt undanskymd roll hos Vihola spelar de socialhistoriska frågeställningarna. De är en huvudsak hos Peltonen, och granskningen här skall koncentrera sig på dem.

I avhandlingens största kapitel, på 140 av dess 400 sidor, skärskådar Peltonen med jämförelsen hemmansägare-torpare som återkommande infallsvinkel lantushållningens tekniska förnyelse och förskjutningarna mellan produktionsinriktningarna. Som kriterier på moderniseringsgraden använder Peltonen bl.a. arten av cirkulationsbruk, relationen naturäng/höåker, användning av järnplog, tröskverk o.a. tekniska innovationer. Det visar sig att torpen höll i stort sett samma nivå som lika stora bondgårdar i dessa avseenden, fränsett huvudsakligen tillgången till vissa typer av tröskverk.

Med tanke på att mjölkhushållningen blev den dominerande produktionsinriktningen (såsom Vihola i detalj utrett) är det av särskilt intresse att ifråga om denna övergång jämföra bondgårdar och torp. Peltonen visar kort sagt att skillnaderna mellan de två slagen av lägenheter också i dessa avseenden var obetydliga. – Vissa motsvarande jämförelser av jordbrukets och boskapsskötselns nivå hos hemmansägare, landbönder och torpare har jag gjort på basis av primärmaterial till 1910 års lantbruksstatistik för den ännu

² Olle Sirén, *Sarvlaks. Gårdsurskillningen och gårdssamhället från 1600-talet till 1900-talet* (1980), s. 84 f., *Pernå sockens historia* 11:2 (1981), s. 323 ff., 555 ff.

icke färdiga del IV av Pernå-historien. Resultaten pekar i samma riktning som Peltonens.

Än då skogshushållningen? Traditionellt har den i finländsk historieskrivning setts som böndernas viktigaste inkomstkälla under årtiondena kring sekelskiftet 1900 och som avgörande resursförstärkning för höjandet av lantbrukets nivå hos de skogsägande bönderna. Peltonen justerar denna bild. Han återger bl.a. endel samtida uttalanden om att skogsinkomsterna mera än till investeringar i tekniska nyheter gick till att tillgodose ökade krav på utlösen av samarva (varom f.ö. också finns vittnesbörd i mitt lokala material). Torpen hade som bekant inte stora möjligheter att använda skog för avsaluproduktion; både för dem och nästan lika mycket för bondgårdarna gäller att inkomststrukturen behärskades av mjölkhushållningen.

Biinkomsterna, t.ex. från lönarbete utom hemstället, spelade en större roll för torpare och backstugusittare än för självägande bönder i flertalet av de undersökta socknarna. Här måste dock påpekas en likadan slagsida som i ett avsnitt i Viholas avhandling. Peltonen sammanför i de hithörande tabellerna jordarrendatorerna i en enda grupp utan att klart beakta skillnaderna i storleksklasser. Bilden av torpens ekonomi snedvrids därför av att till samma kategori förts backstugor med odlingar på kanske någon bråkdel av 1 hektar; för många backstugusittare gav ju lönarbetet huvudinkomsten, medan det egna lantbruket svarade för en mindre del av familjens försörjning, om alltid ens det. En differentiering enligt lägenheternas storleksklass hade varit på sin plats för att tillräckligt nyansera bilden av löninkomsternas roll.

Peltonen avvisar föreställningen om flertalet av jordarrendatorerna – med vilket flertal han rimligen främst avser torparna – som "proletärer". Matti Favorin räknade torparna i 1800-talets Sjundeå till "en relativt välmående medelklass".³ Efter att i många avseenden ha jämfällt torparna och hemmansägarna (med odlingar i samma storleksklass) profilerar Peltonen 1900-talets början som en tid av kriser och konflikter mellan de två lantbrukargrupperna. Torparna börjar enligt honom framträda som en aktiv och krävande protestgrupp från jorddelningsryktenas tid 1899 över lantbruksstrejckerna 1903 o.s.v.

Denna politiska sida (med självfallen ekonomisk dimension) av förhållandet mellan jordägare och arrendatorer kan inte här granskas närmare. Kort må sägas att Peltonens teser i dessa ting gott kunde bilda utgångspunkten för en grundligare diskussion och för ytterligare dokumentering. Det gäller bl.a. den faktiska utvecklingen av torparnas prestanda till jordägaren (stegring eller stillastående), en ny kritisk granskning av markegångstaxornas o.a.s. uppgifter om dagsverkens värde i pengar, kalkyler över skattebördan som också beaktar värdet av pålagor från den mantalssatta jorden såsom

³ Matti Favorin, *Siuntion historia* (1986) s. 271 ff., rec. i *HTF* 1990, s. 139–141.

vägbyggnads- och skjutsningskyldighet, opinionsbildningens kanaler på landsbygden m.m.

För den fortsatta behandlingen av ämnet behövs åtminstone på en punkt en klarare terminologi: uppsägning (irtisanominen) var ingalunda automatiskt detsamma som vräkning (häätö), och därmed var inte heller, vilket tydligare borde observerats i Peltonens engelska referat, *notice* och *eviction* synonymer. Ett alltför allmänt bruk av orden vräkning, häätö, *eviction* manar obefogat starkt fram bilden av de dramatiska händelserna på Laurila torp i Pentinkulma – en ort som hos Peltonen, enligt avhandlingens inledande citat och slutmening, står som representant för landet.

Både där resultaten synes bli bestående och där teserna kan väcka diskussion fungerar Viholas och Peltonens avhandlingar i ett syfte som Peltonen med en icke alldeles anspråkslös *licentia poetica* formulerar sålunda: Landsbygdens återkomst till Finlands historia.

Olle Sirén

Att elektrifiera Finland – en fosterländsk uppgift

Timo Myllyntaus, *Electrifying Finland. The Transfer of a New Technology into a Late Industrialising Economy*. ETLA – The Research Institute of the Finnish Economy, Series A 15. 407 s. Macmillan 1991.

Industrin och den tekniska utvecklingen har haft en avgörande betydelse för utformningen av det moderna Finland. Historikerna har emellertid undersökt dessa förändringsfaktorerens betydelse och förhållande till samhället i relativt liten utsträckning, vilket åtminstone till en del sammanhänger med att forskning i maskinernas värld kräver tämligen specialiserade färdigheter av humanisterna. Inom den historiska forskningen i Finland är Timo Myllyntaus en banbrytare på detta delområde. Han har tidigare behandlat den teknologiska förändringen i bl.a. böckerna *Teknologinen muutos Suomen teollisuudessa 1885-1920* och *Finnish Industry in Transition, 1885-1920: Res-*

ponding to Technological Challenges.¹ I *Electrifying Finland* har han valt att behandla ett delområde inom den teknologiska förändringen, elektricitetens genombrott inom industrin och vardagslivet i Finland. Undersökningen tar sin början i Helsingfors år 1877 då man bedrev elektrotekniska experiment med en ångdriven dynamo och avslutas 1977 då man tog i bruk landets första kärnkraftverk, Lovisa I. Under denna tid blev elektriciteten en oskiljaktig del av vardagen i landet – den driver både pappersmaskiner och hushållsassistenten. Myllyntaus bok ger på så sätt rikligt med material till dagens energidebatt och framför allt i fråga om skogsindustrins andel i denna.

Användningen av elektricitet har under de senaste hundra åren utgjort nyckeln till förändringen inom industriproduktionen. Elektriciteten har inverkat på alla områden som berör produktionen från organiseringen av arbetet till företagsstorleken. Den elektriska energin skilde sig från sina föregångare vatten, ved och ånga genom att den var så mångsidig. Den förutsatte även en ny form av vetenskapligt forskningsarbete. Utvecklingen av elektrotekniken skedde samtidigt på många håll och teknologin spreds av multinationella energibolag, som var de första representanterna för de moderna högteknologiföretagen. Genom att den uppträdde i många former och genom att den medförde genomgripande förändringar är elektriciteten ett synnerligen lämpligt objekt då det gäller att studera den teknologiska förändringens följder. Finland, som vid mitten av 1800-talet ännu stod tämligen långt på sidan om de tekniska innovationerna på den europeiska kontinenten, är å andra sidan ett tacksamt exempel på en ekonomi i utveckling, som upptar främmande teknologi för att påskynda sin egen industriella utveckling.

Att tillägna sig utländska innovationer är inte problemfritt. I "mottagarländerna" förändras hela den existerande teknologin och det omgivande samhällets verksamhetsförutsättningar mycket snabbare än i ursprungslandet, som utgör den naturliga miljön för innovationerna. Om mottagarens andliga och tekniska resurser är otillräckliga kan följden bli beroende av ursprungslandet eller – vilket skett i dagens utvecklingsländer – av de storföretag som stått för investeringarna. I *Electrifying Finland* försöker Myllyntaus utreda hur det agrara storfurstendömet Finland förvandlades från en passiv mottagare av högteknologi till en aktiv producent. I sin analys understryker författaren fosterlandskärlekens roll på ett sätt som säkert skulle ha tillfredsställt Finlands första elektrifierare.

Myllyntaus ger en detaljerad skildring av den förändring som skett sedan 1880-talet. Historien om hur Finland elektrifierades är inte enbart ång-

¹ Timo Myllyntaus, Karl Erik Michelsen & Timo Herranen, *Teknologinen muutos Suomen teollisuudessa 1885–1920: metalli-, saha- ja paperiteollisuuden vertaillu energiatalouden näkökulmasta* (Helsinki 1986). Timo Myllyntaus, *Finnish Industry in Transition, 1885–1920: Responding to Technological Challenges* (Helsingfors 1989).

vatten- och kärnkraftens eller eldistributionens historia eller en teknisk-ekonomisk förändringsprocess. Författaren har sökt en ny synvinkel på det moderna Finland som uppstod utanför kraftverken. Varför ökade elektricitetens popularitet så snabbt, hur finansierades investeringarna och varför var utländska bolag intresserade av att investera i storfurstendömet elektrifiering, men inte längre i den självständiga republikens? Förändringsprocessen har dessutom jämförts med utvecklingen på andra håll i Europa, Förenta Staterna och Australien.

Att flytta maskiner från en plats till en annan innebär ännu inte att man skulle tillägna sig ny teknologi. Processens framgång är på många sätt beroende av den allmänna utbildningsnivån, lagstiftningen och den rådande tekniska beredskapen. Ett samhälle kan övergå från att kopiera utländsk teknologi till att tillämpa den och att skapa egna innovationer först då de sociala och institutionella faktorerna står på en tillfredsställande nivå. Då det gäller att anpassa ny teknologi är mottagarens egen aktivitet utslagsgivande.

Elektrotekniken förmedlades till Finland genom enskilda personer som huvudsakligen hade studerat utomlands, särskilt i Tyskland, och genom import av apparater. Direkta utländska investeringar var sällsynta och efter självständigheten bidrog också lagstiftningen att det blev svårare att investera i Finland. Genom att landet inte längre kunde fungera som språngbräde till de ryska marknaderna förlorade det vid denna tid också i övrigt en del av sin lockelse för utländska investerare. Den inhemska elektrotekniken kunde på så sätt utvecklas ostörd i skydd av den fennomanska protektionismen.

Myllyntaus visar att i motsats till flera andra öst-europeiska länder anpassade man i Finland medvetet samhället till att ta emot den nya teknologin. Industrialiseringen var en del av storfurstendömet andliga lösgöring från det ryska imperiet samtidigt som den var en process i tidens anda. Att skapa en nationell industri var sedan Snellman ett mål för fennomaterna, med dess hjälp skulle Finland inta en plats vid sidan av de övriga europeiska staterna – en aspekt som bl.a. M a r k k u K u i s m a hänvisat till. Detta perspektiv byggde också på en allmän utvecklingsoptimism och en tro på teknologin som en nyckel till utvecklingen, idéer, som då och fortfarande är en del av kulturen i Finland. Genom folkskolan och pressen nådde de nya värderingarna snabbt en omfattande spridning. Med hänvisning till en tidigare undersökning om de tekniska förnyelserna inom den grafiska industrin betonar Myllyntaus särskilt pressens roll då det gällde att göra den allmänna opinionen mottaglig för den nya teknologin. Elektriciteten började uppfattas som en härold för en ny epok och den togs gärna och förhållandevis snabbt i bruk, fastän den internationellt sett ännu före andra världskriget var en tämligen dyr energiform. Snabbare än t.ex. i England, men långsammare än i Skandinavien, anpassades den tekniska utbildningen i Finland till de krav den nya tekniken ställde. Utbildningen ledde till att det i snabb takt uppstod inhemska elektrotekniska företag, t.ex. Paul Wahl och A.G.

Strömberg, som kunde bemöta den växande skogsindustrin och andra konsumenters behov. En utländsk innovation övergick stegvis till att bli genuint inhemskt kunnande.

Minna Sarantola-Weiss

En trosbekännelse till idrotten

Teijo Pyykkönen (red.), *Suomi uskoi urheiluun. Suomen urheilun ja liikunnan historia*, Liikuntatieteellisen Seuran julkaisu 131. 502 s. Helsingfors 1992.

En epok i Finlands idrottsforskning är avslutad. Forskningsprojektet kring Finlands idrotts historia, som inleddes 1976, har nu fullgjort sin uppgift. Under 16 års tid har projektet producerat ett tiotal verk¹ samt några grenshistoriker och övriga arbeten utom projektets ramar.

Ett av huvudmålen var från första början att åstadkomma ett översiktsverk över den finländska idrottens historia. Det målet har man nu nått med boken *Suomi uskoi urheiluun*. Författarna representerar såväl etablerade som yngre idrottshistoriker och -sociologer.

¹ Projektets tidigare publikationer är följande: Antero Heikkinen, *Kansallisurheilun suuri nousu. Suomen hiihtourheilun laajuus, yhteiskunnalliset tavoitteet ja merkitys 1918–1947*, Liikuntatieteellisen Seuran julkaisu 82 (Lappeenranta 1981, 248 s.). Irja Koi-vusalo, *Voimistelu maamme oppikoulujen oppiaineena vuosina 1843–1917*, Liikuntatieteellisen Seuran julkaisu 83 (Lappeenranta 1982, 264 s.). Kalervo Ilmanen & Touko Voutilainen, *Jumpasta tiedekunnaksi. Suomalainen voimistelunopettajakoulutus 100 vuotta 1882–1982*, Liikuntatieteellisen Seuran julkaisu 84 (Helsinki 1982, 327 s.). Eija-Leena Wuolio, *Suomen liikuntahistoria, Liikuntatieteellisen Seuran julkaisu 88 (Helsinki 1982, 186 s.)*. Erkki Laitinen, *Pesäpallo – kansallispele 60 vuotta*, Suomen Pesäpalloliitto (Saarijärvi 1983, 430 s.). Leena Laine, *Vapaaehtoisten järjestöjen kehitys ruumiinkulttuurin alueella Suomessa vuosina 1856–1917*, Liikuntatieteellisen Seuran julkaisu 93 A–B (Lappeenranta 1984, 561 s.). Tero Tuomisto, *Kyllä ennenkin urheiltiin! Opas urheiluseuran historiikin laatijoille*, Liikuntatieteellisen Seuran julkaisu 104 (Lappeenranta 1986, 64 s.). Reijo Häy-rinen & Leena Laine, *Suomi urheilun suurvaltana*, Toim. Erkki Vasara, Liikuntatieteellisen Seuran julkaisu 115 (Vammala 1989, 376 s.).

Jämfört med tidigare pompösa försök² kan en idrottshistorik omfattande 500 sidor verka blygsam, men läsaren erbjuds en komprimerad tolkning av idrottens utveckling i vårt land samt dess betydelse för det finländska samhället alltifrån herrskapspromenader under 1700-talet till visioner om morgondagens trender. Boken är rikligt illustrerad och försedd med faktarutor om centrala personer och företeelser i den finländska idrottshistorien. Den lämpar sig väl som en handbok i Finlands idrotts- och kulturhistoria, även på universitetsnivå.

Det stora antalet bilder och faktarutor visar tydligt, att verket är avsett för en större publik. Likaså har man valt att inte förse texterna med notapparat, vilket försvårar kontrollen av vissa tolkningars hållbarhet. Läsaren kunde eventuellt klara sig utan notapparat, om varje enskild författares avsnitt hade försetts med egen referensförteckning. Nu har flera författares referensmaterial sammanslagits inom ramarna för vart och ett av bokens fyra huvudavsnitt och läsaren blir tvungen att gissa sig till varifrån uppgifterna är hämtade. Källförteckningens stilistiska krumelurer faller antagligen på förläggarens och tryckeriets ansvar.

De tekniska bristerna upphävs dock av de intressanta, välskrivna och ställvis ganska kritiska texterna. Behandlingen är visserligen till stora delar samhälls- och organisationshistoriskt betonad, vilket Seppo Hentilä också påpekar i sitt inledande kapitel, men därtill föreligger flera goda skäl. Idrotten har haft en central betydelse i Finland som en enande faktor i kris-tider, och det finländska samhället kännetecknas av en exceptionell splittring såväl politiskt som språkligt. Denna splittring har inte kunnat undvikas ens i relationerna mellan idrott och samhälle och följaktligen måste detta även återspeglas i den idrottshistoriska forskningen.

Detta utesluter inte övriga aspekter inom idrottshistorien. Hentilä påpekar också, mycket riktigt, att följande stora utmaning inom den idrottshistoriska forskningen blir att ta itu med den kulturhistoriska aspekten.³ Författarna av översiktsverket vågar inte, enligt Hentilä, marknadsföra sitt verk som kulturhistoriskt. Inslag av kultur- och idéhistoria saknas dock inte helt. Speciellt finner man dem i avsnitten som behandlar kroppskulturen före den organiserade idrottens epok, men även senare lyfts liknande teman fram – exempelvis då Leena Laine beskriver jakten efter den finländska "idrottsrasen". Tron på idrotten har varit stark i Finland ända till dessa dagar, även om den tagit sig varierande uttryck under olika epoker. Glädjande nog sträcker sig boken ända till 1990-talet och erbjuder därmed läsaren möjligheter att väga idrottens betydelse i ett långt perspektiv.

För ståndspersonerna under 1700-talet hade idrott fortfarande en margi-

² Se Kenth Sjöblom, 'Finlands idrotts historia – en idrottshistorisk dragkamp', *HTF* 1/1991, s. 64–82.

³ *Ibid.*, särskilt s. 81–82.

nell betydelse. Människorna var inte benägna att plåga sig själva med idrottsutövande, utan prefererade lugnare former av motion – promenader, dans, fäktning samt åkturer i kalescher ansågs vara lämpliga former för att upprätthålla en skäligen kondition. Kroppsövningar hade man även tidigare utövat i samband med olika lekar och cirkusföreställningar där man mätte styrka och uthållighet. Då den moderna sporten började göra sig gällande, handlade tävlingarna ännu mycket om underhållning. De strikta tävlingsreglernas och rekordjaktens tid var ännu inte inne.

De tidigaste idrottstävlingarnas grenurval med betoning på styrka och uthållighet återspeglas också i de första finländska internationella framgångarna (bl.a. brottning, långlopp på skidor samt långdistanslöpning), ett faktum som inte direkt noteras i översiktsverket. Värderingen av idrotten, i synnerhet gymnastiken, fick en ny dimension under 1800-talet, då man via inflytande från utlandet började förstå dess militära betydelse. Småningom infördes gymnastik och idrott även som obligatoriska skolämnen, men skolorna hade inte alltid lämpliga faciliteter för dessa kroppsövningar; förhållandena blev ofta improviserade och varierade från en skola till en annan. Gymnastiken fick akademisk glans redan under 1800-talet då Helsingfors universitets gymnastikinrättning inledde sin verksamhet 1834. *Henrik Meinander* påpekar i sitt avsnitt om gymnastikens utveckling som läroämne, att alla nordiska länder fick vänta en lång tid innan gymnastikutbildningen slog rot, trots att gymnastikinrättningar hade grundats redan i början av 1800-talet. Helsingfors universitets gymnastikinrättning fick först 1882 officiellt uppdrag att utbilda kompetenta lärare för lärdomsskolor.

Idrottslivets organisering inleddes först mot slutet av 1800-talet då föreningsfriheten infördes. De tidigaste föreningarna grundades av seglare och jägare och definieras av Leena Laine som herrskapsföreningar, vilket de säkert i högsta grad var. Dessutom hade bl.a. de äldsta segelföreningarna även andra syften än rent idrottsliga. De tilldelades privilegier av myndigheterna, men i gengäld var de skyldiga att bistå i krigstider. Sålunda råkade deras medlemsvärkning också under de ryska myndigheternas lupp.

Segel- och jaktföreningarna dominerade det tidiga föreningsbildandet, men småningom började man även grunda allt flera gymnastikföreningar. Allroundföreningar med olika idrottsformer på programmet blev vanligare först vid sekelskiftet och 1900-talets första årtionden. I Finland grundades också i ett tidigt skede riksomfattande centralförbund, även om föreningsunderlaget inte alltid var så brett. Avsikten var antagligen i första hand att få kontroll över den allt livligare tävlingsverksamheten.

Kvinnorna var föregångare inom organisationen. Kvinnogymnastikförbundet grundades 1896 och då fanns det, enligt Leena Laine, endast sex formellt kompetenta föreningar som bas. Sedan föreningsgrundandet börjat med segelföreningarna på 1850- och 1860-talen, gick utvecklingen vidare i snabb takt. Under senare hälften av 1800-talet grundades omkring 340 för-

eningar, vilka mer eller mindre hade anknytning till idrott.⁴ Lika omvälvande var övergången från en oorganiserad och hobbyartad idrott till den av riksförbunden kontrollerade toppidrotten med strikta regler och reglementen. Denna utveckling skedde under loppet av ett par decennier.

De finländska framgångarna i internationella tävlingar, främst i de olympiska spelen, stärkte tron på idrotten, inte minst som en marknadsprodukt. Idrotten lyckades dock inte ena folket efter 1919. I stället splittrades idrottsvärlden även politiskt – den språkliga splittringen hade inträffat redan 1912. AIF:s grundande byggde kanske inte enbart på ideologiska motsättningar, som man lätt förstår. Enligt Seppo Hentilä handlade det lika mycket om att tillfredsställa tävlingshungern för de idrottsmän, som uteslutits från Finlands Gymnastik och Idrottsförbund (FGIF) för att de deltagit på de rödas sida i inbördeskriget.

Först då landet hotades av en gemensam yttre fiende kunde man enas om gemensamma intressen, då även inom idrotten. Erkki Vasaras avsnitt om idrottslivet under vinter- och fortsättningskriget ger åter belegg för finländarnas starka tro på idrotten. Trots att kriget krävde omfattande andliga och materiella resurser, var man redo att satsa på idrotten. Då det rädde lugnare tider vid fronten ordnade man talrika idrottstävlingar och övriga motionsevenemang. Dessutom skapades en särskild krigstida idrottsadministration för att organisera denna verksamhet och man skapade till och med ett eget idrottsmärkessystem för frontidrotten. Främst var det krigsledningen som ivrade för idrottsutövandet, enligt Vasara, för att förhindra soldaternas från att försoffas kring kortspel under fritiden.

Då kriget tog slut och de politiska förhållandena i Finland genomgick en förskjutning, var det också slut på idrottsfreden. De ledande förbunden (FGIF och AIF) fortsatte sin dragkamp, inte minst om statsstödet till idrotten. Tron på idrotten tog sig efter kriget ett annat uttryck i och med en allt starkare satsning och kontroll från statens sida. Detta ledde till flera ommöbleringar av statsstödet, ett aktivt idrottsbyggande samt bland annat en omfattande lagstiftningsverksamhet till förmån för idrotten. Finland har i detta avseende varit ett undantag och en föregångare jämfört med flera stora idrottsnationer.

I *Suomi uskoi urheiluan* har efterkrigstiden fått en rätt dominerande roll, då omkring en tredjedel av verket behandlar denna tidsperiod. Det har varit ett lyckat val att ägna den nyare idrottshistorien ett så stort intresse, men det har samtidigt varit en stor utmaning, då det säkert inte är lätt för en forskare att få perspektiv på en så närliggande tidsperiod. Ur Erkki Vasaras presentation kan man dock tydligt utläsa hur idrotten utvecklats mot ett allt mera mångfacetterat fenomen.

⁴ Helge Nygrén, *1800-luvulla Suomessa perustetut urheiluseurat*, Suomen Urheilumuseosäätiön julkaisu 8 (Helsinki 1989, 41 s.).

Hur ter sig morgondagens tron på idrotten i Finland? Sviktat tron eller söker den sig nya uttrycksformer? Om man får tro *Teijo Pyykkönen*, verkets redaktör i hans slutplädering, så har tron redan börjat svikta. Det har bland annat lett till minskade sponsorpengar för idrotten till förmån för andra kulturformer samt en minskning i åskådarsiffrorna för flera idrottsarrangemang till förmån för konstutställningar. Måhända tror människorna numera på en annan idrottsbild. Ett symptom på detta är den ständigt ökande populariteten för spektakulära sporter som showbrottning, starkemanstävlingar och monsterbiltävlingar. Åskådarna behöver inte besitta omfattande förhandskunskaper om regler och rekordstatistik och dessa grenar är inte belastade av dopingskandaler eller tvister om lagstridiga spjutmodeller.

Suomi uskoi urheiluun är ett mångsidigt och intressant verk, som är ägnat att väcka intresse för vidare forskning. Det är dock beklagligt, att boken endast är tillgänglig för den som behärskar finska. Sammanfattningar på engelska hade gjort boken intressant även för en internationell publik.

Kenth Sjöblom

Den bortglömde Werner Sombart?

Pertti Töttö, *Werner Sombart ja kiista kapitalismin hengestä* [Werner Sombart och diskussionen om kapitalismens anda]. Vastapaino. 317 s. Tampere 1991.

Sociologernas intresse för lärdomshistoria ökade under 1960-talet i Finland. Det kanske bästa beviset för detta är *Suomalaisen sosiologian juuret* (1973), som utkom betydligt tidigare än historikerna lyckades åstadkomma ett liknande verk om sitt eget vetenskapsområde. I något skede förefaller emellertid sociologernas intresse för den egna vetenskapens historia ha svalnat. Mot denna bakgrund är med glädje man tar emot Pertti Töttös avhandling om den vid sekelskiftet kända tyska samhällsvetaren Werner Sombart (1863–1941).

I boken granskas Sombart inte biografiskt, utan Töttö har strikt avgränsat framställningen till sin huvudfrågeställning eller den lucka i sociologins lärdomshistoria som han har upptäckt: Varför är Sombart i motsats till Max Weber (1864–1920) numera i det närmaste bortglömd, fastän han under sin levnad var betydligt mera känd än sin vän?

Författarens huvudsakliga uppmärksamhet gäller alltså inte Sombart som person eller hans produktion i sig. Undersökningen behandlar i främsta hand den diskussion om kapitalismens väsen – eller i detta fall snarare ursprunget till kapitalismens väsen – som Sombart och Weber i årtal förde. Här Sombart m.a.o. fallit i glömska till följd av att han i diskussionen fick fel då han hävdade att det var renässansen som gav upphov till kapitalismens anda och Weber rätt då han underströk att den moderna kapitalismen såg dagens ljus först i samband med reformationen?

Enligt Töttös argumentering förhåller det sig i själva verket tvärtom. I hög grad genom att hänvisa till Fernand Braudel och hans stora verk *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe–XVIIIe siècle, 1–3* (1979) konstaterar Töttö att Sombart fallit i glömska uttryckligen för att han fick rätt (s. 16, 194). I fortsättningen refererade man emellertid oftare till Webers namn eftersom han hade lyckats framföra en teori som många ville avfärda som felaktig.

I en kortfattad recension är det svårt att mera ingående ta ställning till undersökningens huvudfråga, men det förefaller som om Töttös bevisföring åtminstone på en del punkter skulle vara konstgjord. Längre fram i boken låter författaren också förstå att de två vännerna i diskussionens hetta kanske förivrade sig och delvis talade förbi varandra. De två forskarna representerade alltså snarare skilda synsätt! Sombart var mera intresserad av de drag som kännetecknade den moderna homo economicus som äventyrare och på vilket sätt dessa drag kombinerades med noggrann beräkning då de nya formerna av företagsamhet utvecklades. Weber fäste åter uppmärksamhet vid deasketiska dygderna som andlig grogrund både för företagarna och "lönearbetarna".

Om det förhåller sig på detta sätt kunde undersökningen kring denna fråga ha fördjupats. Töttö borde bl.a. ha fäst större uppmärksamhet vid problemet om man sist och slutligen kan säga att vare sig Sombart eller Weber hade mera rätt då de definierade kapitalismens väsen eller natur. De båda forskarna behandlade frågan utgående från idealtyper, vilket Töttö på ett övertygande sätt visar att även gällde Sombart. I detta sammanhang hade det också varit möjligt att fråga sig hur allvarligt de båda forskarna verkligen såg på möjligheterna att begränsa den moderna kapitalismens uppkomst till en bestämd tidsperiod. Enligt recensentens uppfattning opererade både Sombart och Weber redan då de talade om betydligt tidigare tidsperioder än renässansen och reformationen med liknande begrepp, båda hade till exempel en uppfattning om begreppet cyklicitet i historien. Överhuvudtaget borde Töttö utgående från Sombart och Weber, de forskare som behandlat dem samt också för egen del noggrannare ha fastställt vilken tidsmässig utsträckning begreppen renässans och reformation hade. Åtminstone i de två förstnämndas produktion var tidsgränserna glidande.

Med tanke på undersökningen som helhet måste man anse att jämförelsen mellan Sombart och Weber är intressant och att den åtminstone delvis

varit nödvändig. Med hjälp av jämförelserna har Töttö lyckats göra bilden av Sombart skarpare. Författaren visar hur Webers klassiska verk om protestantismens etik började ta form i samband med en recension av Sombarts *Der moderne Kapitalismus*. Sombart kan alltså i själva verket betraktas som upphovsman till diskussionen om den moderna kapitalismen. Däremot besvarar Töttö inte frågan hur viktig *Die Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* skall anses vara i Webers produktion som helhet. Weber innehar i alla fall en så central roll i Töttös undersökning att den lika gärna kunde ha haft rubriken "Werner Sombarts och Max Webers diskussion om kapitalismens väsen".

Man behöver emellertid inte nödvändigtvis uppfatta behandlingen av den ovannämnda diskussionen som bokens centrala resultat, utan man kan lika gärna anse att detta består i hur skickligt Töttö lyckas befria Sombart från de missuppfattningar som under årtionden hopats kring honom. Författaren visar att Sombart tillhörde samma forskargrupp som Weber och att ett centralt mål för dessa forskare var att med hjälp av begreppet idealtyp och en förstående, förklarande metod slå en bro över den klyfta som vid sekelskiftet hade uppstått mellan naturvetenskaperna och de s.k. kulturvetenskaperna, en klyfta som man hävdade att hade uppstått till följd av dessa vetenskapers olika väsen.

Fastän Töttö kanske inte tillräckligt fördjupat sig i detta problemfält som helhet innehåller hans avhandling i alla fall utmärkta tillägg till de vetenskapliga rundvandringarna i den tyska metoddiskussionen vid sekelskiftets början. Samtidigt avisar han det ofta framförda påståendet att den unge Sombart var en "marxistisk objektivist" som i sin senare produktion övergav sin lärofaders idéer med följderna att han utvecklades till en "psykologiserande subjektivist".

Töttö låter förstå att psykologin intog en viktig ställning redan hos den unge Sombart. Detta innebär emellertid inte att de psykologiska perspektiven i något skede skulle ha tagit överhanden i hans produktion. Sombart hyste från början uppfattningen att det inte var möjligt att konstruera "ekonomiska lagar" enbart utgående från psykologiska motiv, utan att beakta den "sociala miljö" i vilka dessa motiv uppstod. Å andra sidan övergav han inte heller någonsin helt Marx. Fastän Sombart inte godkände marxisternas "överflödande revolutionära lidelse", läste han fram till sin död om och om igen det kommunistiska manifestet som ett slags skönlitterärt verk.

Töttö avisar också bestämt den utbredda uppfattningen att Sombart skulle ha varit fascist. Enligt denna uppfattning skulle han efter att ha övergivit socialismen, eller närmare bestämt katedersocialismen, först ha blivit rasist och med tiden en allt mera övertygad anhängare av nazismen. Samtidigt som Töttö på ett insiktsfullt sätt bevisar att Sombart till övertygelsen snarare var sionist än antisemitist framstår han också som en i någon mån otidsenlig person. Sombarts samhällsyn utvecklades inte parallellt med förändringarna och omvälvningarna i det tyska samhället, eller i så fall närmast

i omvänd ordning: ”först var hans uppfattningar före sin tid sedan framstod de som föråldrade” (s. 237).

*

Som bekant har Sombart intagit en viktig plats också i historievetenskapens lärdomshistoria och allt det ovan sagda är av stor betydelse för den historiografiska forskningen i Finland. Sombart utövade ett speciellt stort inflytande på den ekonomiska historieskrivningen, men även på Gunnar Suolah-ti och åtminstone i någon utsträckning på den s.k. kulturhistoriska skolbildning som är knuten till hans namn. I ljuset av Töttös forskningsresultat förefaller det som om Sombart skulle ha påverkat Suolah-tis psykologiserande samhällsforskning i ännu högre grad än man tidigare hade kunnat ana och att den betydelse man tidigare tillskrivit Karl Lamprecht alltså ytterligare minskar. Det fanns m.a.o. en stor överensstämmelse mellan Sombarts och Suolah-tis historieuppfattning. Båda strävade till att förklara samhället och den sociala miljön med hjälp av mänskliga motiv och ekonomisk-psykologiska behov.

Av det ovan sagda framgår förhoppningsvis att varje historiker, inte endast idé- och lärdomshistorikerna, utan alla som är intresserade av frågor i anslutning till historisk metod, filosofi eller historiografi borde ta del av Töttös avhandling. Som historiker kan recensenten ändå inte låta bli att påtala vissa brister.

Töttö behandlar Sombart nästan uteslutande som sociolog. Med tanke på att avhandlingen tillkommit inom ämnet sociologi är detta förståeligt. Författaren borde dock noggrannare ha analyserat det innehåll man vid olika tidpunkter gett åt termen sociologi och den utveckling den sociologiska vetenskapen genomgått. Om man utgår från dagens synsätt var Sombart på sin tid lika litet som Weber en renodlad sociolog eller nationalekonom, socialpolitiker eller historiker. Vid denna tid höll samhällsvetenskaperna i själva verket just på att differentieras. Med andra ord, om man behandlar Sombart enbart som sociolog, vilket förefaller möjligt, borde läsaren ha fått en mera exakt definition av vad som avses med ämnet sociologi, inte endast hur det uppfattades under Sombarts tid utan även senare. Vilka olika riktningar inom sociologin har antingen godkänt eller förkastat Sombarts idéer? Har dessa slutsatser anslutit sig till något visst stadium av vetenskapens utveckling?

Då Töttö använder sina begrepp och sin terminologi något inexakt leder det till brister också i en del av hans slutsatser. För det första är det kanske möjligt att man kan anse att Sombart fallit i glömska bland sociologerna, fastän man inte blir helt övertygad efter att ha läst boken. I de lärdomshistoriska verk som behandlar den ekonomiska historien, socialhistorien, nationalekonomin och socialpolitiken har man däremot inte glömt Sombart. Töttö förefaller närmast anse att man inom den moderna sociologin inte

har tillskrivit Sombart lika stor betydelse för vetenskapen som Max Weber (borde man det?). Och fastän Töttö indirekt medger att det utkommit flera undersökningar om Sombart, framhåller han samtidigt att de saknat betydelse för hans eget arbete (eller för sociologin i allmänhet?): ”de har oftast författats av nationalekonomer eller historiker” eller så har undersökningarna föråldrats eftersom de utkommit redan före kriget. En dylik gränsdragning mellan de olika samhällsvetenskaperna hör inte hemma inom dagens forskning, speciellt som den samtidigt förefaller att rangordna de olika vetenskaperna i förhållande till varandra. I själva verket kan man misstänka att ett centralt motiv bakom Töttös undersökning har varit att öka den finländska sociologins självförståelse och inte enbart att undersöka Sombart – recensenten vågar dock inte direkt hävda detta.

För det andra kommer Ferdinand Braudel och hans stora verk från 1970-talet att hos Töttö spela rollen av ett slags domare i debatten mellan Sombart och Weber (trots att hela frågan inte var av särskilt stor betydelse för Braudel). Detta faktum samt det tack författaren i förordet riktar till Tammerfors universitet för att han kunnat delta i en Sombart-kongress får den uppmärksamme läsaren att misstänka att han överdriver den glömska Sombart fallit i. I flera länder, däribland i Finland, var även Weber länge bortglömd. Det är först på 1970-talet som man kan tala om någon form av Weber-renässans och enligt min uppfattning måste man betrakta också denna mot bakgrunden av det intresse för Karl Marx som uppstod redan tidigare och som ledde till en förnyad diskussion om kapitalismen.

Avsikten med dessa anmärkningar är inte att förringa betydelsen av Töttös välformulerade och logiskt uppbyggda undersökning. Författaren utgår från en klar frågeställning genom vilken han strävar att behandla ett avgränsat problemfält och arbetet uppfyller sålunda en av grundförutsättningarna för ett lyckad avhandling. Töttös avsikt har inte varit att skapa ett porträtt i helfigur av Sombart, utan han har satt debatten om kapitalismens väsen under lupp och granskat den med en sociologs ögon.

Töttös undersökning är av så stort intresse och väcker så många nya tankar att recensenten inte kan låta bli att fråga varför boken publicerats på finska. Om den hade översatts t.ex. till tyska hade ”renlärigheten” i de teser författaren framför snabbare och mera mångsidigt blivit föremål för internationella jämförelser. Då avhandlingen nu utkommit på finska stannar ”rehabiliteringen” av Sombart onekligen på halva vägen – han fortsätter att vara bortglömd! Slutligen skulle det ha varit lättare att ta del av texten om författaren hade infört ett personregister och placerat hänvisningarna nere på sidorna och inte i slutet av boken, speciellt som hänvisningarna ofta innehåller viktiga kommentarer till själva huvudtexten.

Pekka Ahtiainen

Om att lösa nationalitetskonflikter med historien

Slesvigsk grænselære. En model for mindretal og modsætninger i nationernes Europa. Temanummer av *Vandkunsten. Konflikt, politik & historie* 7/8, april, 1992.

Att det sovjetiska Europas sönderfall skulle leda till en mängd svåra nationalitetskonflikter var kanske inte överraskande, men blev ändå en chockartad upplevelse för alla som hoppats på att rivningen av Berlinmuren skulle bana vägen för en fredligare utveckling. De många konflikterna runt om i Europa har resulterat i ett flitigt sökande efter konfliktlösningsmodeller i det förgångna. Ett exempel är att den "äländska modellen" föreslagits som en lösning av den armenisk-azerbadjanska konflikten om Nagorno-Karabach från både finländskt och skandinaviskt håll. De många omvälvande händelserna i det postsovjetiska Europa har onekligen ökat det allmänna intresset för historia. Inte minst utvecklingen i det forna Jugoslavien har aktualiserat historiens roll på ett obehagligt sätt. När den samhällsvetenskapliga forskningen i internationell politik och freds- och konfliktforskningen under denna kalla krigets fredsprocess förefaller att vara inne i en identitetskris har det öppnats en ny marknad för historiker och historiska förklaringar.

Ett exempel på detta är Köpenhamns Center for Freds- och konfliktforskning's tidskrift *Vandkunsten. Konflikt, politik & historie*, som utgående från frågeställningen "En model for mindretal og modsætninger i nationernes Europa?" ägnar ett dubbelnummer (7/8, 1992) åt den slesvigska frågan. Något provokativt har man även föreställt temanumret med titeln *Slesvigsk grænselære, en spetsfundig omformulering av titeln på den danske "Blut und Boden-ideologen" Claus Eskildsens Dansk Grænselære*, som utkom år 1936. Texten mellan pärnarna är dock inte lika provocerande och radikal som titeln eventuellt antyder.

Volymen omfattar hela nitton uppsatser. De flesta av författarna är historiker. Det i titeln utlovade europeiska perspektivet till trots anlägger de flesta ett utpräglat slesvigskt perspektiv, utan utvidgade komparativa ambitioner. Slesvigfrågan i sig underkastas ingen förnyad behandling, men skribenterna pekar ändå på många företeelser som åtminstone borde kunna fördjupa förståelsen för andra hittills olösta nationalitetsproblem. Så kan bl.a. Hans Schultz Hansen och Inge Adriansen genom att utgå från teorier i den moderna nationalitetsforskningen peka på drag i den slesvigska historien, som är mer eller mindre generella även i ett vidare europeiskt perspektiv. Inge Adriansen betonar att den traditionella uppfattningen om Slesvigfrågans "egendomlighet" inte längre är hållbar, och motiverar detta med att den historiska processen i Nordslesvig uppvisar flera drag som är karaktäristiska för den nationella identitetsutvecklingen överallt i Europa.

Man kan instämma i Adriansens antydning om att flera forskare ägnat sig för mycket åt det unika i Slesvigfrågan, och blundat för de generella dragen. I en av uppsatserna hävdar t.ex. J ö r g e n K ü h l, som i och för sig anslår det vidaste europeiska perspektivet av alla, att situationen i Slesvig "för en utomstående kan förefalla absurd". Han exemplifierar detta med slesvigarnas ofta "irrationella" val av nationell identitet. Språket är inte riktgivande för den nationella tillhörigheten, det är t.ex. inte självklart att en tyskspråkig anser sig vara tysk. Kühl framställer den slesvigska situationen som om Slesvig vore den enda europeiska region där befolkningen obehindrat använt sig av två olika språk, eller där personer under sin livstid bytt nationell identitet. Man kan fråga sig om det är den nationalstatliga tvångsströjan som gör att detta förhållande upplevs så unikt? En vidgning av synfältet skulle påvisa att ungefär samma företeelse varit aktuell även på andra håll i Europa, t.ex. i Finland eller bland slovener och tyskar i Sydkärnten.

Finns det då någonting som det övriga Europa kunde lära sig av Slesvigfrågan? Det är egentligen självklart att en region, som upplevt en långvarig och tidvis mycket intensiv gräns- och nationalitetskonflikt, men som synbarligen nått en lösning, borde ha mycket att lära dagens krishärdar. I *Vandkunstens* uppsatser kan skönjas åtminstone två principer, som på basen av erfarenheter från Slesvig förs fram som nödvändiga för en reglering av nationalitetskonflikter. Den ena är den så kallade subjektivitetsprincipen, d.v.s. uppfattningen att ingen annan än de berörda individerna själva kan avgöra sin nationella identitet. Det går inte att med våld påtvinga en människas en annan nationell identitet, vilket framkommer i *Gottlieb Jap-sens* postumt publicerade uppsats om 'Den fejslagne germaniseringen'. I en tid när "etnisk utrensning" håller på att bli ett massmedialt modeord är det uppenbart att denna folkrättsliga centrala princip, som Ernest Renan lanserade redan på 1880-talet utan att uppmärksammas i Slesvig, skulle ha en viktig roll i dagens krishärdar. Dieter Paul Küssner visar dock i sin uppsats att subjektivitetsprincipen kan vara ett dilemma för ett gränsfolk, eftersom det inte alltid faller sig naturligt att identifiera sig med någon av de statsbärande nationerna. Problemet i Slesvig är att den danska identiteten blivit alltför "riksdansk", den tyska identiteten alltför "riks-tysk" – om man inte är fris återstår det bara att vara slesvigare.

Den andra framträdande punkten är ömsesidighetsprincipen, d.v.s. att bägge parter – för Slesvigs del staterna Danmark och Tyskland – bilateralt kommer överens om minoritetsskyddet. *Henrik Becker-Christensen* betonar denna princip i sin uppsats om 'Mindretalsordningen 1920'. Bristen på formella bilaterala avtal om minoritetsskydd kan med fog hävdas vara en av mellankrigstidens största brister. Inte heller Danmark gick efter första världskriget med på att ingå ett bilateralt avtal med Tyskland. Motiveringen var att ett dylikt avtal i en spänd situation skulle ge Tyskland en möjlighet att utöva press på Danmark. Det var först i och med den s.k. Köpenhamn-Bonn-försäkran år 1955 som skyddet av de respektive minori-

teterna togs upp på bilateral nivå, men inte heller denna försäkran är statsrättsligt förpliktande.

Den lärdom man kan dra av Becker-Christensens framställning är att det är nästan omöjligt att uppnå ett formellt ömsesidigt avtal om minoritetsskydd mellan två stater. Den danska "mindretalsordningen" av år 1920 kan ses som en konsekvens av en långvarig dansk tradition. Redan 1849-års grundlag tillät bl.a. tyska privatskolor. Men förutom traditionen, som enbart fanns på den danska sidan, krävdes även en god politisk orsak till att skydda den tyska minoriteten. Dels kunde mindretalsordningen fungera som en signal till Berlin om försoning. Dels var det endast genom exempelvis makt Danmark kunde påverka Tysklands inställning till den danska minoriteten söder om gränsen. Av både historiska och realpolitiska skäl har således en slags "frivillig ömsesidighet" beträffande minoritetsskyddet varit rådande mellan Danmark och Tyskland sedan 1920. Den tveksamhet som uttrycktes från båda sidor ger dock en antydning om vilka enorma problem minoritetsskyddsfrågan kommer att stöta på i det postsovjetiska Europa.

Uppsatserna i *Vandkunsten* visar att det kan vara nyttigt att dra paralleller till historien. Risken att dra alltför långt gående slutsatser – att framställa Slesvigmodellen som en norm för hur nationalitetskonflikter skall lösas – föreligger naturligtvis. Kühl befinner sig i riskzonen, när han i sin förtjänstfullt systematiska översikt, 'En mönsterkonflikt? Den slesvigske erfaring og de nationale spørgsmål i dagens Europa' beträffande aktuella, främst centraleuropeiska, minoritetsproblem diskuterar på vilket sätt den slesvigska modellen kunde användas för att lösa dessa problem. Kühl understryker dock att den slesvigska lösningen är ett resultat av en långvarig historisk process. Att exportera den slesvigska modellen som sådan skulle vara ett historielöst tilltag, och skulle dessutom misslyckas. För minoritetskonflikter där minoriteten har ett så kallat "nationalstatligt moderland" förefaller Slesvigmodellen onekligen att vara en lämplig förebild. Den slesvigska modellen kunde förse de stridande parterna med både förståelse och insikt. Därvidlag kan både subjektivitets- och ömsesidighetsprinciperna tjäna som vägledning.

I två av uppsatserna omnämns även den finländska minoritetsskyddsmodellen. Den svenska journalisten Lisbeth Lindeborg hävdar i sin uppsats 'Nationella motsättningar i 90-talets Europa' att "svensktalande finländare riskerar att bli trakasserade och misshandlade av finska skinnheads". Mera seriöst behandlas den finlandssvenska problematiken av den norske statsvetaren Bo Jensen, som i sin uppsats undersöker nordiska etniska gruppers politiska mobilisering. Han visar att endast nationella/språkliga minoriteter med ett utbyggt institutionaliserat kulturellt nätverk uppnått en politisk mobilisering. Förutom finlandssvenskarna är det således endast de tyska och danska minoriteterna i Slesvig som spelat en roll på den politiska scenen.

Tom Gullberg

En finlandssvensk förlagskrönika

Göran Stjernschantz, *Ett Förlag och dess författare. Söderström & C:o Förlags AB 1891–1991*. Hfors 1991. 368 s.

Bankdirektören, professor Göran Stjernschantz är en mångsidig humanistiskt lagd person, som förutom en karriär på det ekonomiska området även har historia som en sträng på sin bäge. Trots ett omfattande historiskt författarskap kan han kanske inte direkt karaktäriseras som s.k. yrkeshistoriker. Detta faktum ligger dock inte honom i fatet då han skrivit Söderström & C:o Förlagsaktiebolags 100-års historik, ty slutresultatet är en välskriven förlagshistoria som bolaget kan vara stolt över. Grepp och infallsvinkel är emellertid rätt traditionella, och Stjernschantz identifierar sig i stor utsträckning med förlagsbolaget. Det är i och för sig helt förståeligt eftersom han haft att göra med bolaget och dess ledning sedan 1938, i 24 år som medlem av styrelsen. Man kan förmoda att beställaren, i detta fall Söderström & Co, erhållit vad man önskat, då man anlitat "sin egen man" för uppgiften.

I förordet konstaterar författaren att boken inte är en företagsmonografi i vedertagen mening, ej heller litteraturvetenskap, utan en förlagskrönika. Som sådan är boken mycket diger, 368 sidor, men den omspänner å andra sidan bolagets hela etthundraåriga historia omfattande bl.a. 15 000 förlagstitlar och gräddan av de finlandssvenska författarna.

Uppkomsten av Söderström & Co sammanhänger med situationen på förlagsmarknaden i vårt land efter grundandet av Förlagsaktiebolaget Otava år 1890. Initiativet till grundandet av ett svenskt förlagsbolag vid sidan av det "finska" WSOY, togs av förläggaren Werner Söderström, som blev bolagets största aktieägare och var ledamot av styrelsen under de första elva åren. Det var emellertid andra personer som byggde upp bolaget och konsoliderade dess ställning, brodern, t.f. disponenten Lennart Söderström, dr August Hjelt, rektor V. T. Rosenqvist, professor F. V. Gustafsson, arkitekt Jac. Ahrenberg m.fl. Magister Bertel Appelberg inträdde i bolagets tjänst år 1913.

Porträtten av bröderna Bertel och Eilif Appelberg ter sig ställvis onödigt tunna. Ett förlag speglas onekligen av sina författare, men Söderström & C:o var i närmare fem årtionden präglad av framför allt den humanistiskt lagde Bertel Appelberg. Denne karaktäriseras visserligen av Stjernschantz som kulturvän, både framsynt och patriotiskt lagd, men dessa lösa attribut blir delvis hängande i luften.

Det kan också ifrågasättas om det är motiverat att ägna ett helt kapitel

åt "den stora försvinnningen" 1915, då bolagets t.f. disponent avvek efter diverse oegentligheter. Eilif Appelberg har i förlagsbolagets historik över de 25 första åren (1966) redan utförligt behandlat denna incident. Händelsen kom dock inte att i det långa loppet ha någon avgörande betydelse för bolaget och dess ekonomi, om man ej anser det som avgörande att den driftige 25-åriga Bertel Appelberg därmed definitivt knöts till förlaget. Huruvida saken polisanmäldes är oklart, men personen ifråga anmäldes åtminstone saknad. Stjerschantz refererar direktionsordförandens inläga till bolagsstämman och anser att rektor V. T. Rosenqvist härvid röjde prov på "håpnadsväckande godtrogenhet", då han sade att man knappast kunde tänka sig att t.f. disponenten "... skulle vara skyldig till oegentligheter". Må så vara, men Rosenqvist använde sig säkerligen av historiskt presens, d.v.s. relaterade direktionsordförandens åsikt innan falskariet avslöjats. I inlagan till bolagsstämman är direktionsordföranden nog helt på det klara med t.f. disponentens tilltag: "... och så tog han det avgörande steget."

Några ytterligare detaljer: Algoth Niskas memoarer *Mina äventyr*, som utkom 1931, omnämnes (s. 110). I konsekvensens namn borde väl fortsättningen *Över gröna gränser* (1953), där Niska berättar om sina äventyr i Nazi-Tyskland även ha medtagits, i synnerhet som den väckte minst lika stor uppmärksamhet. Angående "Pirre" Gadds släktkalendrar I-III (s. 197), kan konstateras att de följdes av en fjärde i samma serie, dock uppgjord av en annan genealog. Dessutom kunde *Finländsk Släktkalender* från år 1920, den första i sitt slag i vårt land, ha omnämnts. Och nog kunde väl titeln ha angivits (s. 80) på Werner Söderhjelm's *Utklipp om böcker I-III*, som ingick i den av förlaget utgivna serien *Essayer och kritiker*.

Då författaren behandlar Söderström under den stora depressionen 1931-33, jämför han bolagets ekonomiska ställning med förlagsjättarna WSOY och Otava utgående från förlagens bokslut, vilka publicerats i *Finansbladet*. Då det främmande kapitalets andel i Otava var 69 % och i WSOY 59 %, medan det hos Söderström "endast" var 45 %, drar Stjerschantz slutsatsen att Söderströms resultat visserligen var "dåligt, men inte alarmerande." Nu brottades emellertid WSOY och Otava i en annan vikt-klass än Söderström och de bägge förstnämnda hade stora produktionsanstalter i form av bok- och djuptryckeri samt bokbinderi. Inom grafiska industrin var investeringar i tryckerimaskiner och produktionsanläggningar omfattande i slutet av 1920-talet, och p.g.a. dessa stora investeringar var det främmande kapitalets andel hos företag som WSOY och Otava naturligtvis större än hos förlagsbolaget Söderström & Co.

Söderströms kontakter med den övriga grafiska industrin var livliga. Tryckeribolag som Tilgmann, Mercator och Frenckell nämns, likaså personer som G. L. Zetterman, Amos Anderson, A. R. Frenckell m.fl. Werner Söderströms systerson Holger Schildt, vilken i egenskap av konkurrent ägnas ett stort utrymme, var också han tryckeriägare. Efter att ha försökt "erövra" Söderström förvärvade Schildt nämligen Ab Lilius & Hertzbergs gam-

la officin och byggde upp den till ett modernt tryckeri, vilket 1924 försålde till Tilgmann. Till stipulationerna i köpekontraktet hörde att alla Holger Schildts Förlagsabs:s produkter under tio års tid skulle tryckas hos Tilgmann.

En tidigare recensent irriterade sig i Hufvudstadsbladet över "dilettanten" Stjernschantz' många klichéer och nedlåtande omdömen av främst den moderna kvinnliga författargenerationen. Å andra sidan kan man hävda, att Stjernschantz är i sin fulla rätt att komma med egna omdömen, också negativa sådana, vilka kanske i vissa fall på ett fräscht sätt skiljer sig från invanda värderingar av ett och annat "känt" författarnamn. Förvisso är han ingen litteraturexpert, men måhända skulle det ha varit en aning överdrivet om beställaren för detta ändamål anlitat en litteraturvetare, vilket anmälararen i fråga föreslog.

Ovannämnda, ställvis kritiska kommentarer, får dock ej överskylla det faktum att Göran Stjernschantz gjort ett gott och noggrant arbete. I sin helhet är boken som läsning njutbar, till skillnad från många andra "torra" förlags- och tryckerihistorier. Texten levandegörs av de talrika citat och brevutdrag, vilka speciellt förekommer i bokens tidigare kapitel. Stjernschantz har även angett källhänvisningar och boken innehåller därtill en omfattande käll- och litteraturförteckning. Personförteckningen är likaså föredömligt klar och redig.

Lars-Folke Landgren

Livet och berättelsen därom

Självbiografi, kultur, liv. Levnadshistoriska studier inom human- och samhällsvetenskapen. Red. Christoffer Tigerstedt, J. P. Roos och Anni Vilkkö. Symposion. 350 s. Stockholm/Skåne 1992.

Den 10–12 mars 1989 arrangerades i Esbo, Finland, ett nordiskt symposium med namnet "Självbiografi, kultur och livsform". Deltagarna representerade inte bara de olika nordiska länderna utan också olika vetenskaper, litteraturvetenskap, idéhistoria, etnologi, folkloristik, religionsvetenskap och sociologi. Avsikten var att med olika vinklingar pejla självbiografier och andra självbiografiska texter, samt att finna olika sätt att med deras hjälp komma kontexten, både "kulturen och livet" på spåren.

Att symposiet lyckades är den 1992 utkomna boken *Självbiografi, kultur,*

liv ett bevis på. Det litteraturvetenskapliga inslaget är stort, i boken redovisat i blocket 'Självbiografien som litterär genre'. Detta är inte så självklart eftersom självbiografier ofta skrivits av personer utan litterära ambitioner. En av essäerna handlar också uttryckligen om denna senare typ av självbiografier. Däremot blir ett litteraturvetenskapligt synsätt klagörande för alla former av självbiografiskt skrivande genom att de litterära självbiografierna analyserats just med synen hur liv blir text, eller egentligen hur texten skapar, strukturerar livet. Även följande block 'Kvinnor och självbiografi' innehåller två artiklar, om inte tre, över litterära alster. Med blocket 'Livet, berättelsen och kulturen' närmar vi oss "vanliga" människors förhållande till sitt liv, den kultur de levt i och vad de selektivt för fram av det när de berättar om sitt liv. Blocket innehåller problematiseringar av förhållandet mellan det som erfarits och hur det berättas och också av hur livshistorier konstrueras t.ex. i den etnologiska och sociologiska forskningen, som ett samarbete mellan intervjuare och den intervjuade. Det sista blocket 'Tematiska perspektiv' synar på sätt och vis olika slag av "förankringar" i eller bindningar till livet, nämligen konsumtionen, alkoholen och religionen samt deras plats i livshistoriska skildringar. I följande presentation skall jag något avvika från indelningen av essäerna i boken.

Per Stounberg ger i sin essä om Strindbergs Tjänstekvinnans son utgångspunkten för alla självbiografier. Utgående från den *självbiografiska pakten*, ett begrepp myntat av Philippe Lejeune, som snart sagt alla självbiografiska forskare hänvisar till, hävdar Stounberg att självbiografierna inte är sannare, expressivare eller mera autentiska än andra texter. Däremot påstår de sig vara allt detta och i och med att läsaren går med därpå beseglar han så att säga den självbiografiska pakten som utser sig för att sträva till autenticitet. Självbiografierna hänvisar till livet, men de är inte identiska med det, de utgör inte objektiv historieskrivning, utan de framhäver den subjektiva sanningen. Att även den sanningen har relevans bevisas boken ut, där självbiografins medel som identitetsskapare och -förnyare framhävs och där dess narrativa element kompletteras med det diskursiva. Samtidigt bidrar strävan till uppriktigheten i självframställningen till att även hänvisningarna till det yttre, livet, samhället och kulturen får en ställning utöver det rent fiktiva, men dock hävdar de flesta självbiografiforskare att livet utom texten egentligen inte finns där att upptäckas. Stounbergs analys över Strindberg är ett utmärkt exempel på detta. Johnny Kondrup, den följande essäisten, intar en mera balanserat återhållsam attityd och ger plats både för de självanalyserande dragen, genrekonventionens roll i textutformningen och livet åtminstone rollen som en avstamp för texten. Hans essä utgör därför en redogörelse över olika betoningar i den självbiografiska processen. Med norrmannen Steinar Gimnes översikt över norsk självbiografisk forskning och analys av tre mäns självbiografier från det tidiga 1800-talet och en kvinnas självbiografi från 1868 sker en brygga över det litterära skrivandet till det självbiografiska inom andra samhällsgrupper.

Camilla Colett var dock författare. Gimnes hävdar härmed också själva aktens roll: att skapa en personlig berättelse är ett drama, inte en övning i historisk precision. Även vissa läsare uppfattar självbiografier som ibland nästan aggressiva handlingar av självhävdelse, och de flesta väljer knappast att "samarbeta" med författaren vid läsning av en självbiografi. Gimnes själv är intresserad av hur 1800-talets självbiografiförfattare själva uppfattade den genre de prövade på. Hans svar är att de kan anses häpnadsväckande medvetna och "moderna".

Lars Erslev Anderssens läsning av Kirkegaards arbeten och hans placering av dem i "den självbiografiska genrens retorik" utmynnar i en essä, som jag bara ödmjukt kan rekommendera för alla som är intresserade av självbiografins verkligt djupa aspekter.

*

Sociologen J e j a P e k k a R o o s fortsätter tematiken kring texten och livet och pläderar, i starkt medvetande om att det bland många anses som futilt, för en större förståelse och uppmärksamhet av det senare, d.v.s. själva livet. Han hävdar att i många självbiografiska texter är inte berättandet och formen som sådana så givande. Enligt honom uppfyller inte ens alla dylika texter kravet på narrativitet, såsom det definierats av bl.a. Ricoeur, Eco och Todorov. Självbiografierna har ofta inte ens det viktigaste: ett subjekt som samtidigt är agent i berättelsen och som dessutom har kontroll över berättandet. Roos slutsats är att man inte kan se livet enbart som en narrativ konstruktion, men inte heller som "rent" liv, en samling konkreta händelser och erfarenheter. Text (eller berättande) och liv måste ses som en helhet.

Blocket 'Kvinnor och självbiografi' är kanske det mest helgjutna blocket i boken. Varje enskild essä handlar om det kvinnliga sättet att gestalta livet och relatera det antingen direkt i skriftlig form eller via folkdiktningen, såsom Senni Timonen visar ifråga om den kvinnliga lyriken i kalevaladiktningen. Också när det är fråga om skönlitteratur, som t.ex. i Raghnhildur Richters essä om isländska kvinnors självbiografier framkommer starkt det talade språket, som kvinnornas språk, som varit utsatt för förtryck. Också A n n i V i l k k o framhäver s.k. vanliga kvinnors språk i livsberättelserna, ett slags skrivet talspråk, vardagligt och långsamt, trots att strävan att följa konventionerna för självbiografier är uppenbar. Det är just denna aspekt som Anni Vilkkö vill problematisera. Hon är intresserad av hur kvinnliga självbiografier – trots genrens manliga modeller – tar sig uttryck. Detta gör hon utgående från teoretiska resonemang (Nancy K. Miller, Sidonie Smith och Pierre Bourdieu) om vem självbiografierna skrivs för och i vilken position det sker (staten, en diskurs via en betydelsefull "annan", mot bakgrund av manliga och kvinnliga berättelser i kulturen). De samhälleliga institutionerna vinner insteg i de yngre kvinnornas berättelser, men ändå fortgår kvin-

nornas sätt att ta med flere olika personers perspektiv också i beskrivningen av sitt eget liv.

Margaretha Fahlgrens och Senni Timonens perspektiv är samtidigt både tröstlösare vad gäller livet och mera förtröstansfulla vad gäller självbiografiska texters emancipatoriska bärkraft. Medelst den psykoanalytiska överföringen i överförd och dialektisk bemärkelse, dvs. som en aktivitet mellan skrivaren och läsaren, uppnås även i litteraturen och litteraturtolkningen en större förståelse. Däremot hävdar Margaretha Fahlgren i sin essä "Livet som historia. Självbiografi och psykoanalys" att i de kvinnliga självbiografierna jaget – och därmed jagförståelsen – inte ställs i centrum. Endast tolkningsprocessen kan, menar hon, lyfta fram det kvinnliga jaget. – I Senni Timonens lyriska bidrag över kvinnans position i kvinnliga sviter inom kalevalalyriken lyfts däremot de i dikterna inbyggda frigörande strategierna fram. Utgående från en indelning av sångernas innehåll i livshistoriska fakta (som ofta är sorgliga), kommentarer kring dessa fakta, dryftande diskussioner och utopier, påvisar Senni Timonen hur kontrollen över livet upprätthålls både i diskussionsavsnitten, medelst de konstnärliga uttrycken och med det utopiska vardagsöverskridandet som dikterna utgör. Ragnhildur Richter behandlar främst den isländska författarinnan Malfridur Einarsdottirs självinsikt utgående från två självbiografiska verk. Med lyhördhet för det symboliska innehållet i dessa verk påvisar hon hur författarinnan ur sin vantrivsel i faderns hus (den manliga litteraturen) skapade sig ett eget hem i sitt språk, både genom att skapa en imaginär värld och berättat sin egen livshistoria (både inom och utom den litterära traditionen).

Sociologen Eija Nurminen beskriver skillnaderna mellan skriftliga och muntliga livshistorier på basen av sin erfarenhet i nyttjande av vardera i avsikt att komma fram till hur levnadssättet formas bland personer som avlagt akademisk examen. Utöver konstaterandet att det skriftliga berättandet präglas av språklig och även emotionell integrering, medan det muntliga är mera fragmentariskt, emotionellt laddat och associativt, att den skrivna berättelsen har en "kulminerande lineär intrig", medan den muntligt framförda byggs upp av en räckta episoder, hävdar hon att också andra skillnader vad gäller ämnesval och presentationen av ämnen föreligger. I det muntliga berättandet är det enligt henne – med en hänvisning till Daniel Bertaux – fråga om beskrivningar av verksamhet och praxis och inte så mycket en levnadshistoria. Muntligen kommer därför också kontrasteringar och konflikter fram, medan skribenterna på något sätt försökt överbygga dem, om inte annat så genom en mogen inställning till dem. De båda materialslagen kompletterar dock varandra på viktiga punkter ur forskningsämnets synvinkel. Det skriftliga utgör t.ex. redogörelser för vad den sociala rörligheten betytt och hur man kommit tillrätta med ändrad habitus, det muntliga ger inblick i dagliga rutiner och t.ex. förhållandet mellan könen, med vars hjälp forskaren kan se förändringar i de berättandes vardagliga förhållanden. Båda typerna av berättelser alstrar kulturellt definierade presentationer i enlighet

med sina artpypiska konventioner, är en av Eija Nurminens sammanfattningar.

Med hennes beskrivningar över det muntliga berättandet och livshistoriernas möjligheter att ge information om "medvetenhets- och handlingsmodeller som präglar samhällsklasser, grupper och subkulturer", kommer vi över till de tre etnologiska bidragen i boken. Billy Ehns djuplodande redovisning över hur muntliga berättelser omformas under vägen från samtalet till presentationer i en forskningshelhet är utomordentligt klagörande för hur en sådan konstruktion går till och hur den ofta bryts ned för andra syften är de rent biografiska. Han vill med sin analys betona att livshistorier – i sin förmedling av erfarenheter som berättelser uttryckta med biografisk retorik – kan användas för att få fram generella tendenser, ett arbetsätt vanligt bland etnologer och antropologer. Men man måste ständigt vara medveten om hur arbetsättet i detalj formar den kunskap som produceras redan av den enkla anledningen att intervjuer och levnadsberättelser har en så hög status i etnologin och antropologin. Detta empiriska material har sina egna regler och strukturer, som också går tillbaka på att människorna gestaltar sina upplevelser i kollektivt igenkännbara former.

Jonas Frykman, som just använder självbiografier – av akademiker – i sin analys över denna samhällsgrupp, behandlar å sin sida diskrepansen mellan berättarens och forskarens mål med verksamheten: berättaren vill återskapa sitt liv, forskaren är ute efter det gemensamma för många människor, det delade och det traderade. I en kulturanalys baserad på självbiografier och intervjuer har man dessutom att göra med svårigheten att fundamentala kulturella principer i sin självklarhet ofta blir osynliga i ett dylikt material. Och varje enskild biografi tillkommer enligt en mall, life scripts, om hur man bör berätta om sitt liv, och kanske också hur ett liv bör gestalta sig, och blir därigenom undflyende. Frykman anger forskningen som särskilt svår därför att *för att kunna ta del av vad de berättar om den aktuella kulturen måste vi veta hur samma kultur predestinerar dem för att berätta*. Dessutom varierar böjelsen för ett tillbakablickande perspektiv hos olika personlighetstyper. Själv presenterar han sina akademikers skolaversion, ofrihetskänsla, individualism och socialiserade färdighet för kritisk diskussion och en på ytan motsägelsefull fallenhet för hierarkiska strukturer. Den något fragmentariska framställningen avspeglar svårigheten med det livshistoriska materialet, när man går ut över berättelsernas ramar.

Orvar Löfgrens bidrag "Mitt liv som konsument" brottas med samma slags problem: "hur kan ett livshistoriskt perspektiv hjälpa oss att förstå konsumtionen som kulturellt fenomen i 1900-talets samhälle"? Med avstamp i 1950-talet, kommersiella nostalgiseringar av just detta decennium då vi lärde oss att glädjas över nyförvärvade ting, framförallt bilen, försöker Löfgren bl.a. bena ut hur tingen kan fungera som livshistoriens "rockhängare", stödjepunkter. Tingen får symboladdningar, som hänför dem till olika decennier och i personliga minnen till individens upplevelser av sig själv och

livets vändpunkter i dessa decennier. Också tingens livshistoria kan berätta om våra egna liv och den kultur konsumtionismen inneburit. Men i livshistorier som fokuserar på konsumtionen kan man framförallt få fram socialiseringen i varusamhället, klassgränser i form av habegärets uttryck och normativa gränser (moped eller inte moped), och en inskolning i självkontroll, en bestämd konsumtionsideologi under efterskrigstiden. Det handlar om en livslång formering av en kulturell kompetens (eller dess misslyckande) mot bakgrund av knapphet, begynnande köpfest och, ville jag tillägga, hotade framtidsvyer.

Om en ännu starkare bindning handlar Ilkka Arminens essä om anonyma alkoholisters symboliska fylla. En analys av deras livshistorier och deras funktion öppnar nya vägar för självbiografiforskningen överhuvud. Livshistorierna är det viktigaste medlet för tillfrisknande, d.v.s. ett sätt som ger alkoholisten möjlighet att se strukturen i sitt liv och därmed ändra den så att alkoholen förlorar sin starka position. Hur detta sker rent teoretiskt och psykologiskt blir innehållet i Ilkka Arminens fascinerande redogörelse. Där ges addiktionen såsom en samhälleligt skapad företeelse ett stort utrymme för förklaringen av svårigheten i att överkomma densamma. Om självbiografien framspringer ur människornas "begär att gestalta sitt liv som en helhet" och detta i och med dess förverkligande lyckas, kan alkoholisters livshistorier betraktas som "besvärjelser framsprungna ur den addiktiva jagstrukturen". Men också genom deras tillblivelse, har livet kunnat gestaltas.

Christoffer Tigerstedts essä som också kretsar kring alkoholen, vill rikta huvuduppmärksamheten inte på verkligheten utanför texten, utan i självbiografien som anges utgöra ett signifikationsystem med en relativ autonomi. Självbiografien kan också ses som en självdefinition. Den samhälleliga verkligheten finns dock så att säga *representerad* i självbiografien. När det gäller just alkoholen och isynnerhet fädernas alkoholmissbruk i kvinnliga självbiografier (det totala materialet utgjordes av 300 tjänstemannasjälvbiografier), var dess roll tematiskt markant. Förståelsen för, d.v.s. vad det är som sker i det finska sättet att dricka finns inbyggd i vår kultur. Tigerstedts fråga lyder i korthet: erbjuder alkoholmotivet möjligheter för individen att definiera sig själv, har motivet en särskild upprepad plats och har det särskilda begränsade funktioner i biografierna? Hans svar utgör en redogörelse över hur motivet fungerar och därmed ett försök att ge en förklaring av vad alkoholuttryckens kulturella betydelser bygger på.

Lisbeth Mikaelssons essä om missionärens självbiografier betonar också vikten av att se texterna som symboliska självuttryck, som metaforer för självet, utgående från de hållpunkter kulturen ger. I detta fall blir självbiografierna intressanta därför att de är utkristalliseringar av ett kollektivt religiöst symbolsystem, det kristna i norska missionärens tappning. Mellan "självet" och "samhället" finns "verkligheten", den tillvaro människan förverkligar sig i genom alla slags aktiviteter. Överraskande nog verkar det som om kvinnliga missionärer mera valt ett självbiografiskt grepp, medan män-

nen skrivit mera memoarliknande skildringar, där författaren i liten utsträckning gestaltar sin egen person. Själva missionslivet står i fokus och mottagarna, de tänkta läsarna – och förmedlarna, de kristna bokförlagen – är av stor vikt. En utvidgad självbiografisk pakt råder. Skildringarna är en partsinlaga för missionen och de bekräftar riktigheten av sitt mytiska universum, d.v.s. de är missionsaktivistisk propagandalitteratur, som utgår från den kristna frälsningsläran och som ger *hedendomen* en klar och ofta negativ roll. En annan viktig drivfjäder, som skildras utgör kallet, eller kallelsen, ett centralt element i missionärernas identitet, som enligt Michelsson därmed utgör en skärningspunkt för det subjektiva medvetandet och det kollektiva symbolsystemet.

Trots att essäerna i boken fokuserar på teoretiska problem, vilka är mycket mera avancerat presenterade än ovan, har jag här också valt att kort ta upp de ämnen de behandlar, helt medvetet. Därigenom har jag velat stöda en av bokens främsta teser, att det självbiografiska materialet som forskningsmaterial är oerhört rikt, bara man känner till dess former och strukturer, förstår sig på att använda det och redovisar för hur man går till väga i forskningen kring det.

Att intresset för självbiografier har något att göra med ett större intresse återigen för individen har jag svårt att skriva under. Tvärtom anser jag att åtminstone boken *Självbiografi, kultur, liv* på ett integrerat sätt lyckats belysa både individen och samhället, och dessutom individen och kulturen, och därmed utgör ett steg vidare från en "alltför samhällsfixerad" forskning. En liten påminnelse är dock på sin plats. Det historiska perspektivet får inte reduceras till livshistoria och självbiografi. Redan medvetandet av självbiografin som en historiskt betingad genre bör ge plats för en medvetenhet om att människans livshistoria utgör en räkka av generationers olika livshistorier under olika epoker och i olika kulturer.

Anna-Maria Åström

Barndomshem i Helsingfors

Hemma bäst. Minnen från barndomshem i Helsingfors. Meddelanden från Folkkultursarkivet 10. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 562. Red. Anna-Maria Åström och Maud Sundman. 239 s. Helsingfors 1990.

Hur bodde borgar- och arbetarfamiljer i Helsingfors när seklet var ungt? Hur upplevde människorna sina hem och bostadsmiljöer? *Hemma bäst* ger

läsaren en inblick i hem- och boendekulturen i svenskspråkiga Helsingforsfamiljer under seklets första decennier. Boken bygger på ett material baserat på frågelistor, som insamlats i samband med Folkkultursarkivets pristävling "Livet i staden" år 1981. Deltagarna ombads att skriva om familjen, bostaden, gården, vardagen, arbetsfördelningen i hemmet samt om släktkontakter. Pristävlingen resulterade i ett trettiotal svar från Helsingfors; Anna-Maria Åström har valt ut sexton skildringar, som ger en inblick i både borgerliga miljöer och arbetarhem. De båda sociala miljöerna svarar för en lika stor del av materialet. När vi jämför detta med den verkliga folkmängden inom respektive samhällsgrupp uppstår en slagsida till borgarklassens fördel. Orsaken till denna obalans kan man kanske finna i den sociala bakgrunden, då tröskeln för att skriva eventuellt är högre för medlemmar ur arbetarklassen.

Forskningen kring bostadskultur och hemideologi har ökat såväl bland etnologer som historiker. Som exempel kan nämnas Marja-Liisa Rönkkös, Marja-Liisa Lehtos och Bo Lönnqvists *Koti kaupungissa. Sata vuotta asumista Helsingissä* (1986) och Laura Kolbes avhandling *Brändö – drömmen om en bättre framtid* (1988). Folkkultursarkivet påbörjade 1980 ett större projekt som hade för avsikt att utröna levnads- och livsstilar i våra urbana miljöer. Som ett resultat av detta projekt utkom 1985 lokalstudien *Kaskö. Kontinuitet och förändring i en småstad*. Följande år utgavs ett sammanfattande verk över de österbottniska kuststäderna, *Liv – Arbete – Miljö i kuststaden*. (Recenserade i *HTF* 1986, s. 476–482).

Hemma bäst är det senaste resultatet av Folkkultursarkivets stora stadsforskningsprojekt. Ur de insamlade barndomsskildringarna har man velat utläsa rådande kulturmönster. Man har studerat hur vardagslivet och boendet har utformats på basen av familjens klasstillhörighet. Arbetar- och borgarhemmen byggdes upp enligt tidens och socialgruppens värderingar och normer, vilket förklarar de stora likheterna i boendekultur och vardagsliv inom samma samhällsgrupp. Rumsindelning, möblering, arbetsfördelning, dagsrutiner o.s.v. följde bestämda klassbunda kulturmönster oberoende av boningsort.

Trots stora skillnader i boende och vardagsrutiner levde människor från olika samhällsklasser inte helt skilda från varandra. Flera skribenter skildrar situationer då man konfronterades med en främmande miljö och livsstil. Arbetarhustrurna kunde förtjäna extra genom att städa eller byka i borgarhemmen och fäderna genom att bära ved. Barnen kunde träffas på skridskobanor eller i siminrättningar.

Hemma bäst bjuder läsaren på ett besök i sexton olika helsingforshem under åren 1910–40. I skildringarna beskrivs ingående barndomshemmens rumsindelning, inredning med dess färger, material o.s.v. Flera skribenter har dessutom bifogat detaljerade planritningar, där man förutom de inritade möblerna har markerat var familjemedlemmarna och tjänstefolket hade sina

rum. Det är häpnadsväckande att så många minns så gott som varje möbel, dess historia och plats i hemmet. Vi får bland annat veta att man i Berghäll kunde skaffa vissa inventarier inom ramen för så kallade inköpsringar då flera familjer samtidigt köpte möbler från samma affär fick de rabatt.

Skildringarna ger även en god inblick i borgar- och arbetarfamiljernas vardagsrutiner; matuppköpen på Salutorget, i kolonialvaruhandeln och den närbelägna mjölkbutiken, middagarna som serverades av husan klädd i blårutigt och vitt eller den dagliga vedanskaffningen och aftonbäddningen av utdrags- och bocksängar, som fyllde hela hällrummet. Beskrivningarna av barndomsmiljön innefattar också livet utanför hemmets väggar; vi får läsa om omtyckta utelekar, populära utflyktsmål och om kringvandrande glassförsäljare, lumpsamlare och positivspelare.

Utgivarna av *Hemma bäst* har utfört textredigering med lätt hand för att hålla fast vid autenticiteten. Texterna ger utan tvivel en alltför idyllisk bild av vardagslivet såväl i borgar- som arbetarfamiljer. Antingen når frågebrev i allmänhet inte personer som levt under hårda villkor eller så vill skribenterna inte nedteckna olyckliga levnadsöden. På basen av de insamlade skildringarna har man synbarligen uppskattat sitt eget boende i Helsingfors oberoende av vilken social miljö man har kommit från. Men trots att texterna till en viss grad är romantiserade ger de värdefull förstahandskunskap om stadslivet ur individens synvinkel. Materialet ger också många exempel på hur man genom sitt boende och sin livsföring framhåvt sin kulturella identitet.

Skildringarna i boken är grupperade enligt stadsdel: Gardesstaden, Krohagen, Skatudden, Kampen, Rödborgen, Tölö, Berghäll och Hermanstad. *Maud Sundman* svarar för korta, men informativa stadsdelsbeskrivningar som hjälper läsaren att placera de enskilda skildringarna i ett vidare sammanhang. Ett välvalt bildmaterial från olika museer och arkiv och ur skribenternas egna samlingar stöder texterna på ett ypperligt sätt. Illustrationerna konkretiserar de stora skillnaderna och snabba förändringarna i boendekulturen åren 1900–1940.

I bokens slutkapitel analyserar Anna-Maria Åström de levnadsmönster som varit utmärkande för borgar- respektive arbetarklassen i Helsingfors. Målet har varit att finna dolda tanke- och värdestrukturer, som är normgivande för individens handlande och sätt att se på världen. Åströms mångsidiga analys baserar sig på samtliga trettio två skildringar som inlämnades från Helsingfors.

Till det borgerliga hemidealet hörde bostadens indelning i funktionella enheter; matlagning, måltider, umgänge och vila skulle försiggå i bestämda rum. Denna planmässighet kännetecknade hela den borgerliga vardagen. Hemmets sysslor utfördes enligt samma mönster så konsekvent att man kan tala om vardagens totala ritualisering. En förutsättning för borgarklassens schematiska livsföring var att man hade två eller flera tjänarinnor. I arbetarhemmen däremot delades vardagssysslorna mellan familjemedlemmarna; få-

derna högg ved, barnen bar in vatten och mödrarna kokade mat o.s.v. Efter- som arbetarbostäderna vanligen bestod av ett rum, var trängseln påtaglig, vilket givetvis påverkade vardagslivet och dess utformning. Ett annat typiskt drag för arbetarboendet var det ständiga sökandet efter en bättre eller för- månligare hyresbostad, som dock sällan låg utanför den "egna" stadsdelen.

Kvinnorna dominerade vardagslivet såväl i arbetar- som borgarhem; hu- vudparten av hushållssysslorna utfördes av modern eller så styrde hon sitt hem med hjälp av tjänarinnor. Klasstillhörigheten präglade inte bara var- dagsrutinerna, utan också den lediga tiden. Borgarklassens fritid med hög- läsning, sällskapslekar och musicerande var strikt organiserad och familjec- entrerad. I arbetarfamiljer byggde fritiden däremot på fri samvaro och livliga grannkontakter. Gårdslivet erbjöd både vuxna och barn ett rikt kontaktnät utanför hemmet.

Hemma bäst ger en levande och detaljrik bild av livs- och boendeformer som knappast längre existerar i Helsingfors. Hur den efterkrigstida genera- tionen har upplevt hemmet och familjelivet är en fråga som ännu väntar på dokumentation.

Anna Finnilä

Nationell psykoterapi

Timo Vihavainen, *Kansakunta rähmällään. Suomettumisen lyhyt histo- ria* [Nationen i softet. Kort kurs i finlandiseringens historia]. Otava. 314 s. Helsinki 1991.

Underrubriken i T i m o V i h a v a i n e n s verk, "Kort kurs i finlandisering- ens historia", har en ironisk biton genom att den hos många läsare natur- ligtvis väcker associationer till den komprimerade versionen av det sovjetiska kommunistpartiets historia. Författaren är inte heller rädd att i fortsätt- ningen breda på och framkasta karakteriseringar av underhållande värde. Ämnet är i detta fall minst sagt tacksamt; finländarnas hukande inför Sov- jetunionen erbjuder otaliga exempel på okritisk blögdhet och opportunistism, som i efterhand är nog så lämpade för svart humor. President Kekkonens avsked från den politiska arenan och Sovjetunionens kollaps har tillsam- mans med uppkomsten av nya politiska konstellationer öppnat fräscha vyer över det nära förflutna. Ifall jag tolkat Vihavainen rätt anser han att både

han själv och hela nationen har väckts ur en slags villfarelse. Förmågan att skratta åt sig själv är i den situationen en positiv och frigörande upplevelse.

Med finlandisering avses i boken närmast två saker: å ena sidan en undfallenhetslinje, som både inom utrikes- och inrikespolitiken visade en långtgående förståelse för Sovjetunionens intressen och målsättningar, och å andra sidan självcensuren. Vihavainens dokumentering är övertygande synnerhet beträffande den sistnämnda aspekten. Dagens läsare minns och känner grovt taget till finlandiseringens olika uttrycksformer och tidsanda, men det oaktat väcker författarens kavalkad av detaljer starka intryck.

Den som låtit den aktiva glömskan spinna sina vävar blir obönhörligt påmind om ett och annat: hur svårt det var att publicera Alexander Solsjetskys verk på finska, hur vaket statens filmcensur högg sina klor i missräknligen filmer, hur ivrigt man i riksdagen framförde censurkrävande klagomål om smutskastning av den östra grannen, hur vissa kulturpersonligheter och akademiker gick till attack mot Sovjetfientligheten, hur studenterna i sin s.k. svarta bok krävde att universitetens kursfordringar skulle rensas upp och förnyas för att i praktiken motsvara en ortodox bresjnevism och hur landet politiska och administrativa maskineri tog den nämnda boken på fullaste allvar. Listan på exempel kunde förlängas nästan i det oändliga. Förut-sägandet utvecklades i Finland till en konst, genom vilken man i förhand noggsamt bedömde vad som var lämpligt att yppas eller verkställas.

Enligt Vihavainen uppfattade finländarna självcensuren på annat sätt än östeuropeerna. I Östeuropa var undfallenheten och hukandet ett medvetet politiskt spel, som i viss mening syftade till att dra Sovjetunionen vid näsan. Detta var en form av ett glädjesubstitut, som bibehöll känslan av att vara förmer än storebrodern. I Finland uppfattade man däremot Sovjetunionen som ett avancerat, i viss utsträckning t.o.m. idealt samhälle, och i synnerhet dess utrikespolitik som fredsvänlig. Det gick an att fritt kritisera Förenta Staternas imperialism, men samtidigt förteg man t.ex. ryssarnas framfart i Baltikum.

Den takt och ton som man under 1960-talet i allt större utsträckning började tillämpa på Finlands relationer österut utvecklades under följande årtionde till något som Vihavainen kallar finlandiseringens "galna år". Motiven för detta beteende varierade i hög grad. Skalan sträckte sig från förtegenhet till blind Sovjet-vurm, från idealistisk blåögdhet till hänsynslös politisk beräkning och personligt vinstbegär. Självcensurens degenererande inverkan på den nationella moralen gjorde sig småningom gällande inom alla samhällssfärer, inbegripande ekonomin, politiken, kulturen och skolvärlden.

Vihavainen tar i huvudsak fasta på två teman i sin karakterisering av självcensurens uppkomst och begynnelsekedan. Han beskriver för det första nyvänstervågen, som i Finland fick sitt pikanta inslag av okritiska sovjet-sympatier. Ungdomen krävde förändringar och tog avstånd den äldre historiesynen genom att fullständigt ifrågasätta etablerade nationella idéer och myter. Samhället genomgick en snabb modernisering och 1960-talets väx-

ande studentskaror samt en stor del av intelligentsian baserade inte längre sina ideologiska slutsatser på frihetskrigets hjältemyter eller de senaste krigens avväjningssegrar, genom vilka man tidigare gett näring åt misstron mot Sovjetunionen. Omvärderingen av den östliga supermakten var samtidigt ett sätt att demonstrera ett avståndstagande från en borgerlig åskådning. Betonandet av det samhällseliga kom därför i Finland att innebära en beundran av socialismen, till vars banérförare det östra grannlandet föga överraskande upphöjdes.

Finlandiseringens andra dimension var starkt förknippad med personen – och institutionen – Urho Kekkonen och dennes sätt att utnyttja sina presidentfullmakter och -auktoritet för att befästa sina egna positioner. Republikens åttonde president, som länge fick lida av dåligt anseende och svagt stöd, skydde enligt författaren inga medel då det gällde att säkra sin egen karriär. I detta spel kom egna ambitioner, östpolitiken och rikets angelägenheter att sammanblandas på ett destruktivt sätt. Kekkonen strävade efter att göra sig oersättlig och han kunde sålunda inte motstå frestelsen att utnyttja det sovjetiska kortet t.ex. under notkrisen. Inom kort började man automatiskt uppfatta alla former av kritik mot Kekkonen som uttryck för sovjetfientlighet.

Småningom tätnade skocken av medlöpare kring presidenten; blotta antydning om en oppositionell hållning kunde sätta stopp för karriären eller t.o.m. leda till politiskt självmord. Kekkonens skrupelfria maktutövning och förkvävandet av också uppbyggande kritik hade ett högt pris, trots att han ansåg sig agera fosterländskt. Sovjetunionen fick ett andligt strupgrepp om Finland, som skadade den nationella självaktningen, kringsskar åsiktsfriheten och det inrikespolitiska spelrummet. Vihavainen poängterar att utbredningen av begreppet finlandisering inom västvärlden samtidigt utgjorde ett trovärdighetsproblem, emedan västmakternas uppfattning om Finlands östpolitik var en av de viktigaste måttstockarna för kvaliteten på vår utrikespolitik.

*

Arbetet har en stark prägel av både nationell och personlig självbekännsel, som klart framgår ur följande citat: "Det är blott vetskapen om undertecknades obetydliga roll i nationella sammanhang som har hindrat honom att räkna upp sina egna synder." Det ligger sålunda nära till hands att uppfatta arbetet ur både författarens och läsarens synvinkel som en slags nationell psykoterapi eller reningsceremoni. Genom denna process kan allt det onda, som finlandiseringen medfört för och i oss, i viss bemärkelse synliggöras och botas. Författarens strävan till botgörelse har även föranlett honom att bedöma Kekkonens livsverk anmärkningsvärt negativt. Recensenten kan inte undgå intrycket att presidenten har gjorts till syndabock: genom att bildligt talat offra honom på historiens altare befrias finländarna från sina synder

under årtiondena före Sovjetunionens sammanbrott. Kekkonen framstår både som epokens ledande politiker och som finlandiseringen förkroppsligad.

Då Vihavainen behandlar Kekkonen framskrider argumenteringen alltså som en självsäker advokats anklagelseskrift. Men det är också i detta sammanhang som arbetets problematiska sidor tydligt exponeras. Författaren har ofta tvingats ty sig till den rika floran av tvivelaktiga och motstridiga sekundärkällor. Genom att ställa lämpliga frågor till källmaterialet och välja passande fakta och synpunkter samt genom att slutligen kombinera detaljerna på ett visst sätt skapar författaren en tolkning av statsöverhuvudets verksamhet och motiv som är minst sagt tolkningsbar. Han ifrågasätter Kekkonens livsverk inte bara genom att göra gällande att närapå varje händelse tjänat hans egna maktintressen, utan också genom att bedöma nästan alla hans handlingar ur maktpolitisk synvinkel. Vihavainens Kekkonen-porträtt framstår därför som helgjutet och logiskt, men samtidigt iögonenfallande ensidigt. Detta är inte enbart författarens fel. Förutsättningarna för en ordentlig diskussion om Kekkonens roll i Finlands historia är bristfälliga så länge som bl.a. dennes arkiv är öppet endast för ett fåtal utvalda.

Vihavainen garderar sig mot eventuell kritik genom att betona att "boken inte skall uppfattas som en fullödig vetenskaplig undersökning". Detta argument kan endast delvis godkännas. Man kan inte bortse från det faktum att Vihavainen är en både erkänd och omtalad expert på de finsk-ryska/sovjetiska relationerna och att han talar med vetenskapsmannens auktoritet oberoende av om han vill det eller inte. Han kan därför inte frånsäga sig vetenskapsmannens ansvar i detta verk som erhållit så mycket publicitet, inte minst just med tanke på dess opinionsbildande betydelse. Det hade därför varit önskvärt att även den breda publiken, som saknar närmare kännedom om historieskrivningens svårigheter, hade fått en bättre uppfattning om de problem och tolkningsmöjligheter som är aktuella t.ex. vid en analys Kekkonens motiv och handlingar. Vihavainens Kekkonen-bild kommer förstås inte att bli historikernas sista inlägg; redan nu föreligger mer nyanserade och bättre dokumenterade karakteriseringar av den framlidne statsmannen.

Vihavainens arbete är hur som helst en intressant och färgstark analys av vår nyaste historia. Man måste ge honom erkänsla för att han vågat sig ut ur forskarlyan, öppet tagit parti och skrivit en viktig bok om en period i vår historia som absolut inte kan negligeras. Vihavainens bok är även en uppgörelseskrift och som sådan berättar den lika mycket om sin samtids andliga klimat som om själva forskningsobjektet, finlandiseringens historia.

Jukka Tervonen

FRÅN FÄLTET

Internationellt idrottshistoriskt seminarium

Idrottshistorikernas internationella organisation, ISHPES (International Society for the History of Physical Education and Sport), som uppkom för några år sedan då öst- och västblockens motsvarande organisationer fusionerades, arrangerade sitt första seminarium i Åbo 8–13 juni 1992. Avsikten är att anordna ett seminarium mellan varje kongress och denna gång fick temat "Sport and Cultural Minorities" fungera som inspirationskälla och utgångspunkt för de inalles 42 förberedda inlägg, som framfördes under de fem mötesdagarna. Det officiella mötesspråket var engelska.

Arrangemangen finansierades av Undervisningsministeriet och sköttes i praktiken av Idrottsvetenskapliga Samfundet, en forskningsbyråkratisk instans underställd ministeriet. Förberedelserna var väl skötta. Det stora flertalet av inläggen hade insamlats i god tid och delades ut till seminariets ca 100 deltagare i bokform vid ankomsten.¹ Nämnas bör även att sessionernas tidtabeller höll bra; deltagarna hade fått stränga direktiv om att begränsa sig till 15 minuter och ordförandena hade rätt att avbryta längre inlägg. En annan nyhet var att koncentrera diskussionen till en s.k. cash bar, som var öppen efter varje session. Tanken var god, men ledde mer än en gång till att intressanta inlägg inte fick den publika respons, som de varit värda.

Tur nog gällde denna regel inte de inbjudna föredragshållarna, som var och en hade en timme till förfogande. Vid sidan av Ulla Kosonen (Jyväskylä universitet) självbiografiska rekonstruktion kring temat "Fragments from my body history" och Henning Eichbergs (Gerlev Idrottshögskola, Danmark) analys av den historiska relationen mellan folklig identitet och kroppen, hölls två andra längre föredrag, av vilka Nancy Strunas (University of Maryland, USA) social- och kroppshistoriska inlägg om 1600- och 1700-talens koloniala Nordamerika utan tvivel var en av seminariets vetenskapliga höjdpunkter. Struna beskrev på ett övertygande sätt hur östkustens och mellanvästerns nybyggarsamhällen, trots materiellt sett relativt välbärgade förhållanden, länge framhävde ren fysisk styrka och sexuell attraktionskraft framom mer sublimes potentialer. I detta fall hade åhörarna inte svårigheter att dra paralleller till nutid.

¹ *Sport and Cultural Minorities. 1 International ISHPES Seminar: Working Papers.* Turku, Finland 8–13 June 1992. The Finnish Society for Research in Sport and Physical Education, Helsinki 1992.

En inte obetydlig andel av de finländska inläggen följde mönstret i Kosonens introspektiva analys. Kroppsupplevelser analyserades och idrottsliga sensationer fångades i eleganta sociologiska formuleringar utan desto allvarigare avsikter att försöka förstå dem i ett historiskt perspektiv. En annan, nästan lika klart urskiljbar kategori var föredrag om utdöende eller perifera dans-, lek- eller idrottstraditioner. Dessa inlägg föll mer naturligt innanför seminariets tematiska ramar och fick p.g.a. sina historiska dimensioner mer respons av den mer traditionellt tänkande deltagarskaran.

Som väntat var det dock inläggen om minoritetsfrågor förknippade med brytningen mellan folklig och modern idrott som fick deltagarna att spetsa öronen. Bland dessa kan nämnas framförallt Diethelm Bleckings utredning av politiska och kulturella dragkamper mellan etniska minoriteter och centrala idrottsorganisationer i 1900-talets Tyskland, Gertrud Pfisters analys av idrott och könsroller bland sekelskiftets tyska judinnor, samt Grant Jarvies på många sätt aktuella granskning av idrotten som politiskt vapen för skottiska nationalisterna före 1920.

Seminariet gav i all sin mångfald en fingervisning om vad man på olika håll förstår med idrotts- och kroppshistoria. Mest frapperande var dock frånvaron av inlägg, som via det aktuella temat skulle ha problematiserat, ifrågasatt eller rättfärdigat idrottshistorisk forskning som en speciell disciplin. Att detta sammanhänger med att majoriteten av deltagarna representerade institutioner med någon form av idrottslig förankring är uppenbart; institutionaliseringen tycks ha gjort att väl mycket tas för givet.

Henrik Meinander

Medarbetare i detta nummer:

Seppo Aalto, fil.lic., forskare, Finlands Akademi, Helsingfors; *Pekka Ahtiainen*, fil.dr, forskare, Finlands Akademi, Helsingfors; *Anna Finnilä*, fil.kand., Helsingfors; *Tom Gullberg*, fil.mag., t.f. assistent, Åbo Akademi; *Alexander Kan*, professor, Uppsala Universitet; *Pauli Kettunen*, pol.dr, docent, Helsingfors universitet; *Markku Kuisma*, fil.dr, docent, Helsingfors universitet; *Lars-Folke Landgren*, fil.lic., t.f. assistent, Helsingfors universitet; *Kenneth Lundin*, fil.kand, Helsingfors; *Henrik Meinander*, fil.mag., assistent, Helsingfors universitet; *Joachim Mickwitz*, fil.kand, Helsingfors; *Ilkka Mäntylä*, fil.dr, docent, Helsingfors universitet; *Minna Sarantola-Weiss*, fil.mag., Helsingfors; *Olle Sirén*, fil.lic., Lovisa; *Kentth Sjöblom*, fil.mag., forskare, Finlands Idrottsarkiv; *Ilkka Teerijoki*, fil.lic., assistent, Helsingfors universitet; *Jukka Tervonen*, fil.dr, forskare, Finlands Akademi; *Holger Weiss*, fil.mag., Helsingfors; *Nils Erik Villstrand*, fil.lic. (disp.), Åbo; *Anna-Maria Åström*, fil.lic., yngre forskare, Finlands Akademi.

Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningen av följande bidrag i detta nummer: översikter av Pauli Kettunen (övers. Markus Sandberg) och Markku Kuisma (övers. Max Engman), recensioner av Seppo Aalto, Pekka Ahtiainen, Minna Sarantola-Weiss (övers. John Strömberg), Ilkka Mäntylä (övers. Max Engman), Ilkka Teerijoki och Jukka Tervonen (övers. Henrik Meinander).

Innehåll

Joachim Mickwitz: Människan, landsbygden och det moderna. Tre drag i icke-fiktiv film i Finland 1919-1939.....	349
Kenneth Lundin: Armén i rampljuset. Finlands armé i mellankrigstidens spelfilmer.....	369
Översikter och meddelanden:	
Pauli Kettunen: Arbetslivet inom historieforskningen och historien inom arbetslivsforskningen i Finland.....	402
Markku Kuisma: Företagshistoria som Finlands historia. Utmaningar och möjligheter inom företagshistorisk forskning på 1990-talet.....	418
Granskningar:	
Henry Rask: Snappertuna - en kustbygds hävder I. Fortid - 1809. Av Ilkka Mäntylä	431
Åke Sandström: Mellan Torneå och Amsterdam. En undersökning av Stockholms roll som förmedlare av varor i regional- och utrikeshandel 1600-1650. Av Nils Erik Villstrand	433
Jan Sundin: För Gud, Staten och Folket. Brott och rättsskipning i Sverige 1600-1840. Av Seppo Aalto	439
N.I. Pavlenko: Petr Velikij. Av Aleksander Kan	444
Peter Nordström: Reformen och rationalisering. Kung, råd och förvaltning under tidig gustaviansk tid, 1772-1778. Av Ilkka Teerijoki	448
Oiva Turpeinen: Nälantorjunta ja hyvinvointivaltion perusteet. Hallinto ja kansalainen 1805-1905. Av Holger Weiss	450
Teppo Vihola: Leipäviljasta lypsykarjaan. Maatalouden tuotantosuunnan muutos Suomessa 1870-luvulta ensimmäisen maailmansodan vuosiin. Matti Peltonen: Talolliset ja torpparit. Vuosisadan vaihteen maatalouskysymys Suomessa. Av Olle Sirén	455
Timo Myllyntaus: Electrifying Finland. The Transfer of a New Technology into a Late Industrialising Economy. Av Minna Sarantola-Weiss	459
Teijo Pyykkönen (red.): Suomi uskoi urheiluan. Suomen urheilun ja liikunnan historia. Av Kenth Sjöblom	462
Pertti Töttö: Werner Sombart ja kiista kapitalismin hengestä. Av Pekka Ahtiainen	466
Slesvigsk grænslaere. En model for mindretal og modsætninger i nationernes Europa. Av Tom Gullberg	471
Göran Stjernschantz: Ett förlag och dess författare. Söderströms & Co Förlags AB 1891-1991. Av Lars-Folke Landgren	474
Christoffer Tigerstedt, J.P. Roos & Anni Vilko (red.): Självbiografi, kultur och liv. Av Anna-Maria Åström	476
Anna-Maria Åström och Maud Sundman (red.): Hemma bäst. Minnen från barndomshem i Helsingfors. Av Anna Finnilä	482
Timo Vihavainen: Kansakunta rähmällään. Suomettumisen lyhyt historia. Av Jukka Tervonen ..	485
Från fältet	489

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Berggatan 6 A 9, 5 vån. 00100 Helsingfors

Prenumerationspris 1992: Mk 110,- Postgiro 952 63-7

Lösnummerpris: Mk 35,- Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14, Helsingfors) samt genom redaktionen.